

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

СИДОРЕНКО АНДРІЙ ОЛЕКСІЙОВИЧ

УДК 94(477)«1920/1939»

ДИСЕРТАЦІЯ

**КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНЯ ТА НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ
ВІЙСЬКОВОЇ ЕМІГРАЦІЇ АРМІЇ УНР (1920-1939 РОКИ)**

032 – Історія та археологія

03 – Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Сидоренко А.О.

Науковий керівник: Сергійчук Володимир Іванович, доктор історичних наук,
професор

Київ – 2023

АНОТАЦІЯ

Сидоренко А.О. Культурно-просвітня та наукова діяльність української військової еміграції Армії УНР (1920-1939 роки). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 Історія та археологія. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2023.

Дослідження за темою дисертації виконувалося протягом 2019 – 2023 рр., відповідно до планів науково-дослідницької роботи кафедри історії світового українства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Метою дослідження було з'ясувати внесок української військової еміграції Армії УНР у культурну, просвітню, військово-наукову, видавничу, лекційну, музейно-архівну сфери, розкрити проблематику Національно-визвольних змагань 1917-1921 років, організаційно-теоретичних аспектів розбудови української армії та вітчизняної державності у військово-теоретичних та мемуарно-публіцистичних працях представників української військової еміграції.

1920-1939 роки – фактично, міжвоєнний період XX століття – є ключовою добою для української еміграції, що виникла внаслідок поразки Національно-визвольних змагань (Української революції) 1917-1921 років. І в першу чергу – для її військової частини, представленої старшинством та вояцтвом Армії УНР. Адже саме в цей час втрата державності, яку перед тим вдалося відновити на нетривалий період унаслідок Національно-визвольних змагань, виглядала не доконаним безповоротним фактом, а, скоріше, тактичною поразкою, котру можна було виправити. Як у Державному Центрі УНР, так і в різних еміграційних колах існували плани щодо продовження збройної боротьби і, відповідно, ключова роль в цій перспективі відводилася війську. Таким чином, українська військова еміграція Армії УНР відігравала важливу роль у

міжвоєнному періоді ХХ століття. Опинившись спершу в таборах для інтернованих (1920-1924 роки), а згодом – отримавши статус політичних емігрантів (1925-1939 роки), її представники аж ніяк не зійшли з авансцени українського еміграційного життя. Навпаки: створювали численні організації, товариства колишніх українських вояків та старшин, провадили вишкільну, муштрову підготовку, а головне – займалися культурною, просвітньою та науковою діяльністю. Завдяки цій праці вдалося переосмислити добу Української революції 1917-1921 років, розробити низку концептуальних аспектів української військової доктрини, підготувати нову генерацію старшин, піднести моральний та національний дух вояцтва, зібрати та зберегти величезний документальний та культурний спадок. Необхідність всебічного вивчення культурно-просвітньої та наукової діяльності представників української військової еміграції визначили актуальність дослідження. Відповідно, в даному дослідженні на основі аналізу джерельної бази та історіографії було здійснено спробу розглянути культурно-просвітню та наукову діяльність української військової еміграції Армії УНР, з'ясувати її ключові напрямки та внесок у вітчизняну історію.

В процесі проведення дослідження було встановлено, що культурно-просвітня та наукова діяльність представників української військової еміграції бере свій початок з роботи відповідних військово-наукових та військово-історичних відділів, котрі існували в структурі Генерального Штабу як за часів Української Держави Павла Скоропадського, так і за часів Директорії УНР. Зокрема, вони передбачали роботу в напрямках розробки базових аспектів військово-теоретичної думки, зібрання та систематизації даних стосовно періоду Національно-визвольних змагань 1917-1921 років, включно з архівними даними, матеріалами та спогадами учасників подій, видання періодичних часописів, адресованих військовій аудиторії та опрацювання концепцій української військової доктрини.

У роботі було диференційовано культурно-просвітню та наукову діяльність української військової еміграції за хронологічним принципом, відповідно до періоду таборового інтернування (1920-1924 роки) та періоду перебування представників вояцтва і старшинства в статусі політичних емігрантів (1924-1939 роки). На основі документів Генерального Штабу Армії УНР визначено повноваження Культурно-освітньої управи та практичне втілення завдань культурно-освітніх відділів в умовах таборового життя. Окрім того, було з'ясовано участь представників української військової еміграції в заходах зі збереження історико-культурного українського спадку, висвітлено генезу музейно-архівних установ, таких як Головний Військово-Історичний Музей-Архів, Музей-Архів Визволення України, Український національний музей-архів та Товариство «Музей визвольної боротьби України», їх структуру та напрямки діяльності в зібранні, систематизації та охороні архівів та матеріалів, що стосувалися українського державотворення новітньої доби та військового будівництва.

На основі опрацьованих матеріалів було з'ясовано, що представники української військової еміграції у період інтернування були долучені до роботи навчальних закладів військового профілю, котрі підпорядковувалися Військовому міністерству та Генеральному Штабу Армії УНР і ставили перед собою завдання підвищити фаховий рівень старшинського прошарку не лише суто у професійній царині, але й у царині історичній, українознавчій, та виховати нову генерацію старшин для нового українського війська у перспективі.

На основі документів було визначено, що у період перебування в статусі політичних емігрантів (1924-1939 роки) більшість представників української військової еміграції групувалася навколо Державного Центру УНР, взаємозв'язаних з ним структур та брала участь у розбудові й функціонуванні Українського Воєнно-Історичного Товариства у Варшаві (1920-1939 роки),

виданні низки часописів («Табор», «Тризуб», «Гуртуймося» і т.д.) та книг військово-теоретичного та історичного напрямків.

Окрім структур Державного Центру УНР, представники української військової еміграції були долучені до створення та діяльності Українського Військово-Наукового Товариства у Празі (1931-1934 роки), в рамках якого займалися лекційною, видавничою роботою та науковим дослідженням військово-теоретичних і військово-історичних напрямків. Також окремі представники старшинства займалися лекційною і видавничою роботою під егідою гетьманського руху, Українського Громадського Комітету в Празі, Проводу Українських Націоналістів.

На основі широкого спектру військово-теоретичних та мемуарно-публіцистичних праць представників української військової еміграції було визначено концепцію Національно-визвольних змагань 1917-1921 років. Завдяки проблемно-хронологічному методу дослідження її було диференційовано на блоки відповідно до державно-політичних утворень, котрі існували в процесі 1917-1921 років (УНР доби Центральної Ради, Українська Держава Павла Скоропадського, УНР доби Директорії та ЗУНР), визначено проблематику суспільно-політичного життя, розбудови Збройних Сил та ведення військових дій (перша і друга радянсько-українські війни, українсько-білогвардійське протистояння, українсько-польська війна 1918-1919 років, Перший і Другий Зимові походи, польсько-український союз 1920 року).

У дослідженні завдяки аналізу військово-теоретичних концептуальних праць окремих представників української військової еміграції було висвітлено загальну характеристику української військової доктрини, принципи організації війська та моделі його структури, диференційовано бачення окремими авторами військової ієрархії та ролі старшинського прошарку в перспективі створення нової армії. Також було з'ясовано геополітичні, суспільно-політичні

та соціальні чинники формування майбутньої армії загалом та її доктрини зокрема.

На основі проаналізованих праць було визначено питання історії української державності у фокусі досліджень та рефлексій представників військової еміграції Армії УНР. Зокрема, з'ясовано цілісну наративну концепцію державності у розрізі доби Русі, доби козацтва й Гетьманщини та сучасної доби, репрезентованої Національно-визвольними змаганнями 1917-1921 років. Дисертанту вдалося диференціювати бачення авторами вказаних праць суспільно-політичних моделей української державності та соціальної стратифікації суспільства в різні історичні періоди.

У роботі *вперше* було комплексно проаналізовано генезу військово-історичної сфери українського війська доби Національно-визвольних змагань 1917-1921 років та міжвоєнної еміграції в її інституційному оформленні та практичному втіленні. На основі низки архівних та опублікованих джерел дисертанту вдалося реконструювати цілісну картину створення та діяльності Українського Військово-Наукового Товариства в Празі: обставини його заснування, розбудову структури та програми, внутрішній та зовнішній напрямки праці Товариства. Це дозволило фактично ввести в науковий обіг історичні дані, котрі до цього не були репрезентовані в історіографії. Уперше було розглянуто культурно-просвітню та наукову діяльність представників української військової еміграції як цілісне явище у військово-теоретичному та організаційно-практичному вимірах. Уточнено специфіку розбудови та функціонування навчальних, видавничих осередків, визначено роль представників старшинства в зібранні та збереженні архівних документів та музейних пам'яток, котрі стосуються української історії та культури. Комплексно проаналізовано низку концептуальних військово-теоретичних та мемуарно-публіцистичних праць, диференційовано їх за напрямками Національно-визвольних змагань 1917-1921 років, сфери військового

будівництва й доктринальних засад організації української армії та проблематики історії української державності.

Теоретичне та практичне значення результатів дисертації полягає в тому, що вперше у вітчизняній історіографії вдалося детально розкрити культурно-просвітню і наукову діяльність представників української військової еміграції та визначити її внесок у вітчизняну історію. Отримані результати дисертації можна використати для написання наукових статей, монографій, навчально-методичних посібників та підручників, читання курсів з історії України у вищих та середніх навчальних закладах.

Ключові слова: Армія УНР, Державний Центр УНР, Українська революція 1917-1921 років, Зимовий похід, українсько-польська війна 1918-1919 рр, мемуари, інтерновані вояки-українці, військовополонені, українська політична еміграція.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у виданнях, включених до переліку наукових фахових видань

України категорії «Б»:

1. Сидоренко А.О. Військово-теоретична діяльність генерала М. Капустянського (1920-1930-ті рр.). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. Випуск 2 (145). Київ, 2020. С. 73-79. DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2020.145.13>.
2. Сидоренко А.О. Українознавчий напрямок в культурно-науковій діяльності української військової еміграції міжвоєнного періоду ХХ століття. *Українознавство [Текст] = Ukrainian Studies: наук. журн.* Київ: НДІУ, 2021. № 1 (78). С. 179-187. DOI: [https://doi.org/10.30840/2413-7065.1\(78\).2021.224214](https://doi.org/10.30840/2413-7065.1(78).2021.224214).
3. Сидоренко А.О. Науково-організаційна діяльність генерал-хорунжого Всеволода Петріва (1920-1930-ті роки). *Часопис української історії*. Київ, 2021. Вип. 43. С. 37-46. DOI: <https://doi.org/10.17721/2522-4611.2021.43.4>.
4. Сидоренко А.О. Військово-морська політика 1917-1920 років у науковому доробку лейтенанта Святослава Шрамченка. *Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць*. Випуск 69. Київ, 2023. С. 100-105. DOI: <https://doi.org/10.17721/2518-1270.2023.69.11>.

Матеріали наукових конференцій:

5. Сидоренко А.О. Українська військова еміграція в Чехословаччині (1920-1930-ті роки): наукова та культурна діяльність. *Одіссос. Актуальні проблеми всесвітньої історії. Матеріали VII всеукраїнської конференції «Одеські читання – 2020»*. Одеса. 2020. С. 105-110.
6. Сидоренко А.О. Українсько-польський союз 1920 року в працях представників української військової еміграції міжвоєнного періоду. *В ім'я свободи. Станиславів та Станиславівщина як простір міжнародної співпраці в 100-річчя союзу Пілсудський-Петлюра*. Том 1. Варшава – Івано-Франківськ, 2020. С. 189-200.

7. Сидоренко А.О. Краєзнавча проблематика у науковій спадщині генерал-хорунжого Всеволода Петріва. *Матеріали XXXVIII-ї Міжнародної краєзнавчої конференції молодих учених «Краєзнавство та краєзнавці: досвід минулого та сьогоденні завдання (до 120-річчя від дня народження професора А. Г. Слюсарського)»*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. С. 113-114.
8. Сидоренко А.О. Військова діяльність Богдана Хмельницького в оцінках генерал-хорунжого Всеволода Петріва. *Одинадцяті Богданівські читання: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції: збірник наукових праць*. Черкаси: ЧНУ, 2021. С. 16-20.
9. Сидоренко А.О. Культурна діяльність української військової еміграції 1920-1930-х рр.: організаційний аспект. *Шевченківська весна – 2021 (секція «історія»): Матеріали XIX міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених м. Київ, 26 березня 2021 року*. Київ: Історичний факультет КНУ імені Тараса Шевченка, 2021. С. 66-70.

Публікації, що додатково відображають результати досліджень:

10. Сидоренко А.О. Керівник Української служби «Голосу Америки» полковник В. Кедровський: діяльність на еміграції (1921–1970). *Українська служба Голосу Америки: Американська історія для України і з Україною: збірник наукових статей та матеріалів, присвячений 70-річчю Української служби «Голосу Америки»*. Клівленд, 2020. С. 166-177.

ABSTRACT

Sydorenko, A.O. Cultural, Educational and Scientific Activities of the Ukrainian Military Emigration of the Army of the Ukrainian People's Republic (1920-1939). – Qualifying scientific work on manuscript rights.

Dissertation for obtaining the scientific degree of Doctor of Philosophy in specialty 032 History and archaeology. – Taras Shevchenko Kyiv National University. Kyiv, 2023.

Research on the topic of the dissertation was carried out during 2019 - 2023, in accordance with the plans of the research work of the Department of the History of the World Ukrainians of Taras Shevchenko Kyiv National University.

The purpose of the research was to find out the contribution of the Ukrainian military emigration of the Army of the Ukrainian People's Republic to the cultural, educational, military-scientific, publishing, lecture, museum and archive spheres, to reveal the problems of the National Liberation Struggle of 1917-1921, organizational and theoretical aspects of the development of the Ukrainian army and the national statehood in the military-theoretical and memoir-journalistic works of representatives of the Ukrainian military emigration.

The years 1920-1939 - in fact, the interwar period of the 20th century - are a key period for Ukrainian emigration, which arose as a result of the defeat of the National Liberation Struggle (Ukrainian Revolution) of 1917-1921. And first of all it was so for its military unit, represented by the commissioned staff and soldiers of the Army of the Ukrainian People's Republic. After all, it was at this time that the loss of statehood, which had previously been restored for a short period as a result of the National Liberation Struggle, did not look like an irrevocable fact, but rather a tactical defeat that could be corrected. Both in the State Centre of the Ukrainian People's Republic and in various emigration circles, there were plans to continue the armed struggle and, accordingly, the key role in this perspective was assigned to the army. Thus, the Ukrainian military emigration of the Army of the Ukrainian People's

Republic played an important role in the interwar period of the 20th century. Finding themselves first in internment camps (1920-1924), and later receiving the status of political emigrants (1925-1939), its representatives did not leave the forefront of Ukrainian emigration life. On the contrary: they created numerous organizations, associations of former Ukrainian soldiers and senior officers, conducted training and drill training, and most importantly - engaged in cultural, educational and scientific activities. Thanks to this work, it was possible to rethink the era of the Ukrainian Revolution of 1917-1921, develop a number of conceptual aspects of Ukrainian military doctrine, train a new generation of officers, raise the moral and national spirit of the military, collect and preserve a huge documentary and cultural heritage. The need for a comprehensive study of the cultural, educational and scientific activities of representatives of the Ukrainian military emigration determined the relevance of the study. Accordingly, in this study, based on the analysis of the source base and historiography, an attempt was made to consider the cultural, educational and scientific activities of the Ukrainian military emigration of the Army of the Ukrainian People's Republic, to find out its key directions and contribution to national history.

In the process of conducting the research, it was established that the cultural, educational and scientific activity of representatives of the Ukrainian military emigration originates from the work of the relevant military-scientific and military-historical departments that existed in the structure of the General Staff both during the time of the Ukrainian State of Pavlo Skoropadsky and during times of the UPR Directory. In particular, they provided for work in the directions of developing basic aspects of military theoretical thought, collecting and systematizing data related to the period of the National Liberation Struggle of 1917-1921, including archival data, materials and memories of participants in the events, publishing periodicals addressed to a military audience, and processing concepts of Ukrainian military doctrine.

The work differentiated the cultural, educational and scientific activities of the Ukrainian military emigration according to the chronological principle, according to the period of camp internment (1920-1924) and the period of stay of representatives

of the military and seniority in the status of political emigrants (1924-1939). On the basis of the documents of the General Staff of the Army of the Ukrainian People's Republic, the powers of the Cultural and Educational Board and the practical implementation of the tasks of the cultural and educational departments in the conditions of camp life are determined. In addition, the participation of representatives of the Ukrainian military emigration in measures to preserve the historical and cultural heritage of Ukraine was clarified; the genesis of museum-archive institutions, such as the Main Military-Historical Museum-Archive, the Museum and Archive of the Liberation of Ukraine, the Ukrainian National Museum and Archive, and Society *Museum of the Liberation Struggle of Ukraine*, their structure and directions of activity in the collection, systematization and protection of archives and materials related to Ukrainian state-building in the modern era and military building were highlighted..

On the basis of the processed materials, it was found that representatives of the Ukrainian military emigration during the period of internment were involved in the work of educational institutions of a military profile, which were subordinate to the Ministry of War and the General Staff of the Army of the Ukrainian People's Republic and set themselves the task of raising the professional level of senior officers not only in the purely professional sphere, but also in the area of history, Ukrainian studies, and to educate a new generation of officers for the new Ukrainian army in the future.

On the basis of the documents, it was determined that during the period of stay in the status of political emigrants (1924-1939), the majority of representatives of the Ukrainian military emigration grouped around the State Centre of the Ukrainian People's Republic of Ukraine, structures interconnected with it, and participated in the development and functioning of the Ukrainian Military Historical Society in Warsaw (1920-1939), published a number of periodicals (*Tabor*, *Tryzub*, *Hurtuymosia*, etc.) and books of military-theoretical and historical directions.

In addition to the structures of the State Centre of the National People's Republic of Ukraine, representatives of the Ukrainian military emigration were involved in the creation and activities of the Ukrainian Military Scientific Society in Prague (1931-1934), within which they engaged in lecturing, publishing work, and scientific research in military-theoretical and military-historical areas. Also, some representatives of seniority engaged in lecturing and publishing work under the auspices of the Hetman movement, the Ukrainian Public Committee in Prague, and the Leadership of Ukrainian Nationalists.

On the basis of a wide range of military theoretical, memoir, and journalistic works the Ukrainian military emigration, the concept of the National Liberation Struggle of 1917-1921 was determined. Thanks to the problem-chronological method of research, it was differentiated into blocs according to the state-political formations that existed in the process of 1917-1921 (Ukrainian People's Republic of the Central Council era, Ukrainian State of Pavlo Skoropadsky, Ukrainian People's Republic of the Directory era, and Western Ukrainian People's Republic), the problems of social and political life were determined, the development of the Armed Forces and the conduct of military operations (the first and second Soviet-Ukrainian wars, the Ukrainian-White Guard confrontation, the Ukrainian-Polish war of 1918-1919, the First and Second Winter Campaigns, the Polish-Ukrainian Union of 1920).

In the study, thanks to the analysis of the military theoretical conceptual works of representatives of the Ukrainian military emigration, the general characteristics of the Ukrainian military doctrine, the principles of the organization of the army and the model of its structure were highlighted, the vision of individual authors of the military hierarchy and the role of senior officers in the perspective of creating a new army was differentiated. The geopolitical, socio-political and social factors of the formation of the future army in general and its doctrine in particular were also clarified.

On the basis of the analyzed works, the issue of the history of Ukrainian statehood was determined as the focus of research and reflections of representatives

of the Ukrainian military emigration. In particular, a coherent narrative concept of statehood in the context of the era of Rus, the era of the Cossacks and the Hetmanate, and the modern epoch, represented by the National Liberation Struggle of 1917-1921, has been clarified. The doctoral student succeeded in differentiating the vision of the authors of the specified works of socio-political models of Ukrainian statehood and social stratification of society in different historical periods.

For the first time, the work comprehensively analyzed the genesis of the military-historical sphere of the Ukrainian army during the National Liberation Struggle of 1917-1921 and interwar emigration in its institutional design and practical implementation. Based on a number of archival and published sources, the dissertation was able to reconstruct a complete picture of the creation and activity of the Ukrainian Military-Scientific Society in Prague: the circumstances of its foundation, the development of the structure and program, the internal and external directions of the Society's work. This made it possible to actually introduce into scientific circulation historical data that had not been represented in historiography before. For the first time, the cultural, educational and scientific activity of representatives of the Ukrainian military emigration was considered as a whole phenomenon in military-theoretical and organizational-practical dimensions. The specifics of the development and functioning of educational and publishing Centres have been clarified, the role of seniority representatives in the collection and preservation of archival documents and museum monuments related to Ukrainian history and culture has been defined. A number of conceptual military-theoretical and memoir-journalistic works were comprehensively analyzed, differentiated according to the directions of the National Liberation Struggle of 1917-1921, the sphere of military construction and the doctrinal foundations of the organization of the Ukrainian army and the issues of the history of Ukrainian statehood.

The theoretical and practical significance of the results of the dissertation is that for the first time in national historiography it was possible to reveal in detail the cultural, educational and scientific activities of representatives of the Ukrainian

military emigration and to determine their contribution to national history. The obtained results of the dissertation can be used for writing scientific articles, monographs, educational and methodological guides and textbooks, reading courses on the history of Ukraine in higher and secondary educational institutions.

Key words: *Army of the Ukrainian People's Republic, State Centre of the Ukrainian People's Republic, Ukrainian Revolution of 1917-1921, Winter Campaign, Ukrainian-Polish War of 1918-1919, memoirs, interned Ukrainian soldiers, prisoners of war, Ukrainian political emigration.*

LIST OF PUBLISHED WORKS ON THE THOPIC OF THE THESIS

Articles in scientific specialized publications included in the list of scientific specialized publications of Ukraine:

1. Sydorenko, A.O. Military-Theoretical Activity of General M. Kapustyansky (1920-1930's) [in:] *Bulletin of Taras Shevchenko Kyiv National University. History.* Issue 2 (145). Kyiv, 2020. Pp. 73-79. DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2020.145.13>.
2. Sydorenko, A.O. The Direction of Ukrainian Studies in the Cultural and Scientific Activity of the Ukrainian Military Emigration of the Interwar Period of the 20th Century [in:] *Ukrainian Studies [Text] = Ukrainian Studies: Scientific journal.* Kyiv: SRIUS, 2021. No. 1 (78). Pp. 179-187. DOI: [https://doi.org/10.30840/2413-7065.1\(78\).2021.224214](https://doi.org/10.30840/2413-7065.1(78).2021.224214).
3. Sydorenko, A.O. Scientific and Organizational Activity of General-Cornet Vsevolod Petriv (1920s-1930s) [in:] *Journal of Ukrainian History.* Kyiv, 2021. Issue 43. Pp. 37-46. DOI: <https://doi.org/10.17721/2522-4611.2021.43.4>.
4. Sydorenko, A.O. Naval Policy of 1917-1920 in the Scientific Works of Lieutenant Svyatoslav Shramchenko [in:] *Ethnic History of the Peoples of Europe: Collection of scientific works.* Issue 69. Kyiv, 2023. Pp. 100-105. DOI: <https://doi.org/10.17721/2518-1270.2023.69.11>.

Abstracts of scientific conferences:

5. Sydorenko, A.O. Ukrainian Military Emigration in Czechoslovakia (1920-1930s): Scientific and Cultural Activity [in:] *Odyssos. Actual Problems of World History. Materials of the VII All-Ukrainian Conference Odesa Readings - 2020.* Odesa. 2020. Pp. 105-110.
6. Sydorenko, A.O. The Ukrainian-Polish Union of 1920 in the Writings of Representatives of the Ukrainian Military Emigration of the Interwar Period [in:] *In the Name of Freedom. Stanislaviv and Stanislaviv Region as a Space of International Cooperation in the 100th Anniversary of the Pilsudskyi-Petlyura Union.* Volume 1. Warsaw and Ivano-Frankivsk, 2020. Pp. 189-200.

7. Sydorenko, A.O. Local History Problems in the Scientific Heritage of Corporal General Vsevolod Petriv [in:] *Materials of the XXXVIII International Local History Conference of Young Scientists Local History and Local Historians: Past Experience and Present Tasks (to the 120th Anniversary of the Birth of Professor A.G. Slyusarsky)*. Kharkiv: V. N. Karazin KhNU, 2021. Pp. 113-114.
8. Sydorenko, A.O. Military Activities of Bohdan Khmelnytskyi in the Assessments of Corporal General Vsevolod Petriv [in:] *Eleventh Bohdan Readings: Materials of the All-Ukrainian Scientific Conference: Collection of Scientific Papers*. Cherkasy: ChNU, 2021. Pp. 16-20.
9. Sydorenko, A.O. Cultural Activity of the Ukrainian Military Emigration of the 1920-1930s: Organizational Aspect [in:] *Shevchenko Spring - 2021 (Section «History»): Materials of the XIX international scientific conference of students, postgraduates, and Young Scientists, Kyiv, March 26, 2021*. Kyiv: Faculty of History of Taras Shevchenko KNU, 2021. Pp. 66-70.

Publications that additionally reflect research results:

10. Sydorenko, A.O. Head of the Ukrainian Voice Service of America Colonel V. Kedrovsky: emigration activities (1921–1970) [in:] *Voice of America Ukrainian Service: American History for Ukraine and with Ukraine: a Collection of Scientific Articles and Materials Dedicated to the 70th Anniversary of the Voice of America Ukrainian service*. Cleveland, 2020. Pp. 166-177.

ЗМІСТ

Вступ	19
Розділ 1. Історіографія, джерела та методи дослідження	24
1.1. Історіографія проблеми	24
1.2. Джерельна база дослідження	36
1.3. Методологія дослідження	41
Розділ 2. Військова еміграція як чинник просвіти в еміграційному середовищі	43
2.1. Участь представників української військової еміграції в культурно-просвітній та науковій роботі в період інтернування (1920-1924 рр.).	43
2.2. Культурно-просвітня та наукова праця старшинства Армії УНР в статусі політичних емігрантів (1924-1939 роки)	78
Розділ 3. Військово-теоретична та мемуарно-публіцистична діяльність української військової еміграції	121
3.1. Національно-визвольні змагання 1917-1921 років у публікаціях представників вітчизняної військової еміграції	121
3.2. Організаційно-теоретичні аспекти та аналіз перспектив розбудови національної армії в дослідженнях українського старшинства	194
3.3. Проблематика вітчизняної державності в публікаціях військової еміграції	207
Висновки	222
Список використаних джерел та літератури	226
Додатки	245

ВСТУП

Актуальність теми. Поразка Національно-визвольних змагань 1917-1921 років та вимушена еміграція Армії УНР з подальшим її інтернуванням до польських та румунських таборів безумовно стала трагічною сторінкою вітчизняної історії. Разом з тим, попри численні чвари та взаємні звинувачення, у більшості представників різних кіл української еміграції на той момент не було переконання в остаточній втраті державності. Перехід за Збруч розглядався як тактична пауза з перспективами подальшого продовження збройної боротьби. Власне, увесь період 1920-1939 років для української еміграції пройшов під знаком підготовки до такої боротьби. Безумовною константою для перспектив боротьби була наявність якісного кваліфікованого війська. У цьому плані Державний Центр УНР відводив вагому роль фаховій підготовці Армії УНР та її культурно-просвітній праці, виробленню доктринальних засад розбудови війська та військово-науковій сфері. Ці завдання вилилися у культурний, просвітній, лекційний, видавничий, науковий та музейно-архівний напрямки реалізації. Культурно-просвітня та наукова діяльність української військової еміграції Армії УНР охоплювала як період інтернування (1920-1924 роки), так і період, коли старшини та вояки перебували в статусі політичних емігрантів (1924-1939 роки). До того ж, ця діяльність реалізовувалася як у контексті Державного Центру УНР, так і поза ним, у співпраці військових з різними суспільно-політичними таборами української еміграції. Дана проблематика частково розкривалася у вітчизняній історіографії, однак культурно-просвітня та наукова діяльність українських військових не розглядалася як цілісне явище. Відповідно, з'ясування напрямків та реалізації культурно-просвітньої та наукової діяльності української військової еміграції Армії УНР зумовлює актуальність даного дослідження.

Мета дослідження: з'ясувати внесок української військової еміграції Армії УНР у культурну, просвітню, військово-наукову, видавничу, лекційну, музейно-архівну сфери, розкрити проблематику Національно-визвольних

змагань 1917-1921 років, організаційно-теоретичних аспектів розбудови української армії та вітчизняної державності у військово-теоретичних та мемуарно-публіцистичних працях представників української військової еміграції.

Для реалізації даної мети були сформовані наступні **завдання**:

1. Визначити основні аспекти культурно-просвітньої та наукової діяльності української військової еміграції Армії УНР у період інтернування;
2. Розкрити базові напрямки культурно-просвітньої та наукової діяльності української військової еміграції Армії УНР у 1924-1939 роках як під егідою Державного Центру УНР, так і поза його впливом.
3. З'ясувати загальну концепцію Національно-визвольних змагань 1917-1921 років крізь оптику військово-теоретичних та мемуарно-публіцистичних праць представників української військової еміграції;
4. Охарактеризувати перспективи створення українського війська в еміграційний міжвоєнний період, їх організаційно-теоретичні та доктринальні аспекти на сторінках військово-теоретичних та мемуарно-публіцистичних праць старшинства і вояцтва;
5. Розкрити бачення української державності в її історичному вимірі у військово-теоретичному та мемуарно-публіцистичному доробку представників української військової еміграції.

Об'єкт дослідження: культурно-просвітня та наукова діяльність української військової еміграції Армії УНР у 1920-1939 роках

Предмет дослідження: просвітня, видавнича, культурна, музейно-архівна діяльність, військово-теоретичні та мемуарно-публіцистичні праці представників української військової еміграції Армії УНР.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період 1920-1939 років. Нижня дата визначена початком інтернування українських солдат і старшин до таборів Польщі, верхня дата визначена початком Другої Світової війни.

Територіальні межі дослідження охоплюють кордони держав, на теренах яких упродовж вищевказаного часу представники української військової еміграції провадили культурно-просвітню та наукову діяльність. Мова про Польщу, Румунію, Чехословаччину, Францію, Німеччину, США та Канаду.

Методологічна основа дослідження спирається на принципи історизму та наукової об'єктивності. Для вирішення поставлених завдань дослідження було використано загальнонаукові (системний аналіз і синтез, описовий та ретроспективний методи) та спеціальні історичні (проблемно-хронологічний, історико-генетичний, історико-порівняльний) методи.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше було досліджено культурно-просвітню та наукову діяльність української військової еміграції Армії УНР у цілісному вигляді, з'ясовано її напрямки та хронологію, всебічно проаналізовано генезу військово-історичної сфери українського війська доби Національно-визвольних змагань 1917-1921 років та міжвоєнної еміграції в її інституційному оформленні та практичному втіленні. На основі низки архівних та опублікованих джерел дисертанту вдалося реконструювати цілісну картину створення та діяльності Українського Військово-Наукового Товариства в Празі: обставини його заснування, розбудову структури та програми, внутрішній та зовнішній напрямки праці Товариства. Це дозволило фактично ввести в науковий обіг історичні дані, котрі до цього не були повноцінно репрезентовані в історіографії. Уперше було розглянуто культурно-просвітню та наукову діяльність представників української військової еміграції Армії УНР як цілісне явище у військово-теоретичному та організаційно-практичному вимірах. Визначено специфіку розбудови та функціонування просвітніх, видавничих осередків, визначено роль представників української військової еміграції Армії УНР в зібранні та збереженні архівних документів та музейних пам'яток, котрі стосуються української історії та культури.

Практичне значення отриманих результатів. Ключові положення та висновки дисертації можуть бути використаними в дослідженнях з історії українського війська, історії Національно-визвольних змагань 1917-1921 років та історії української міжвоєнної еміграції XX століття, при підготовці навчальних матеріалів, підручників, посібників, статей, монографій як для науковців у галузі історії України, так і для науковців у галузі історії військового мистецтва.

Особистий внесок здобувача. Результати даного дослідження були отримані здобувачем особисто, в процесі аналізу історичних джерел, історіографії та шляхом застосування вищезазначеної методологічної бази.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертації були представлені на засіданнях кафедри історії світового українства, а також у виступах і тезах доповідей на всеукраїнських і міжнародних конференціях: «В ім'я свободи. Станиславів та Станиславівщина як простір міжнародної співпраці в 100-річчя союзу Пілсудський-Петлюра. V міжнародна наукова конференція» (Варшава – Івано-Франківськ, 2020), «Одіссос. Актуальні проблеми всесвітньої історії. VII всеукраїнська конференція «Одеські читання – 2020»» (Одеса, 2020), «XXXVIII-а Міжнародна краєзнавча конференція молодих учених «Краєзнавство та краєзнавці: досвід минулого та сьогоденні завдання (до 120-річчя від дня народження професора А. Г. Слюсарського)»» (Харків, 2021), «Одинадцяті Богданівські читання: Всеукраїнська наукова конференція» (Черкаси, 2021), «Шевченківська весна – 2021 (секція «історія»): XIX міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих вчених» (Київ, 2021).

Публікації. Основні положення дисертації викладено у 4 статтях у фахових виданнях. Окремі положення відображено у 1 статті та 5 публікаціях тез і доповідей на конференціях.

Структура дисертації. Дисертація складається з анотації, вступу, основної частини (трьох розділів, поділених на вісім підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури і додатків. Загальний обсяг дисертації – 246 сторінок машинописного тексту, з них основний текст – 207 сторінок, загальний перелік використаних джерел та літератури – 183 позиції.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Аналізуючи внесок науковців у висвітлення проблематики культурно-просвітньої та наукової діяльності української військової еміграції Армії УНР, ми маємо пам'ятати, що у радянській історіографії дана тематика, так само як і тематика історії Національно-визвольних змагань 1917-1921 років, історії української еміграції, подавалася тенденційно та заангажовано, з неодмінними штампами на кшталт «буржуазно-націоналістичних недобитків» чи «наймитів фашизму/капіталізму». Відповідно, для розв'язання поставлених завдань дослідження автором було вирішено сфокусувати увагу саме на працях емігрантських дослідників, а також дослідників періоду незалежності України. Вказану історіографію можна умовно поділити на 2 блоки: праці, що безпосередньо розкривають генезу культурно-просвітньої та наукової діяльності української військової еміграції Армії УНР, та праці, що розкривають додаткові аспекти дослідження.

Зокрема, тематику культурної, видавничої та лекційної діяльності старшин та вояків у контексті тотожної діяльності української еміграції міжвоєнного періоду XX століття розглядає С. Наріжний. Його монографічне дослідження із двох частин «Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами», написане всередині XX століття, детально висвітлює діяльність культурно-мистецьких, наукових, спортивних і, частково, військових організацій в 1920-1930-ті роки і давно стало класичним, проте й дотепер не втрачає своєї актуальності завдяки широкій фактологічній базі. Зокрема, автор зупиняє увагу на просвітній, видавничій, мистецькій діяльності представників української військової еміграції в таборах для

інтернованих, детально розглядає створення та основні напрямки роботи Українського Воєнно-Історичного Товариства¹.

Генезу української військової історіографії ХХ століття, зокрема її період 1920-1939 років, розглядає у своїй концептуальній статті «Нарис української воєнної історіографії» історик та військовий діяч Лев Шанковський. Зокрема, він подає загальну характеристику всього корпусу праць з військової історії даного періоду, диференціює їх за групами (джерела, мемуари, аналітичні та наукові праці) та визначає цінність кожної групи для історичних досліджень. Лев Шанковський у своїй статті виводить витоки появи української військової історіографії ХХ століття із подій Української революції (Національно-визвольних змагань), котру обмежує 1917-1920 роками. Відповідно, період 1920-1939 років він розцінює як перший етап української військової історіографії, фактично зародження її канону².

Серед дослідників доби незалежності України варто виділити низку праць І. Срібняка. Його монографія «Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі і Румунії (1921-1924 рр.)» детально розкриває специфіку існування таборів для інтернованих у Польщі та Румунії, підіймає широкий спектр питань, від взаємовідносин військового та політичного керівництва УНР до матеріально-побутових особливостей життя вояків та старшин в умовах інтернування. Зокрема, автор зупиняється на культурній, видавничій, лекційній діяльності представників української військової еміграції, розбудові спеціалізованих навчальних закладів для підвищення фахового рівня старшин та вояків, виховання нової генерації старшин (Скорочені та Академічні курси для штабових старшин, юнацькі школи і т.д.) в деталях розкриває взаємостосунки вояків і старшин з представниками польської адміністрації, а

¹ Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Частина перша. Прага, 1942. 372 с.; Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919-1939. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1999. 272 с.

² Шанковський Л. Нарис української воєнної історіографії. Частина І. *Український історик*. № 4 (28). Нью-Йорк, Мюнхен. 1970. С. 67-75.

також з Генеральним Штабом Армії УНР³. Окрім вказаної монографії, І. Срібняк підіймає проблематику культурно-просвітньої та наукової діяльності української військової еміграції Армії УНР і в низці статей. Зокрема, його публікація «З історії діяльності військово-освітніх закладів інтернованої в Польщі Армії УНР у 1921 р.: «Юнацька школа прискореного випуску для підготовки старшин військового часу в таборі Каліш»» розкриває специфіку створення та діяльності відповідної Юнацької школи для підготовки старшин у Калішському таборі, репрезентує динаміку навчального процесу та загальні тенденції військової освіти в умовах таборових реалій⁴.

Стаття дослідника ««Почуття великого обов'язку, покладеному на Генеральний штаб Батьківщиною...»: заснування та діяльність Академічних курсів штабних старшин у таборі Каліш (Польща) у 1921-1924 рр.» підіймає дуже вагомий аспект створення та функціонування Академічних курсів штабних старшин, які військовим та політичним керівництвом Державного Центру УНР розглядалися як своєрідна «предтеча», підготовче відділення для майбутньої української Академії Генерального Штабу. Відповідно, автор розглядає організацію курсів, специфіку навчання старшин та підкреслює симбіоз військових фахових і українознавчих знань, котрі здобувалися старшинами на даних курсах⁵.

Стаття І. Срібняка «Табір інтернованих Військ УНР у Щипіорно (1922-1923 рр.): гуманітарно-просвітня складова діяльності українського вояцтва»

³ Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі і Румунії (1921-1924 рр.). К.; Філадельфія: Видавництво імені Олени Теліги, 1997. 187 с.

⁴ Срібняк І. З історії діяльності військово-освітніх закладів інтернованої в Польщі Армії УНР у 1921 р.: «Юнацька школа прискореного випуску для підготовки старшин військового часу в таборі Каліш». *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Історичні науки*. Чернігів, 2015. Вип.134. № 11. С.105-108.

⁵ Срібняк І. «Почуття великого обов'язку, покладеному на Генеральний штаб Батьківщиною...»: заснування та діяльність Академічних курсів штабних старшин у таборі Каліш (Польща) у 1921-1924 рр. *Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość. Zbiór prac naukowych dedykowanych profesorowi Emilianowi Wiszce (1940-2014)*. Toruń-Kijów: Consortium scientifico-éducatif international L.Febvre, 2017. T.1. S.24-32.

детально розкриває культурну, просвітню та видавничу діяльність у таборі для інтернованих в Щипіорно, репрезентує роботу відповідних товариств та об'єднань старшин і вояків⁶. Публікація автора «Умови перебування та культурно-освітня діяльність інтернованих вояків-українців у таборі Ланцут, Польща (січень-серпень 1921 р.) у світлі архівних документів» відповідно репрезентує специфіку культурно-просвітньої діяльності українських старшин і вояків у таборі Ланцут та демонструє вплив на цю діяльність матеріально-побутових особливостей таборового життя⁷.

Необхідно звернути увагу і на статтю І. Срібняка у співавторстві з М. Палієнко «Музей визвольної боротьби України у Празі (1925–1948): створення, діяльність, доля архівної колекції». Вона розкриває аспекти музейно-архівної діяльності представників української військової еміграції Армії УНР у контексті появи та процесу функціонування відповідної установи Музею, котрий не лише зумів акумулювати значний пласт архівних, музейних даних про добу Національно-визвольних змагань 1917-1921 років, але й посприяв збереженню численних військових публікацій, документів та матеріалів⁸.

Проблематику участі представників української військової еміграції в розбудові музейно-архівних установ української еміграції опосередковано висвітлює ґрунтовне монографічне дослідження М. Палієнко «Архівні центри української еміграції: створення, функціонування, доля документальних колекцій». Його авторка торкається питань діяльності цих установ та розкриває їх методики з акумулювання, кодифікації та збереження документів української еміграції. Зокрема, М. Палієнко розкриває генезу організації Головного

⁶ Срібняк І. Табір інтернованих Військ УНР у Щипіорно (1922-1923 рр.): гуманітарно-просвітня складова діяльності українського вояцтва. *Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917-1921 рр.): Матеріали Міжнар. наук. конф. (м. Київ, 1-2 червня 2017 р.)*. Київ-Чернігів, 2017. С.381-396.

⁷ Срібняк І. Умови перебування та культурно-освітня діяльність інтернованих вояків-українців у таборі Ланцут, Польща (січень-серпень 1921 р.) у світлі архівних документів. *Вісник Черкаського університету. Серія: «Історичні науки»*. Черкаси, 2017. № 3. С. 63-72.

⁸ Палієнко М. Срібняк І. Музей визвольної боротьби України у Празі (1925–1948): створення, діяльність, доля архівної колекції. *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: міжвід. зб. наук. праць*. К., 2000. Вип. II. С. 35-47.

Військово-Історичного Архіву (Головного Військово-Історичного Музею-Архіву), котра втілилася у появі Музею-Архіву Визволення України, репрезентує специфіку його трансформації в Український національний музей-архів під егідою УГК, а також появу та діяльність Товариства «Музей визвольної боротьби України»⁹.

Участь окремих представників української військової еміграції в діяльності Музею визвольної боротьби України в Празі підіймає в своїх публікаціях О. Кужільна. Зокрема в статті «До питання про заснування та діяльність Товариства «Музей визвольної боротьби України» в Празі (1925-1948 рр.)» вона торкається організаційних аспектів цього процесу¹⁰. А в дисертаційному дослідженні «Ідея української державності в науковій та суспільно-політичній діяльності Товариства «Музей визвольної боротьби України» в Празі (1925 – 1948 рр.)» О. Кужільна детально висвітлює процес зародження, розбудови та діяльності Товариства «Музей визвольної боротьби України» в напрямках зібрання матеріальних цінностей української історії та культури, розкриває роль представників української військової еміграції (передусім – генерал-поручика М. Омеляновича-Павленка) в його генезі та функціонуванні¹¹.

Розкриття специфіки наукової та видавничої діяльності представників української військової еміграції 1920-1939 рр. здійснив у своєму дисертаційному дослідженні «Військово-історична проблематика у працях української еміграції 1920-1939 рр.» О. Фуртес. Він диференціював весь спектр еміграції на групи за політичним принципом, виділивши праці емігрантів УНР, ЗУНР та Української Держави. Значну увагу автор відводив витокам

⁹ Палієнко М. Архівні центри української еміграції: створення, функціонування, доля документальних колекцій. К.: Темпора, 2008. 688 с.

¹⁰ Кужільна О. До питання про заснування та діяльність Товариства «Музей визвольної боротьби України» в Празі (1925-1948 рр.). *Гілея: науковий вісник*. 2013. № 75. С. 85-88.

¹¹ Кужільна О. Ідея української державності в науковій та суспільно-політичній діяльності Товариства «Музей визвольної боротьби України» в Празі (1925 – 1948 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2016. 185 с.

культурно-просвітньої діяльності представників української військової еміграції та розкривав їх участь у виданні численних часописів і журналів, зосереджувався на діяльності Українського Воєнно-Історичного Товариства як акумулятора української військово-теоретичної думки¹².

В деталях розкриває генезу української військово-теоретичної думки 20-30-х років XX століття в своєму дисертаційному дослідженні «Українська військово-теоретична думка 20–30-их рр. XX ст.» Р. Мельник. Зокрема, він диференціював праці української військової еміграції на ті, що стосуються Національно-визвольних змагань 1917-1921 років та ті, котрі репрезентують концепції будівництва війська і розкривають базові його складові. Зокрема, крізь призму проаналізованих праць дослідник розкриває динаміку військового та державного будівництва в 1917-1921 роках та доктринальні засади перспектив творення армії в період міжвоєнної еміграції XX століття¹³.

Детально висвітлює культурно-просвітню та наукову діяльність, а також загальну специфіку життя української військової еміграції в Польщі у міжвоєнний період XX століття у книзі «Українська військова еміграція у Польщі (1920-1939)» О. Колянчук. Він не лише торкається таборового періоду, характеризуючи видавничу, культурно-мистецьку, просвітницьку працю старшин та вояків у цей час, але й фокусує увагу на їх політичному, суспільному та військово-науковому житті у період 1924-1939 років, після інтернування¹⁴.

Також варто відзначити колективну працю, підготовлену в співавторстві О. Колянчуком, М. Литвином та К. Науменком «Генералітет українських визвольних змагань. Біограми генералів та адміралів українських військових

¹² Фуртес О. Військово-історична проблематика у працях української еміграції 1920-1939 рр.: дис... канд. іст. наук: 20.02.22. Львів, 2009. 220 с.

¹³ Мельник Р. Українська військово-теоретична думка 20–30-их рр. XX ст.: автореф. дис... канд. іст. наук: 20.02.22. Львів, 2011. 19 с.

¹⁴ Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі (1920-1939). НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, Наукове т-во ім. Т. Шевченка. Львів : б. в., 2000. 277 с.

формацій першої половини ХХ століття». Вона репрезентує низку біографій представників української військової еміграції Армії УНР та коротко характеризує діяльність кожного з них¹⁵.

Культурно-просвітню та наукову діяльність української військової еміграції Армії УНР у контексті перебування в польських та румунських таборах для інтернованих розкриває у книзі «Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919 – 1924 рр.)» М. Павленко. Він зосереджує увагу на культурно-мистецькій, освітній та видавничій роботі у таборах, аналізує генезу відповідних товариств, організацій, часописів, репрезентує їх динаміку, а також торкається контексту взаємовідносин старшин та вояків з військовим і політичним керівництвом УНР, представниками польської та румунської таборових адміністрацій, а також розкриває спроби впливу більшовицьких делегацій та агітаторів¹⁶.

Проблематики організації Українського Воєнно-Історичного Товариства у Варшаві, його діяльності та видання збірника «За Державність» торкається у своєму дисертаційному дослідженні «Створення та діяльність Українського воєнно-історичного товариства (1920–1939 рр.)» З. Кисіль. Вона зуміла простежити генезу цього товариства та внести в історіографію низку нових даних стосовно дати його заснування (юридичне заснування в 1920 році та фактична діяльність із 1925 року), а також детально розглянула загальну специфіку розвитку українського військово-наукового життя у період міжвоєнної еміграції ХХ століття і тематичну складову публікацій на сторінках

¹⁵ Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань. Біограми генералів та адміралів українських військових формацій першої половини ХХ століття. Львів: Інститут українознавства, 1995. 283 с.

¹⁶ Павленко М. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919 – 1924 рр.). К. Інститут історії України НАН України, 1999. 352 с.

збірника «За Державність» та особливості його функціонування¹⁷. Генезу даного товариства З. Кисіль розкриває і в статті «Українське воєнно-історичне товариство (1920-1939)», характеризуючи особливості його розвитку та аналізуючи військово-теоретичні праці його представників¹⁸.

Збірник «За Державність» у контексті його архівної атрибуції розглядає в своїй розвідці й О. Супронюк. Вона зупиняється на історії цього видання та крізь її призму опосередковано торкається діяльності Українського Воєнно-Історичного Товариства¹⁹.

Варто відзначити ґрунтовне дисертаційне дослідження Ю. Голубничої-Шленчак «Видавнича діяльність інтернованої армії УНР у таборах Польщі». На його сторінках авторка всебічно розглянула увесь спектр таборових видань, починаючи від фахових військових та завершуючи виданнями культурно-мистецького спрямування, у деталях розкрила специфіку діяльності друкарень та видавництв, зокрема й видавництва «Чорномор», котре сприяло публікації низки праць представників української військової еміграції²⁰. Окрім того, у публікації «Видання часопису «Табір» українською військовою еміграцією в Польщі (1923-1939 рр.)» Ю. Голубнича-Шленчак простежила специфіку створення однойменного часопису, роль Симона Петлюри в його появі, динаміку редакційної роботи та основне направлення випусків²¹.

¹⁷ Кисіль З. Створення та діяльність Українського воєнно-історичного товариства (1920–1939 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2002. 24 с.

¹⁸ Кисіль З. Українське воєнно-історичне товариство (1920-1939). *Український історичний журнал*. 2001. № 2. С. 100-112.

¹⁹ Супронюк О. Збірники «За державність: матеріали до історії війська українського (Каліш–Варшава-Торонто, 1929–1966)»: атрибуція, використання, збереження. *Наука. Комунікація: актуальні тенденції у цифрову епоху: матеріали Міжнар. наук. конф. (8–10 жовтня 2019 р.)*: у 2 т. НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Асоц. б-к України, Рада дир. наук. б-к та інформ. центрів акад. наук – членів МААН. Київ, 2019. Т. 1. С. 230-234.

²⁰ Голубнича-Шленчак Ю. Видавнича діяльність інтернованої армії УНР у таборах Польщі: дис... доктора філософії: 032 «Історія та археологія». Київ, 2021. 299 с.

²¹ Голубнича-Шленчак Ю. Видання часопису «Табір» українською військовою еміграцією в Польщі (1923-1939 рр.). *European philosophical and historical discourse*. Praha. Czech Republic. 2019. Vo. 5. Is. 4. P. 63-70.

Видавничої сфери української еміграції на теренах Польщі у міжвоєнний період ХХ століття торкається у книзі «Преса української еміграції в Польщі (1920-1939 рр.): Історико-бібліографічне дослідження» і дослідник О. Вішка. Зокрема він детально розглядає специфіку таборових видань української військової еміграції та видань у 1924-1939 роках, репрезентує особливості їх створення, тематику випусків. Окрім цього, у своїй книзі О. Вішка торкається питань військових дій на теренах України в 1918-1920 роках, процесів інтернування Армії УНР до польських таборів, дає загальну характеристику культурно-просвітній діяльності старшинства та вояцтва в період інтернування, а також характеристику української політичної еміграції у міжвоєнний період ХХ століття²².

Детально розглядає створення та діяльність часопису «Гуртуймося», на сторінках якого друкувалися матеріали представників української військової еміграції, дослідниця Н. Брайлян у публікації «Журнал «Гуртуймося» (Прага; Софія, 1929—1938 рр.) як джерело біографічної інформації»²³.

Перелічені праці безпосередньо розкривають генезу культурно-просвітньої та наукової діяльності української військової еміграції Армії УНР. Також у процесі підготовки дослідження були використані публікації, котрі репрезентують загальний суспільно-політичний контекст існування української еміграції у міжвоєнному періоді ХХ століття та розкривають додаткові аспекти дослідження.

Зокрема, міжвоєнна українська еміграція – як військова, так і політична, наукова – стала об’єктом книги В. Трощинського «Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище». На сторінках своєї праці автор визначає базові аспекти її функціонування та диференціює за

²² Вішка О. Преса української еміграції в Польщі (1920-1939 рр.): Історико-бібліографічне дослідження. Львів, 2002. 480 с.

²³ Брайлян Н. Журнал «Гуртуймося» (Прага; Софія, 1929—1938 рр.) як джерело біографічної інформації. *Збірник праць Науково-дослідного інституту пресознавства*. 2012. Вип. 2. С. 194-203.

ідеологічним принципом (уенерівський, гетьманський, шаповалівський та націоналістичний табори), розкриває взаємозв'язок еміграційних кіл та владних установ держав, на теренах яких вони існували, торкається загальних проблем військової еміграції²⁴.

Низки аспектів діяльності військової еміграції Армії УНР в контексті розгляду української політичної еміграції в 1920-х роках торкається на сторінках своєї праці «Політичний вибір української еміграції (20-ті роки XX століття)» В. Піскун. Авторка диференціює за ідеологічними напрямками та опосередковано торкається окремих постатей представників української військової еміграції²⁵.

Варто відзначити працю М. Ковальчука «Генерал Микола Капустянський: (1881-1969)». Вона репрезентує біографію та діяльність генерал-хорунжого, фахового військового теоретика Миколи Капустянського, зупиняючись не лише на його участі у військових діях за доби Національно-визвольних змагань 1917-1921 років та політичній співпраці з ПУН в період еміграції, але й широко розкриваючи його військово-теоретичну працю²⁶. Також дуже цінною є стаття М. Ковальчука «Симон Петлюра та військова опозиція в армії УНР у 1920-1921 рр», котра висвітлює процеси протиріч між Симоном Петлюрою та представниками вищого старшинства у період 1920-1921 років²⁷.

Постать Миколи Капустянського висвітлював у дисертаційному дослідженні «Військово-політична та наукова діяльність Миколи Капустянського» й І. Шандрівський. Зокрема, він здійснив ґрунтовний аналіз

²⁴ Трощинський В. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. Київ: «Інтел», 1994. 260 с.

²⁵ Піскун В. *Політичний вибір української еміграції (20-ті роки XX століття)*. Київ: МП «Леся», 2006. 672 с.

²⁶ Ковальчук М. Генерал Микола Капустянський: (1881-1969). К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. 128 с.

²⁷ Ковальчук М. Симон Петлюра та військова опозиція в армії УНР у 1920-1921 рр. *Український історичний журнал*. 2005. № 1. С. 97-108

військово-наукових праць генерал-хорунжого, визначаючи їх історичний, військово-теоретичний та геополітичний напрямки²⁸.

Організаційну діяльність підполковника Василя Проходи репрезентувала в своєму дисертаційному дослідженні «Військова і громадська діяльність Василя Проходи» Н. Кравець. Зокрема, вона зосереджувалася на участі підполковника в культурно-просвітньому житті української еміграції²⁹.

Військову, громадсько-політичну та науково-організаційну діяльність генерал-хорунжого Всеволода Петріва репрезентував у своїй книзі «Українські державники: Всеволод Петрів» В. Сергійчук. Зокрема, він зосереджував увагу на розкритті лекційної, видавничої та військово-наукової роботи Всеволода Петріва та всебічно аналізував його доробок³⁰.

Військово-теоретичну діяльність та наукові праці генерал-поручика Михайла Омеляновича-Павленка всебічно розкривав у своїй статті «Військово-теоретична спадщина генерала Михайла Омеляновича-Павленка» С. Гозуватенко. Він не лише зупинявся на працях генерал-поручика, але й здійснив їх комплексний аналіз³¹.

Окремих аспектів культурно-просвітньої діяльності української військової еміграції, зокрема функціонування Українського Воєнно-Історичного Товариства, у загальному контексті історії української еміграції в Польщі торкається Р. Давидюк у публікації «Українська військово-політична еміграція в Польщі»³². Також дослідниця у статті «Рівненський вектор розвідки Державного Центру Української Народної Республіки» підіймає проблематику

²⁸ Шандрівський І. Військово-політична та наукова діяльність Миколи Капустянського: дис... канд. іст. наук: 20.02.22. Львів, 2003. 209 с.

²⁹ Кравець Н. Військова і громадська діяльність Василя Проходи (1891 – 1971): дис... канд. іст. наук: 20.02.22. Львів, 2021. 234 с.

³⁰ Сергійчук В. Українські державники: Всеволод Петрів. К.: ПП Сергійчук М.І., 2008. 296 с.

³¹ Гозуватенко С. Військово-теоретична спадщина генерала Михайла Омеляновича-Павленка. *Військово-науковий вісник*. 2015. Вип. 23. С. 127-140.

³² Давидюк Р. Українська військово-політична еміграція в Польщі. *Українсько-польські відносини. Новітня доба*. Національна академія наук України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2017. С. 275-292.

перебування українських старшин на теренах Волині в 1920-1930-х роках та їх роботу як у плані співпраці з розвідкою УНР, так і в плані культурно-просвітніх заходів³³.

Дослідження А. Руккаса ««Разом з польським військом»: Армія Української Народної Республіки 1920 р. (структура, організація, чисельність, уніформа)» розкриває організацію та положення Армії УНР в період польсько-українського військового союзу 1920 року, котрий був усебічно проаналізований на сторінках військово-теоретичних та мемуарно-публіцистичних праць представників української військової еміграції³⁴. Також стаття А. Руккаса «Українські старшини в польській Вищій Військовій Школі» розкриває проблематику здобуття фахових знань окремими українськими старшинами Армії УНР у відповідному вищому навчальному закладі Польщі³⁵.

Книга А. Кентія «Збройний чин українських націоналістів. 1920-1956. Історико-архівні нариси» підіймає питання взаємозв'язків членів ОУН з окремими представниками військової еміграції стосовно військово-наукової діяльності в загальному контексті історії ОУН³⁶.

У контексті висвітлення періоду Гетьманату Павла Скоропадського в працях представників української військової еміграції варто згадати статтю О. Любовець «Українська народна громада – організатор державного перевороту 29 квітня 1918 р»³⁷.

³³ Давидюк Р. Рівненський вектор розвідки Державного Центру Української Народної Республіки. *Військово-науковий вісник*. Випуск 31. 2019. С. 14-25.

³⁴ Руккас А. «Разом з польським військом»: Армія Української Народної Республіки 1920 р. (структура, організація, чисельність, уніформа). Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2013. 480 с.

³⁵ Руккас А. Українські старшини в польській Вищій Військовій Школі. *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. 2013. Вип. 23–24. С. 97-107.

³⁶ Кентій А. Збройний чин українських націоналістів. 1920-1956. Історико-архівні нариси. К.: Державний комітет архівів України, 2005. Т. 1: Від Української Військової Організації до Організації Українських Націоналістів. 1920-1942. 2005. 332 с.

³⁷ Любовець О. Українська народна громада – організатор державного перевороту 29 квітня 1918 р. *Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць*. Випуск 64. Київ, 2021. С. 52-56.

Публікація В. Шевченко та А. Коцура «Велика війна 1914-1918 рр. у спогадах рядових учасників та очевидців: український контекст» репрезентує специфіку використання мемуарної літератури як історичного джерела³⁸.

В даному дослідженні був використаний доробок і польської історіографії. Зокрема, контекст суспільно-політичної діяльності керівництва Державного Центру УНР та військового керівництва розглядає у праці «Petlurowscy. Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919-1924)» польський історик Я. Брускі³⁹.

Перелічена історіографія торкається різних аспектів культурно-просвітньої та наукової діяльності української військової еміграції Армії УНР. У той же час, вона не розглядає цю діяльність як цілісне явище, котре тривало упродовж всього міжвоєнного періоду, а торкається більше його окремих хронологічних відрізків та суспільно-політичного напрямлення. До того ж, окремі автори аналізують культурно-просвітню та наукову працю української військової еміграції виключно в контексті Державного Центру УНР, оминаючи ті аспекти діяльності, котрі відбувалися поза його керівництвом, у співпраці з іншими суспільно-політичними колами української еміграції.

1.2. Джерельна база дослідження

Для виконання заявленої мети та поставлених завдань дослідження дисертантом був використаний цілий симбіоз джерел, котрі можна диференціювати на кілька блоків.

³⁸ Шевченко В., Коцур А. Велика війна 1914-1918 рр. у спогадах рядових учасників та очевидців: український контекст. *Український історичний журнал*. 2021. № 6. С. 135-149.

³⁹ Bruski J. J. Petlurowscy. Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919-1924). Kraków: Wydawnictwo Arcana, 2000. 600 s.

Блок 1 – це архівні документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) і Центрального державного архіву громадських об'єднань та україніки (ЦДАГОУ України).

Зокрема, із матеріалів ЦДАВО України були використані документи фонду 1078 «Головне управління Генерального штабу Української Народної Республіки, м. Київ; з лютого 1919р. – м. Жмеринка, м. Ровно, з червня 1919р. – м. Кам'янець-Подільський» - справи 129 «Копії наказів Військового міністра дієвої армії УНР по управлінню Генерального штабу. Листування про перевірку та вилучення військово-історичних документів, передачу їх на охорону військово-історичному відділу музею-архіву», 130 «План роботи військово-історичної управи, доповіді і рапорти про їх діяльність» та 226 «Проекти положення про курси підготовки командного складу Армії УНР, доповідь 3-го Генерал-квартирмейства та звіт про роботу курсів з підготовки старшин до праці в оперативних штабах УНР». З фонду 1429 «Канцелярія Директорії Української Народної Республіки, м. Київ, м. Кам'янець-Подільський, територія Польщі, Чехословаччина» була використана справа 32 «Доповіді Головного Отамана військ УНР С. Петлюри про відступ Армії УНР з України до Польщі, стан польської армії, переговори з Врангелем. Листування з Радою Міністрів УНР та Міністерством закордонних справ УНР про економічний стан Армії УНР тощо». З фонду 3947 «Петрів Всеволод Миколайович (1883-1948) – військовий діяч, військовий міністр УНР, дійсний член НТШ» була використана справа 17 «Листування з Українським комітетом, Українським педагогічним інститутом, Українським інститутом громадознавства, Українським академічним комітетом, Українським національним музеєм-архівом та іншими установами про проведення загальних зборів, про участь в Українському науковому з'їзді тощо». З фонду 4005 «Видавництво «Чорномор» в м. Каліш (Польща)» були використані справа 1 «Загальні інструкції щодо провадження видавництва «Чорномор»» та справа 6 «Листування з установами, організаціями та окремими особами про друкування, надсилку книжок,

відомостей про видавництво та інше». З фонду 4007 «Шاپовал Микола Юхимович (05.12.1886-1948) – генерал-хорунжий Армії УНР, голова Українського товариства Ліги націй у м. Каліші» було використано справу 10 «Протоколи засідань Тимчасової конференції по організації академічних курсів для старшин Армії УНР; накази Головної команди війська УНР; положення про курси курінних командирів та курси підготовки адміністративних старшин Армії УНР; доповіді начальника Генерального штабу УНР (копії) тощо». З фонду 4026 «Управа товариства «Музей визвольної боротьби України» в м. Празі (Чехословаччина)» були використані справа 1 «Статут Товариства «Музей визвольної боротьби України»», справа 2 «Заклики та обіжники Товариства 1925-1944.» та справа 3 «Правильник військового відділу Музею Визвольної Боротьби України». З фонду 4383 «Українське військово-історичне товариство у Чехословаччині (м. Прага)» були використані справи 1 «Статут Українського воєнно-історичного товариства в Польщі», 2 «Статут товариства», 3 «Українське воєнно-історичне товариство в Польщі. Протоколи засідань Наукової ради товариства від 5-12 вересня 1933 р. з питань наукової діяльності та програма наукової діяльності товариства на 1933-1934 рр.», та 7 «Українське воєнно-історичне товариство в Польщі. Список членів товариства».

Вказані документи дозволили скласти структуру та визначити основні аспекти діяльності військово-освітніх установ у період таборового інтернування, з'ясувати характер та напрями видавничої діяльності представників української військової еміграції, особливості функціонування Товариства «Музей визвольної боротьби України» та Українського Воєнно-Історичного Товариства, охарактеризувати культурно-просвітню та науково-організаційну працю генерал-хорунжого Всеволода Петріва та участь суспільно-політичного діяча Микити Шاپовала і Українського Громадського Комітету в житті української військової еміграції.

Із матеріалів ЦДАГОУ України були використані документи фонду 269 «Колекція документів «Український Музей в Празі»», зокрема справи 467 «Чернетки листів та інших матеріалів Управи Музею ВБУ», 120 «Анкета, листи та поздоровлення на адресу Генерал-поручика М. Омеляновича-Павленка від українських емігрантських організацій, генерал-хорунжих М. Безручка, М. Удовиченка, П. Шандрука, інших осіб. Конспекти реферату полковника М. Крата «Партизанський Зимовий похід 6 грудня 1919 р. – 6 травня 1920 р.», 121 «Польова книжка наказного отамана військ УНР генерал-хорунжого О. Осецького, посвідчення Голови Української військової місії в Бельгії, інші особисті документи. Листування з колегами, рідними і знайомими (у справі є записка полковника П. Шандрука про специфічні особливості боротьби з більшовиками)», 125 «Листування генерал-хорунжого В. Петріва з членами Українського Військово-історичного товариства у Варшаві, союзами бувших вояків української армії у Європі, США та Канаді, іншими українськими емігрантськими об'єднаннями, видавництвами, з військовими та політичними діячами щодо організації діяльності Українського військово-наукового товариства (УВНТ) в Празі, об'єднання зусиль українських військовиків за кордоном на випадок розвитку подій на Сході Європи та з інших питань», 126 «Листування генерал-хорунжого В. Петріва» та 127 «Листування генерал-хорунжого В. Петріва з членами Українського Військово-історичного товариства у Варшаві, союзами бувших вояків українських армій у Європі, США та Канаді, іншими українськими емігрантськими об'єднаннями, видавництвами, з військовими та політичними діячами щодо організації воєнно-наукової роботи серед української еміграції, діяльності Українського Військово-наукового товариства (УВНТ) в Празі, об'єднання зусиль українських військовиків за кордоном на випадок розвитку подій на Сході Європи та з інших питань».

Вказані документи дозволили висвітлити окремі аспекти роботи Управи Музею визвольної боротьби України, військово-теоретичну та науково-

організаційну працю генерал-хорунжого Всеволода Петріва та генерал-поручика Михайла Омеляновича-Павленка, а також скласти цілісну картину функціонування Українського Військово-Наукового Товариства у Празі.

Блок 2 – це збірники опублікованих документів та матеріалів. Він репрезентований виданням «Українська політична еміграція 1919-1945: Документи і матеріали», на сторінках якого зібрано цілий пласт документів та листів, котрі висвітлюють специфіку діяльності військово-наукових осередків, видавничу та лекційну роботу, співпрацю еміграційних установ та товариств з питань фінансування видань, проведення культурно-освітніх заходів і т.д.; виданням «Петлюра С. Статті», в котрому вміщені програмові праці Головного отамана Армії УНР та виданням «Лівицький Андрій. Листування (1919–1953 роки)», що репрезентує військову та суспільно-політичну діяльність Державного Центру УНР крізь призму листування урядовця та Головного отамана, наступника Симона Петлюри Андрія Лівицького.

Блок 3 – це журнали та газети. Зокрема, в процесі підготовки дисертаційного дослідження було використано матеріали часопису «Вісті Музею визвольної боротьби України», котрі ретранслюють особливості організації та функціонування відповідної музейної установи. Матеріали часопису «За Державність» дозволяють розкрити специфіку діяльності Українського Воєнно-Історичного Товариства та репрезентують науковий і мемуарний доробок представників української військової еміграції. Матеріали журналів «Табір» та «Гуртуймося» репрезентують основні аспекти видавничої роботи української військової еміграції та вміщують низку військово-теоретичних та мемуарно-публіцистичних праць її представників. Матеріали часопису «Тризуб» дають змогу простежити загальну динаміку діяльності української військової еміграції у міжвоєнний період XX століття. А матеріали «Літопису Червоної Калини» також вміщують праці представників української військової еміграції Армії УНР та висвітлюють організацію та роботу

навчальної таборової установи – Військового факультету Українського народного університету в таборах Ланцут-Стрілково.

Блок 4 – це військово-теоретичні та мемуарно-публіцистичні праці представників української військової еміграції Армії УНР, опубліковані у вигляді окремих книг та статей еміграційних часописів. Вони репрезентують концептуальні аспекти доби Національно-визвольних змагань 1917-1921 років, характеризують державні режими та суспільно-політичне життя вказаного періоду, динаміку військового будівництва, висвітлюють контрверсійні аспекти доби 1917-1921 років, підіймають питання організації армії та військової доктрини в еміграційному середовищі, а також розглядають історію української державності. Детальний аналіз вказаних праць здійснено в розділі 3 даного дисертаційного дослідження.

1.3. Методологія дослідження

Для вирішення поставлених завдань дослідження було використано загальнонаукові (системний аналіз і синтез, описовий та ретроспективний методи) та спеціальні історичні (проблемно-хронологічний, історико-генетичний, історико-порівняльний) методи

Використання загальнонаукових та спеціальних історичних методів дослідження дозволило всебічно розкрити поставлену мету та завдання. Зокрема, метод системного аналізу і синтезу дозволив проаналізувати масив джерельної та історіографічної інформації, виділити з неї необхідні аспекти культурно-просвітньої та наукової діяльності української військової еміграції та синтезувати їх у єдину схему. Описовий метод дозволив ґрунтовно описати всі проблемні аспекти зазначеної теми, зокрема період інтернування та період перебування військових у статусі політичних емігрантів. Ретроспективний метод дозволив провести причинно-наслідковий зв'язок діяльності представників української військової еміграції.

Проблемно-хронологічний метод дослідження дозволив провести аналіз культурно-просвітньої та наукової діяльності української військової еміграції на основі конкретних проблем, виокремлених в хронологічному порядку, окреслити ключові аспекти та етапи її розвитку. Завдяки цьому методу вдалося розглянути культурно-просвітні та наукові ініціативи української військової еміграції у 1920-30-х роках, включаючи вплив політичних та соціокультурних чинників української еміграції та держав, на теренах яких вона проживала, на їхній розвиток. Проблемно-хронологічний метод дозволив проаналізувати внесок представників української військової еміграції у військово-історичну науку та з'ясувати, як українська військова еміграція сприяла збереженню та розвитку української культурної та мовної ідентичності за кордоном.

Історико-генетичний метод у дослідженні культурно-просвітньої та наукової діяльності української військової еміграції Армії УНР міжвоєнного періоду XX століття дозволив визначити еволюцію даної діяльності, розвиток у часі, здійснити аналіз змін та тенденцій у культурно-просвітньому та науковому житті української військової еміграції на різних етапах її існування, визначити походження ініціатив, ідей, інституцій української військової еміграції.

Історико-порівняльний метод у дослідженні культурно-просвітньої та наукової діяльності української військової еміграції Армії УНР допоміг у порівнянні різних аспектів цієї діяльності та виявленні схожих та відмінних рис, впливів та динаміки розвитку. Зокрема, вдалося провести порівняння діяльності військової еміграції на різних етапах міжвоєнного періоду, порівняти види цієї діяльності (лекційна, видавнича, культурно-мистецька тощо).

РОЗДІЛ 2. ВІЙСЬКОВА ЕМІГРАЦІЯ ЯК ЧИННИК ПРОСВІТИ В ЕМІГРАЦІЙНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

2.1. Участь представників української військової еміграції в культурно-просвітній та науковій роботі в період інтернування (1920-1924 рр.)

Польсько-радянське прелімінарне перемир'я 12 жовтня 1920 року та подальша виснажлива боротьба Армії УНР проти кількісно потужнішої більшовицької Червоної армії призвели до того, що військо та політичне керівництво УНР 21 листопада 1920 р. за попередньою домовленістю з польською владою було змушене перейти р. Збруч. Відповідно, Армію УНР було інтерновано та розміщено в польських таборах. На той момент перехід за Збруч більшістю вояків розглядався не як поразка національно-визвольної боротьби, а як вимушений, проте короткочасний захід. Відповідно, політичне керівництво УНР ставило завдання максимально зберегти структуру Армії та її кадри. Зокрема, у своєму зверненні до Військового міністра від 23 листопада 1920 року Головний отаман Армії УНР Симон Петлюра наказував не розпускати ні одної частини, підлеглої Військовому Міністерству, аби всі ці частини розташовувались на загальних умовах інтернування з метою подальшої організації підготовки повернення до України. Також задля збереження особового складу Армії Симон Петлюра наказував не видавати нікому закордонних паспортів на виїзд за межі Польщі без узгодження з Військовою Похідною Канцелярією та без його особистої згоди⁴⁰.

Початковий період інтернування мав безумовно негативний вплив на вояцтво та політичних діячів, зумовлював протиріччя в колах політичного керівництва і військового командування. Ситуацію ускладнювали пошук винуватих у поразці Національно-визвольних змагань, протистояння між різними групами політичної еміграції та необхідність враховувати інтереси держав, на теренах яких розташовувалися українські емігранти (передусім -

⁴⁰ ЦДАВО України. Ф. 1429. Оп. 2. Спр. 32. Арк. 69.

Польщі). В цьому плані не можна не погодитися з тезою дослідниці Валентини Піскун: «Змагальність політичних лідерів, їхнє взаємознищування в середовищі одної нації є завжди поживою для інших, можливістю використання їх у чужих політичних інтересах»⁴¹.

Особливо гостро ці тенденції відчувалися на самому початку інтернування. На думку дослідника М. Ковальчука, в 1920-1921 роках існувала навіть військова опозиція Головному отаману Армії Симону Петлюрі – вона сформувалася навколо постаті Командарма Дієвої армії УНР, генерал-поручника Михайла Омеляновича-Павленка⁴². Зокрема, на нараді уряду та військових в листопаді 1920 року розглядалася пропозиція, за якою Директорію мали б скасувати, а замість неї створити Верховну Раду УНР, що складалася б із Головнокомандуючого, 8-х представників від війська та 7-х представників від цивільної влади⁴³. В цьому плані досить промовистими є слова полковника Олександра Вишнівського у листі до генерал-хорунжого Олександра Осецького в грудні 1920 року: «Визначну роль в сучасній політиці намагається зараз відігравати наше вояцтво з генералом Омеляновичем-Павленком на чолі, але тяжко наразі передбачити, в що конкретне виллється політика цих кол»⁴⁴.

Тим не менш, попри вказане невдоволення у вищих військових колах, Симон Петлюра в 1920-1921 роках зумів утриматися при владі та зайнявся розробкою основних напрямків діяльності Армії УНР в таборах. Зокрема, у своєму зверненні до урядовців ще від 23 листопада 1920 року він зазначав, що Армія не повинна бути відділена від нього, Головного отамана, та уряду, окремі військові тактичні одиниці не повинні бути розпорошеними чи змішаними з російськими частинами, вояки та старшини мають отримувати регулярну

⁴¹ Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-ті роки XX століття). Київ: МП «Леся», 2006. С. 443.

⁴² Ковальчук М. Симон Петлюра та військова опозиція в армії УНР у 1920-1921 рр. *Український історичний журнал*. 2005. № 1. С. 98-102.

⁴³ Bruski J. J. Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukrainskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919-1924). Kraków: Wydawnictwo Arcana, 2000. S. 231.

⁴⁴ ЦДАГОУ України. Ф. 269. Оп. 2. Спр. 121. Арк. 100-101.

санітарну допомогу, харчування, старший командний склад повинен мати вільний переїзд теренами Польщі, а у випадку необхідності – виїзд за кордон за паспортами уряду УНР. У цьому ж зверненні Симон Петлюра наголошував на важливості культурно-просвітньої діяльності в середовищі українського вояцтва. Дану діяльність він вбачав у виданні спеціальної преси для інтернованих солдат і старшин, роботі кінематографу, театру, школи для неграмотних солдат, функціонуванні спеціалізованих курсів для козаків-підхорунжих по родах зброї, скорочених курсів для старшин Генштабу, повторних курсів для нової генерації старшин (котру мали набирати з вояків), кулеметників, гарматників, інтендантських урядовців і т.д., юнацької школи⁴⁵.

Культурний розвиток мав забезпечити національне самоусвідомлення, сформувати новий тип вояка та старшини, котрий би поєднував фахові знання зі сфери військового мистецтва та широкий світогляд у сфері української культури. До того ж, нагальною потребою було підвищити моральний дух інтернованих солдат, зважаючи на низький рівень життя в таборах та негативні матеріальні умови. Відповідно, 30 червня 1921 року наказом Головної Команди Війська УНР Ч. 39 була створена Культурно-освітня управа Генерального штабу Армії УНР. Її структуру складали відділи адміністративно-організаційний, шкільний, бібліотечно-видавничий та відділ мистецтва і спорту. Також наказ передбачав розбудову системи культурно-освітніх відділів при дивізіях, затвердження їх штату та звітності⁴⁶.

Завдання цього органу полягали в комплексному національно-громадянському, культурно-естетичному, фізичному та моральному вихованні українського вояцтва та старшинства. А головне – в забезпеченні поширення ідеї розбудови війська та збройної боротьби за відновлення української державності. Крім того, однією з пріоритетних задач була ліквідація неписьменності серед вояцтва. Відповідно, передбачалося, що для реалізації

⁴⁵ ЦДАВО України. Ф. 1429. Оп. 2. Спр. 32. Арк. 70-71.

⁴⁶ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 4. Спр. 6. Арк. 71.

поставлених завдань Культурно-освітня Управа буде організовувати видання та розповсюдження серед вояків літератури (як навчальної, наукової, так і художньої та інформативної – різноманітних журналів і т.д.), створювати театри, музичні та спортивні гуртки і т.д.⁴⁷.

Вже на 1921 рік була розбудована система культурно-освітніх відділів в таборах для інтернованих. За своєю структурою ці відділи як правило складалися із загальної, видавничої, історичної, мистецької, наукової, бібліотечної, фізкультурної секцій. Варто відзначити, що кожен табір мав свою специфіку ведення культурно-освітньої діяльності. Зокрема, в таборі в Александрові Куявському була ліквідована неграмотність серед 947 вояків, ще з грудня 1920 року читалися курси з історії України, українознавства, іноземних мов (англійської, французької та німецької). Також проводилася мистецька діяльність, був створений дивізійний хор, діяло Драматичне Товариство імені М. Садовського, котре ставило театральні постановки 2 рази на тиждень. Існував у Александрові Куявському із січня 1921 року спортивний гурток, місцева Українська Студентська громада та навіть кінематограф, котрий щодня влаштовував кіносеанси. Також із березня 1921 року в таборі при 6-й стрілецькій дивізії за підтримки священника о. Петра Білона діяло Братство св. Покрови, котре займалося друком церковної літератури на українській мові, створило бібліотеку та пам'ятник «Борцям за волю України»⁴⁸.

Після переведення таборованих вояків з Александрівки Куявського до табору в Щипіорно в грудні 1921 року там продовжилася культурна діяльність. Зокрема, діяла Головна Військова Рада Братств св. Покрови, котра складалася з редакційної та видавничої секцій. Варто відзначити і культурно-освітню

⁴⁷ Сидоренко А. Культурна діяльність української військової еміграції 1920-1930-х рр.: організаційний аспект. *Шевченківська весна – 2021 (секція «історія»): Матеріали XIX міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених м. Київ, 26 березня 2021 року*. Київ: Історичний факультет КНУ імені Тараса Шевченка, 2021. С. 66.

⁴⁸ Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Частина перша. Прага, 1942. С. 36-37.

діяльність в таборі Ланцут. Там, зокрема, із травня 1921 року діяла українська гімназія для дорослих учнів, а також дитяча школа і студентська громада. Вагому роль в Ланцуті відігравала створена того ж 1921 року Спілка захисту української мови, котра провадила лекційну діяльність в напрямках української мови, літератури, історії та культури, географії, пісенного й музичного мистецтва, архітектури, образотворчого мистецтва, влаштовувала концерти й театральні постановки і т.д. В складі Спілки діяли Союз Українок, котрий опікувався дітьми військових емігрантів та займався мистецькою діяльністю, а також Культурно-просвітня комісія. Крім того, в Ланцуті діяв таборовий театр імені Тараса Шевченка, хор, а також проводилися регулярні шахові змагання⁴⁹.

В квітні 1921 року в Ланцуті відбувся з'їзд культурно-просвітніх працівників Армії УНР. Під час його проведення було піднято низку аспектів стосовно культурної роботи в таборах. Зокрема, ставилося питання про пряму підзвітність культурно-освітнього напрямку Військовому міністерству, аби Культурно-просвітня управа перебувала під безпосереднім контролем міністра. Також підіймалася проблема перешкод культурній діяльності в таборах з боку осіб, вороже налаштованих до української державної та національної ідеї⁵⁰.

Після переведення інтернованих вояків із Ланцуту до Стрілково в липні-серпні 1921 року культурно-освітня діяльність продовжилася, хоча й меншими обсягами у зв'язку з гіршими умовами для проживання. В новому таборі також працювали навчальні заклади шкільного та гімназійного типів, діяла бібліотека, читальня, театр, капела та художня студія, 3 драматичних товариства. Варто відзначити таборовий хор, котрий не лише виступав у самому таборі, але й навіть отримав можливість провести гастролі в Познані⁵¹.

⁴⁹ Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі і Румунії (1921-1924 рр.). К.; Філадельфія: Видавництво імені Олени Теліги, 1997. С. 65-67.

⁵⁰ Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Частина перша. Прага, 1942. С. 41.

⁵¹ Вішка О. Преса української еміграції в Польщі (1920-1939 рр.): Історико-бібліографічне дослідження. Львів, 2002. С. 46-47.

Дуже насиченим було спортивне життя табору: на свята відбувалися спортивні змагання, шахові турніри, була навіть відкрита спортивна гімназія для вояків, у якій навчали основам атлетики, гімнастики, французької та американської боротьби, боксу, фехтування, футболу, волейболу, баскетболу і т.д. Після переїзду вояків у серпні 1922 року зі Стрілково до Каліша та Щипіорно, ці 2 табори стали основними осередками культурного життя українців. Зокрема, в Щипіорно діяла Студентська Громада, Реальна школа, а з березня 1923 року культурно-освітній відділ табору розпочав цикл лекцій із військового мистецтва (лектори – генерал-хорунжий В. Петрів та генерал-хорунжий П. Шандрук), філософії (лектори – сотники Ф. Коршнівський, Гончаренко та поручик Можейко), московознавства та більшовикознавства (лектори – сотники Є. Маланюк і Ф. Коршнівський), соціології (лектор – поручик Подільський), українознавства і полоністики (лектори – полковник Лорченко, сотники Є. Маланюк та Ф. Коршнівський). Також були прочитані реферативні доповіді з фізики (сотник Базилевич подав матеріал на тему «Теорія оглядності Айнштейна»), з української воєнної історії генерал-хорунжого О. Удовиченка та з математичних наук О. Удовиченка і полковника Гудими. Окрім того, в березні-квітні 1923 року в щипіорнському таборі діяло філософське товариство, котре займалося читанням реферативних доповідей⁵².

Розглядаючи культурне життя табору в Каліші, варто згадати роботу спортивної секції, художньої студії та хору. Втім, найбільший вплив на культурно-освітню діяльність цього табору мало товариство «Веселка». Воно діяло в 1922-1923 роках, випускало однойменний літературний часопис, до видання якого був долучений, зокрема, відомий поет, сотник Є. Маланюк.

⁵² Срібняк І. Табір інтернованих Військ УНР у Щипіорно (1922-1923 рр.): гуманітарно-просвітня складова діяльності українського вояцтва. *Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917-1921 рр.): Матеріали Міжнар. наук. конф. (м. Київ, 1-2 червня 2017 р.)*. Київ-Чернігів, 2017. С.386-390.

Також товариство займалося театром – створило власну труп, а згодом і драматичну студію, організовувало спектаклі й мистецькі вечори⁵³.

Фактично, аналізуючи увесь спектр культурної діяльності таборових вояків та старшин (мистецькі заходи, театральні постановки, курси з українського письменства, географії, економіки та військової справи), можна стверджувати, що вона в сукупності мала виразний українознавчий характер і передбачала поглиблене ознайомлення вояцтва з українською історією та культурою⁵⁴.

Виходячи з намічених С. Петлюрою завдань, Державний Центр УНР також розпочав розробку системи навчальної підготовки старшин з метою не лише підвищити їх компетентність у спеціальних військових дисциплінах, але й покращити загальний фаховий рівень та рівень суспільних знань. Період інтернування розглядався військовим та політичним керівництвом УНР як своєрідний нетривалий «тайм-аут», після якого мала обов'язково відновитися збройна боротьба за українську державність. І, відповідно, укомплектована та якісно підготовлена армія мала стати запорукою такої боротьби. До того ж, Симон Петлюра вагому роль відводив розробці української військової доктрини. У цьому питанні він тісно взаємодіяв із генерал-хорунжим Всеволодом Петрівим, призначеним у серпні 1921 року на посаду начальника Генерального Штабу Армії УНР. Всеволод Петрів отримав завдання організувати роботу Штабу щодо виховання армійських кадрів у державницькому ключі, підготувати серію військово-наукових збірників «Українська Республіка і її військо», залучити до роботи Штабу дослідників вітчизняної військової справи та зарубіжну літературу з військової теорії⁵⁵.

⁵³ Зубенко І. «Веселка» й «веселківці». *За державність. Матеріали до історії війська українського*. Збірник 9. Каліш, Українське воєнно-історичне товариство. 1938. С. 226-235.

⁵⁴ Сидоренко А. Українознавчий напрямок в культурно-науковій діяльності української військової еміграції міжвоєнного періоду XX століття. *Українознавство [Текст] = Ukrainian Studies: наук. журн.* Київ: НДІУ, 2021. № 1 (78). С. 181.

⁵⁵ Сергійчук В. Українські державники: Всеволод Петрів. К.: ПП Сергійчук М.І., 2008. С. 180-182.

Окрім того, з метою підготовки нових кадрів, Вища Військова Рада армії УНР в лютому 1921 року подала концепцію Української Воєнної Академії, котра мала б випускати спеціалістів для роботи в оперативних штабах, проте через фінансові проблеми уряду практична реалізація даної концепції вилася лише в створення навчального закладу підготовчого спрямування. У звіті про перебіг праці на курсах по підготовці старшин до праці в оперативних штабах Армії УНР з 21.11.1921 року по 27.06.1922 року Начальник курсів генерал-поручик С. Дядюша повідомляв, що за дорученням Військового міністра полковник В. Сигарів розробив положення про Скорочені курси для підготовки штабних старшин упродовж 6 місяців до праці в оперативних штабах Армії УНР, котрі мали розташовуватися на території табору для інтернованих українських військових у Каліші. Передбачався наступний кадровий склад курсів: Начальник курсів, завідувач навчальною частиною, завідувач адміністративно-господарчою частиною, 2 булавних старшин, канцелярія та господарчий відділ. Після відповідного оснащення матеріальної бази курсів, за наказом Головної Команди Військ УНР від 27 жовтня 1921 року вони почали свою роботу під керівництвом генерал-поручика С. Дядюші. Було зібрано викладацький склад у кількості 14 лекторів, отримано фінансові асигнування в розмірі 266 000 польських марок та оголошено вступні вимоги для майбутніх слухачів: наявність не менше 2-х років службового стажу в українському війську саме на посадах, передбачених для старшин, ранг не вище підполковника, наявність середньої загальної освіти та атестації від командування. В результаті проведених 10-14 листопада іспитів, на курси було зараховано 35 старшин. З 21 листопада 1921 року курси почали безпосередню роботу, проте навчання ускладнювалося браком фахової літератури, матеріальних ресурсів, специфікою життя інтернованих вояків та загалом більше нагадувало своєрідну академічну ретрансляцію власного військового досвіду лекторів слухачам. Керівництво курсів констатувало, що внаслідок перелічених факторів освітній рівень курсів аж ніяк не відповідає рівню Воєнної Академії. Фактично, це було подання своєрідної пропедевтики

військово-теоретичного знання, підготовка для подальшого гіпотетичного навчання у, власне, Академії та спосіб консолідувати найбільш здібних представників старшинства. Тим не менш, слухачі отримали загальні знання зі стратегії, тактики, воєнної історії, штабної служби, історії та географії України, артилерії, кінноти і т.д. Робота курсів тривала до весни 1922 року, проте тимчасово переривалася в березні у зв'язку з фінансовими проблемами. 20 травня навчання було завершено, і після проведення випускних іспитів 27 червня 1922 року 27 старшин отримали свідоцтва про закінчення курсів та перейшли на роботу в оперативні штаби військових частин інтернованої армії УНР⁵⁶.

Випуск групи перших слухачів продемонстрував, незважаючи на фінансові, матеріальні та фахові проблеми, загальну перспективність даних курсів та необхідність їх продовження і вдосконалення. За пропозицією генерал-інспектора Армії УНР при погодженні з Головним отаманом УНР Симоном Петлюрою було вирішено повторно відкрити Скорочені курси, підвищивши якість навчального процесу. Проте, ситуацію повністю гальмував брак коштів на рівні Державного Центру УНР та Генерального Штабу⁵⁷.

Виправити це спробував уже колишній начальник Генерального Штабу генерал-хорунжий Всеволод Петрів. В серпні 1922 року він звернувся до голови Українського Громадського Комітету у Празі Микити Шаповала з проханням надати через Комітет матеріальну допомогу для курсів. У листуванні з Шаповалом генерал-хорунжий Петрів висвітлював наступне бачення діяльності курсів з підготовки старшин за підтримки УГК: 1) підпорядкування курсів у таборах суто Голові держави (Головному отаману); 2) отримання матеріальної допомоги для курсів безпосередньо від УГК з подальшою звітністю начальника курсів перед Комітетом; 3) призначення начальником курсів особи, котра користується довірою серед українського громадянства та військових; 4) підбір

⁵⁶ ЦДАВО України, Ф. 1078. Оп. 2. Спр. 226. Арк. 39-42.

⁵⁷ ЦДАВО України, Ф.4007. Оп.1. Спр.10. Арк.35зв.

лекторсько-викладацького складу та слухачів курсів за національним принципом начальником курсів за узгодженням з УГК. Підсумовуючи вказані принципи, Всеволод Петрів прямо пропонував Микиті Шаповалу створити в складі одного з університетів, що функціонував під патронатом УГК, військовий факультет чи вищу військову школу з використанням матеріальної бази університету – приміщень та бібліотеки. Кадровий склад такого факультету, на думку генерал-хорунжого, мав бути наступним: 1) 5 спеціалістів з обов'язковою повною освітою Генштабу в галузях стратегії, загальної тактики, історії військової науки, військової історії та служби Генштабу відповідно; 2) 2 спеціалісти з освітою Генштабу чи просто штабових старшин у галузях військової адміністрації та служби тилу відповідно; 3) 3 спеціалісти з фаховим військовим знанням у галузях тактики кінноти, гармати і її тактики та фортифікації і тактики технічних військ відповідно; 4) 8 військових чи цивільних спеціалістів у галузях топографії, законодавства і міжнародного права, статистики та 4 галузей українознавства відповідно. Таким чином, вказаний військовий факультет на думку Петріва мав би стати симбіозом військової та цивільної освіти⁵⁸.

У відповідь на пропозицію генерал-хорунжого, Микита Шаповал пообіцяв надати фінансову допомогу на всіх лекторів майбутніх курсів, частково – на слухачів та на навчальні матеріали, проте не висловив яких-небудь гарантій стосовно повноцінного переведення курсів на баланс УГК чи створення в структурі вищих навчальних закладів при УГК військового факультету. Така досить нечітка фактична позиція Українського Громадського Комітету пояснювалася, на думку дослідника Ігоря Срібняка, тим фактором, що УГК стояв на ідеологічних позиціях, відмінних від позицій Державного Центру УНР. До того ж, Комітет діяв на теренах Чехо-Словаччини в рамках її політики так званої «руської акції» і, відповідно, не мав повноважень надавати значну матеріальну допомогу українським військовим, що перебували в таборах для

⁵⁸ Петрів В. Військово-історичні праці. Листи. Київ, Українська Видавнича Спілка. 2004. С. 404-406.

інтернованих у Польщі – особливо, враховуючи непрості взаємовідносини між цими державами⁵⁹.

В листопаді-грудні 1922 року відбувалася робота з реорганізації курсів. Зокрема, генерал-хорунжий В. Куц 5 листопада подав доповідь генерал-інспектору військ УНР генерал-поручику П. Єрошевичу, в якій підкреслював проблему відсутності достатньої кількості старшин для ефективної і збалансованої роботи Генерального Штабу та наголошував на необхідності прискореної підготовки нових старшин. На думку генерал-хорунжого, Генеральний Штаб на осінь 1922 року не мав достатніх матеріальних можливостей, аби запустити в роботу повноцінну Академію Генштабу, проте міг реорганізувати Скорочені курси в Академічні за аналогією з курсами при колишній імператорській Російській Академії Генштабу: розширити їх програму, збільшити тривалість навчання з 6 до 8 місяців, розширити кількість лекторів та слухачів, забезпечивши їх стабільною зарплатнею, навчальним приладдям, літературою та умовами для проживання, аби їм не доводилося шукати постійних додаткових підробітків і вони змогли б повністю сконцентруватися на навчальному процесі. Для забезпечення вищевказаних умов, генерал-хорунжий В. Куц пропонував виділити на організацію курсів 1 мільйон марок польських та на їх подальшу безпосередню діяльність аналогічну суму щомісячно⁶⁰.

Пропозиція В. Куца отримала схвалення не лише у генерал-інспектора П. Єрошевича, але й безпосередньо в Симона Петлюри – Головного отаман дав розпорядження Військовому міністерству та Генеральному Штабу Армії УНР виділити необхідні фінанси та забезпечити реалізацію цього плану. До того ж,

⁵⁹ Срібняк І. «Почуття великого обов'язку, покладеному на Генеральний штаб Батьківщиною...»: заснування та діяльність Академічних курсів штабних старшин у таборі Каліш (Польща) у 1921-1924 рр. *Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość. Zbiór prac naukowych dedykowanych profesorowi Emilianowi Wiszce (1940-2014)*. Toruń-Kijów: Consortium scientifico-éducatif international L.Febvre, 2017. Т.1. S.27-28.

⁶⁰ ЦДАВО України. Ф. 4007. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 35-38зв.

він запропонував долучити до лекторської праці на курсах таких ґрунтовних фахових спеціалістів та генералів як Микола Юнаків, Микола Капустянський, Всеволод Петрів, Олексій Галкин, Всеволод Змієнко, Марко Безручко і т.д. Для узгодження всіх організаційних питань стосовно відкриття цих Академічних курсів, 28 грудня 1922 року в калішському таборі відбулася конференція вищого командування Армії УНР. На засіданні були розглянуті такі аспекти, як розподіл навчальних дисциплін поміж майбутніми лекторами, забезпечення лекторів та слухачів фаховою академічною літературою, передусім – найновішими виданнями військово-теоретичного спрямування, необхідність стенографувати всі прочитані лекції для їх подальшого розповсюдження серед слухачів. Учасники конференції узгодили перелік навчальних предметів та відповідних викладачів. Зокрема, курс географії України мав читати підполковник Варфоломій Євтимович, курс українського письменства – сотник Ф. Крушинський, українську мову – генерал М. Шаповал, французьку чи німецьку мову – генерал О. Пороховщиков, курс військової історії – полковник П. Науменко, курс з історії української визвольної боротьби – генерал-хорунжий Микола Капустянський, курс військової психології – сотник А. Гончаренко, історію України – В. Прокопович⁶¹.

Після проведення конференції генерал-хорунжий Всеволод Петрів у листі до начальника Генерального Штабу Армії УНР повторно висловив думку, подану ним на засіданні, про необхідність відкрити не лише анонсовані Академічні курси обсягом на 30 слухачів, але й створити додатковий курс з обсягом навчання в 6 місяців для тих старшин, котрі вже завершили в червні 1922 року Скорочені курси. Цю тезу генерал-хорунжий аргументував тим, що військове та політичне керівництво УНР розглядало в короткостроковій перспективі продовження збройної боротьби за українську державність, відповідно існувала необхідність пришвидшеної підготовки всіх наявних військових частин – 6 піших і 1 кінної дивізій, кожна з яких, в свою чергу,

⁶¹ ЦДАВО України. Ф.4007. Оп.1. Спр.10. Арк.44-44зв.

складалася з 3-х бригад. Зважаючи на географічний характер потенційного театру військових дій та широту його теренів, Всеволод Петрів зазначав, що кожна структурна одиниця війська вочевидь муситиме діяти самостійно, проте фахова підготовка командирів дивізій, бригад та старшин їх штабів, що пройшли лише навчання на Скорочених курсах, є недостатньо компетентною для вирішення подібних стратегічних і тактичних завдань. Відповідно, генерал-хорунжий і пропонував провести для випускників Скорочених курсів ще навчання на додатковому курсі, котрий, за його переконаннями, міг стати першим курсом майбутньої Військової Академії. Всеволод Петрів наголошував, що на цьому додатковому навчанні слухачі мали б опанувати такі дисципліни як історія військової штуки, військові операції зі Світової війни, історія української збройної боротьби та військова психологія, отримати прикладні знання з тактики та стратегії, знання про структуру та функціонування іноземних армій (мобілізація, дислокація, тилова служба), якісно вивчити одну з іноземних мов та пройти практичну підготовку, тотожну другому курсу імператорської Російської Академії Генштабу. На думку генерал-хорунжого, лише досконально опанувавши перелічені навчальні предмети, українські старшини отримали б достатню компетенцію для самостійної праці⁶².

Наприкінці січня 1923 року Скорочені курси було остаточно реорганізовано в Академічні курси при Генштабі Армії УНР. До їх навчальної програми додалися нові дисципліни, включно з технічними, інженерними, історією визвольної боротьби України та вивченням 2-х іноземних мов, а також було запрошено 13 генералів Армії УНР для викладацької діяльності. Передбачалося, що Академічні курси стануть підготовчим відділенням для подальшого вступу до Військової Академії Генерального Штабу, котру планували повноцінно відкрити після збройної боротьби та відновлення української державності. На Академічних курсах розпочали навчання 34 старшини, проте керівництво курсів одразу ж зіткнулося з гострою фінансовою

⁶² Петрів В. Військово-історичні праці. Листи. Київ, Українська Видавнича Спілка. 2004. С. 407-410.

нестачею. Ускладнював ситуацію той факт, що раніше Скорочені курси підтримував коштами особисто Симон Петлюра, проте тепер через свій виїзд він вже не мав можливості надавати відповідну допомогу. Через матеріальні проблеми та необхідність постійних підробітків, кількість слухачів курсів на кінець 1923 року скоротилася до 14 осіб. Відповідно, керівництвом та слухачами Академічних курсів підіймалося питання звернутися за допомогою до Українського Громадського Комітету та навіть переїхати з Польщі до Чехо-Словаччини. Проте, ліквідація влітку 1924 року таборів для інтернованих солдат означала офіційну ліквідацію й армії УНР. Академічні курси фактично припинили своє існування⁶³.

Варто зазначити, що військове та політичне керівництво УНР намагалося покращити підготовку старшин Генерального штабу, оскільки вищевказані курси не давали достатнього фахового рівня знань, і з цією метою лобіювало влаштування окремих старшин до польської Вищої військової школи. Дане питання підіймалося в 1922-1923 роках генерал-інспектором Армії УНР О. Удовиченком та Головним отаманом С. Петлюрою, однак на той момент польська сторона відмовила у його вирішенні. Лише в 1931 році, після періоду інтернування, а також після вбивства Головного отамана та тривалого закулісного протистояння у військовому керівництві УНР, на навчання до Вищої військової школи було прийнято перших двох українських старшин⁶⁴.

Окрім вказаних Скорочених та Академічних курсів, у період інтернування Армії УНР існувала низка і менш впливових навчальних закладів військового спрямування. Зокрема, в 1921-1922 роках діяв Військовий факультет Українського Народного Університету, котрий розташовувався в таборах

⁶³ Срібняк І. «Почуття великого обов'язку, покладеному на Генеральний штаб Батьківщиною...»: заснування та діяльність Академічних курсів штабних старшин у таборі Каліш (Польща) у 1921-1924 рр. *Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość. Zbiór prac naukowych dedykowanych profesorowi Emilianowi Wiszce (1940-2014)*. Toruń-Kijów: Consortium scientifico-éducatif international L.Febvre, 2017. Т.1. С.31.

⁶⁴ Руккас А. Українські старшини в польській Вищій Військовій Школі. *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. 2013. Вип. 23–24. С. 100-103.

Ланцут-Стрілково. Сам Університет було створено 9 червня 1921 року після проведення конференції представників культурно-освітніх відділів Армії УНР в таборі Ланцут. За своєю структурою цей заклад складався з Економічного, Історико-філологічного та Математично-природничого факультетів. 6 липня за розпорядженням Головного отамана Симона Петлюри завдяки ініціативі студентів-старшин було додатково відкрито Військовий факультет. Його деканом став генерал-поручик Микола Юнаків. Факультет не був спрямований на надання слухачам суто практичних знань з тих чи інших спеціалізованих військових дисциплін, а ставив за мету саме комплексну всебічну підготовку старшин, аби, таким чином, «усупільнити» військове знання. Із самого початку до складу слухачів записалося 62 особи. Варто відзначити, що Микола Юнаків був лише формальним деканом та ніяк не втручався у діяльність факультету. Фактичним же керівником став генерал-поручик І. Мартинюк. За умов повної відсутності лекторсько-викладацького складу та фахової літератури він запровадив принцип самонавчання студентів. Цей принцип полягав у тому, що студенти отримували завдання самостійно готувати доповіді з військово-теоретичних та військово-історичних тем, котрі потім обговорювалися на практичних семінарах⁶⁵.

В серпні 1921 року українські інтерновані вояки були переведені з Ланцута до табору Стрілково. Туди ж переїхав і Український Народний Університет разом з Військовим факультетом. На новому місці суттєво збільшилася кількість слухачів. Тепер їх стало 235 осіб (2 полковники, 4 підполковники, 37 сотників, 68 поручиків, 96 хорунжих та 29 рядових). На першому семестрі навчання, котрий тривав до 6 жовтня 1921 року, були прочитані лекції з військової історії, стратегії, тактики, історії військового мистецтва, військової адміністрації, воєнної авіації та військової психології, проведено практичні навчання зі стратегії і тактики, а також самостійно підготовлено слухачами реферати з історії військового мистецтва, військової історії, стратегії, тактики,

⁶⁵ Військовий факультет Українського народнього університету в таборі Ланцут-Стрілково (Частина І). *Літопис Червоної Калини*. Число 4. 1931. С. 19-20.

тактики догляду військ під час воєнних дій, загальних військових питань, з військової психології та військової авіації. На другому семестрі, що тривав до 20 січня 1922 року, окрім лекцій та практичних вправ слухачі підготували реферати зі стратегії, прикладної стратегії, історії воєнного мистецтва, воєнної історії, тактики, військової адміністрації, артилерії, авіації та загальних військових питань. На третьому семестрі, який тривав до 6 квітня 1922 року, окрім лекцій слухачами були презентовані реферати зі стратегії, прикладної стратегії, воєнної історії, тактики, військової адміністрації та артилерії. На четвертому курсі, котрий тривав до 26 червня 1922 року, крім лекцій слухачі виголосили реферати зі стратегії, прикладної стратегії, воєнної історії, історії воєнного мистецтва, тактики та військової адміністрації. Всі перелічені реферати торкалися військової справи як на українському рівні, так і на світовому, підіймали низку аспектів сучасності й минулого, були підготовлені на основі україномовних, німецькомовних, французькомовних, польськомовних та російськомовних джерел і супроводжувалися схемами, картографіями, мапами⁶⁶.

26 червня 1922 року завершився навчальний курс Військового факультету. За цей час зі всієї сукупності слухачів лише 11 осіб пройшли повну програму лекцій, виконали всі самостійні завдання та успішно склали іспити⁶⁷. Варто зазначити, що на базі факультету здійснювалася і видавнича діяльність: було надруковано 2 номери «Військового Вісника», на сторінках якого публікувалися факультетські працівники та слухачі. Перший номер вийшов у 1921 році за редакцією А. Ільницького, другий номер – вже в 1922 році за редакцією К. Подільського. Також на базі факультету друкувалися найбільш фахові реферативні роботи слухачів. Серед них – «Тактика заосмотрення військ», «Збройна сила та її основи» підполковника Г. Хом'яка,

⁶⁶ Військовий факультет Українського народнього університету в таборі Ланцут-Стрілково (Частина II). *Літопис Червоної Калини*. Число 5. 1931. С. 20-22.

⁶⁷ Військовий факультет Українського народнього університету в таборі Ланцут-Стрілково (Частина III). *Літопис Червоної Калини*. Число 6. 1931. С. 18-19.

«Наполеонівська стратегія» підполковника Рахвальського, «Війна та політика», «Ведення війни» К. Подільського, «Елементарна тактика» сотника В. Горка і т.д.⁶⁸. Із завершенням навчального курсу припинив свою діяльність і сам Військовий факультет. Незважаючи на короткий період існування та не фаховий, а більш узагальнений підхід до навчання, його діяльність була високо оцінена на рівні військового командування Армії УНР.

Просвітня діяльність української військової еміграції реалізовувалася і в Державній Спільній Юнацькій Школі (колишня Кам'янецька Піхотна Юнацька Школа). Спершу вона перебувала в таборі Ланцут, проте з травня 1921 року перемістилася в табір Вадовиці, а згодом – в табір Каліша. Очолював заклад генерал-хорунжий М. Шаповал, а в лекторсько-викладацький склад серед інших входили такі фахові спеціалісти як С. Дядюша, О. Пороховщиков, генерал-хорунжий С. Кульжицький та полковник Крицький⁶⁹. Влітку 1921 року Школа здійснила перший випуск слухачів, котрі успішно склали іспити та отримали свій перший старшинський ранг хорунжого. 28 квітня 1922 року відбувся другий випуск Школи, а 28 серпня 1923 року – третій і останній, оскільки через недостатню кількість слухачів вона припинила своє існування. Тим не менш, Державна Спільна Юнацька Школа спромоглася не лише забезпечити слухачам військово-теоретичну та муштрову підготовку, але й національно-державницьке виховання⁷⁰.

Варто відзначити і Дивізійну Юнацьку Школу, котра була створена 18 квітня 1921 року в таборі м. Каліш за наказом начальника Калішської групи військ генерал-хорунжого Олександра Удовиченка і планувалася в першу чергу для вояків 3-ї Залізної стрілецької дивізії. Начальником Школи став полковник О. Годилю-Годлевський, котрий склав її розпорядок роботи (з терміном

⁶⁸ Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі (1920-1939). НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, Наукове т-во ім. Т. Шевченка. Львів : б. в., 2000. С. 101.

⁶⁹ Євтимович В. До історії кам'янецької спільної юнацької школи. *Літопис Червоної Калини*. Число 4. 1936. С. 6.

⁷⁰ Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі і Румунії (1921-1924 рр.). К.; Філадельфія: Видавництво імені Олени Теліги, 1997. С. 56-57.

навчання в 2 місяці), ухвалив тимчасовий штат, почав призначати керівництво структурних навчальних підрозділів та комплектувати склад слухачів. Офіційне відкриття Школи планувалося 1 травня 1921 року, однак його відклали, а сам заклад реорганізували в Спільну Юнацьку Школу групи військ УНР в таборі інтернованих ч. 10 (з 1 січня 1922 року – Спільна Юнацька школа прискореного випуску для підготовки старшин військового часу). Тепер вона складалася з піхотного, кінного і гарматного відділів та передбачалася для навчання всіх вояків Калішського табору. На початку червня 1921 року Спільна Юнацька школа в складі 248 слухачів розпочала навчальну діяльність, проте вона ускладнювалася відсутністю спеціалізованої літератури та матеріальних засобів. До того ж, довелося збільшити строки навчання до 4 місяців. В результаті, навчальний процес тривав до 1 вересня 1921 року, а випускники Школи після проведених іспитів отримали 1 січня 1922 року старшинський ранг хорунжих⁷¹.

Короткотривалими, проте доволі обширними були місячні курси для вояків табору в Ланцуті, організовані Військовою секцією Української дипломатичної місії в 1921 році. Зокрема, вони охоплювали не лише суто військовий вишкіл, але й українознавчі студії. Останні склалися зі 121-ї лекції та охоплювали теми історії України, історії українського письменства, політичної історії українського народу, національної економії, національного виховання, географії України, риторики й красномовства, психології, національної організації, політичних партій України і т.д. Передбачалися і практичні семінарські заняття. Також слухачі курсів мали можливість користуватися бібліотекою, влаштовували диспути на основі прочитаної

⁷¹ Його ж. З історії діяльності військово-освітніх закладів інтернованої в Польщі Армії УНР у 1921 р.: «Юнацька школа прискореного випуску для підготовки старшин військового часу в таборі Каліш». *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Історичні науки*. Чернігів, 2015. Вип.134. № 11. С.106-107.

літератури та регулярно спілкувалися з представниками Військової секції Української дипломатичної місії⁷².

У контексті культурно-просвітньої діяльності представників української військової еміграції варто згадати і видавничу працю. Вона також розпочалася у період інтернування в таборах. Спершу ця праця виражалася у роботі видавничих секцій при дивізійних культурно-освітніх відділах. Вони за допомогою таборових друкарень випускали нечисленні таборові вісники, газети, журнали, нерідко, через відсутність коштів на послуги друкарні, взагалі виготовляли їх вручну та розмножували за допомогою шапірографа – пристрою, що дозволяв доволі дешево, хоча й не надто якісно, тиражувати друковані матеріали. Зокрема, наприкінці 1920 року в таборі Ланцут почало свою діяльність таборове видавництво «Наша Зоря». Його діяльність фінансувалася не лише командуванням інтернованих військ УНР у Ланцуті, але й Міністерством преси і пропаганди УНР. Завдяки такій підтримці, вдалося налагодити випуск літературно-військового журналу «Наша Зоря» та менших таборових часописів – «Будяк» та «Промінь»⁷³.

Плідно діяла видавнича секція та друкарня з 1921 року і в таборі Александрові Куявському. Зокрема, за її сприяння та за особистої участі генерал-хорунжого Марка Безручка було видано історію 6-ї Січової стрілецької дивізії, а також навчальні книги з української філології («Порівнююча граматики в української мови»), українознавства («Наша Батьківщина - Україна») та пісенного мистецтва («Збірник українських пісень»). Окрім того, в даному таборі виходив друком «Альманах» літературно-військового характеру та журнали «Український стрілець» та «Нове життя». На їх сторінках публікувалися спогади учасників Національно-визвольних змагань 1917-1921

⁷² Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі (1920-1939). НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, Наукове т-во ім. Т. Шевченка. Львів : б. в., 2000. С. 69.

⁷³ Срібняк І. Умови перебування та культурно-освітня діяльність інтернованих вояків-українців у таборі Ланцут, Польща (січень-серпень 1921 р.) у світлі архівних документів. *Вісник Черкаського університету. Серія: «Історичні науки»*. Черкаси, 2017. № 3. С. 70.

років та історичні праці. На думку дослідниці Юлії Голубничої-Шленчак, в таборах Ланцут та Александрів Куявський були кращі умови для видавничої діяльності, аніж в інших таборах. Це пояснювалося тим, що друкарні отримували більш-менш регулярне фінансування та благодійні пожертви⁷⁴.

З іншою тезою виступає дослідник Олексій Фуртес. На його думку, саме в таборі Каліш склалися найбільш сприятливі можливості для видавничої роботи. Адже це був найбільш чисельний кількісно табір, де, до того ж, розміщувалося керівництво Армії УНР. А головне – саме в Каліші було створене велике видавництво «Чорномор», котре друкувало низку періодичних видань та праць представників української військової еміграції⁷⁵.

Саме видавництво «Чорномор» було засноване в 1922 році за матеріальної підтримки Українського Громадського Комітету в Каліші генералом Миколою Шаповалом. Регламентувала його діяльність Загальна інструкція щодо провадження видавництва «Чорномор». За даним документом, видавництвом мав керувати редактор, котрий здійснював контроль над регулюванням друку, закупівлею необхідних для видавництва матеріалів, інтенсифікацією його праці, редагуванням текстів, що надходили до друку, коректуванням, фальцюванням, брошуруванням, рекламною діяльністю та вів контакти з авторами й іншими зацікавленими особами. При цьому передбачалося, що юридичної відповідальності перед державною владою редактор не несе. Також редактор видавництва був зобов'язаний передавати всі отримані видавництвом тексти безпосередньо в друкарню «Чорномор». І лише в тому випадку, коли друкарня була переповнена замовленнями, він міг передавати ці матеріали до інших друкарень. Відповідно, всі роботи в друкарні «Чорномор» мали проводитися лише з відома та розпорядження редактора. Сам редактор в

⁷⁴ Голубнича-Шленчак Ю. Видавнича діяльність інтернованої армії УНР у таборах Польщі: дис.... доктора філософії: 032 «Історія та археологія». Київ, 2021. С. 67-68.

⁷⁵ Фуртес О. Військово-історична проблематика у працях української еміграції 1920-1939 рр.: дис.... канд. іст. наук: 20.02.22. Львів, 2009. С. 31.

питаннях передачі матеріалів та вже надрукованих видань мав комунікувати безпосередньо із завідуючим друкарнею⁷⁶.

Штат видавництва окрім самого редактора складався з коректора, завідуючого друкарнею, метранпажа, складачів, друкаря-машиніста, експедитора та друкарки. До обов'язків коректора входило перевіряти тексти перед друком на граматичні, орфографічні та стилістичні помилки, відповідати за весь процес корегування та контролювати діяльність метранпажа під час подачі набору до друкарської машини. До обов'язків завідуючого друкарнею входило своєчасно доставляти надруковані матеріали на цензурування, вести книгу прибутків та витрат всіх друкарських матеріалів, щоденник друкарні, займатися розрахунком з робітниками та відповідати за майно друкарні. Завідуючий друкарнею був підзвітний редактору. До обов'язків метранпажа входив контроль за належним виглядом друкованих сторінок, та спільний контроль з коректором над якістю матеріалів перед здачею аркушів. Обов'язки складачів передбачали відповідальність за кожну невиправлену ними, проте підкреслену коректором чи метранпажем похибку. Обов'язки друкаря-машиніста передбачали відповідальність за справність друкарської машини та її елементів, у випадку ж виявлення проблем він мав повідомити завідуючого друкарнею та редактора. До обов'язків експедитора належало ведення діловодства стосовно надходження і вибування всіх книжних матеріалів видавництва, переписка з передплатниками, агентами та іншими клієнтами видавництва, відповідальність за своєчасне надсилання надрукованих матеріалів та контроль рахунків клієнтів і цін книжок на ринку. До обов'язків друкарки входила реєстрація вхідних і вихідних документів, а також уважний передрук наданих текстів⁷⁷.

1 грудня 1923 року видавництво «Чорномор» уклало договір з 3-ю стрілецькою Залізною дивізією про оренду її друкарні. За умовами договору,

⁷⁶ ЦДАВО України. Ф. 4005. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 2.

⁷⁷ Там само. Арк. 2-3.

котрий укладався на 3 місяці і надалі при взаємній згоді сторін міг бути продовженим, видавництво брало в оренду всю дивізійну друкарню та зобов'язувалося кожного 1-го числа нового місяця виплачувати командирі дивізії генералу П. Шандрукові орендну плату в розмірі 100 корон чеських. Пошкоджене або знищене майно друкарні видавництво «Чорномор» мало відновити за власний кошт упродовж тижня, однак це не стосувалося випадків пожежі, крадіжки та реквізиції. Весь персонал дивізійної друкарні також на час дії договору переходив на службу до видавництва. Крім того, «Чорномор» зобов'язувався друкувати журнал «Табір» на пільгових умовах та в першу чергу. Передбачалося, що у випадку ліквідації чи переміщення таборів даний договір може бути скасований за проханням однієї зі сторін. Також договір міг бути скасованим, якщо одна зі сторін не дотримуватиметься його пунктів⁷⁸.

На базі видавництва «Чорномор» виходили такі журнали як «Літературно-військовий вісник», «Козацька думка», «За дротом», «Військовий вісник» і т.д. Варто зупинитися на журналі «Табір», котрий також друкувався в Каліші в 1923-1924 роках. Ідея цього видання з'явилася в червні 1923 року, коли представники Товариства бувших вояків Армії УНР виступили з ініціативою створити воєнно-науковий журнал, котрий би репрезентував спогади та наукові розвідки українських старшин стосовно подій Національно-визвольних змагань 1917-1921 років, а також торкався військово-теоретичної та історичної проблематики. Схвалення та матеріальну підтримку надав Головний отаман Симон Петлюра, і вже в липні 1923 року в Каліші почалося видання журналу. За своєю структурою він мав складатися з відділів воєнної історії, стратегії і тактики, воєнної техніки, військової психології та педагогіки, законодавства, адміністрації та господарства, воєнної хроніки, та критики. Головним редактором «Табору» став генерал-хорунжий В. Куш, а в редакційній колегії

⁷⁸ Там само. Спр. 6. Арк. 34.

плідно працювали генерал-хорунжий М. Капустянський, генерал-хорунжий П. Шандрук та науковець професор В. Кубійович⁷⁹.

Сам Симон Петлюра у статті ««Табір» (Чергові проблеми військового будівництва в українській військовій літературі)», котра була розмішена у першому номері часопису, подавав не лише концептуальні засади діяльності даного часопису, але й власне бачення розвитку української військової думки загалом. За твердженнями Головного отамана, інтереси цієї думки виходили за межі суто військово-фахових справ та торкалися загальнодержавної політики, оскільки загальнодержавна політика прямо впливала на підготовку армії, а армія зазвичай виконувала свою роль доти, доки у партійній боротьбі брали гору державні моменти і не захитувався сам пріоритет державності⁸⁰.

Також Симон Петлюра підкреслював, що праця української військової думки повинна охоплювати не лише тематику взаємовідносин війська та держави й політики, але й розглядати природу самої війни як явища, аби, таким чином, відмежуватися від радикальної антивоєнної пацифістської пропаганди. У цьому плані Головний отаман Армії УНР розглядав війну не як суто військову подію, а саме як політичну акцію, котру через об'єктивні причини змушений провадити народ, мобілізуючи всі свої наявні ресурси. Відповідно, звертаючись до досвіду української історії, він підкреслював, що українські Гетьмани Богдан Хмельницький та Іван Мазепа були більше політиками, аніж суто військовими стратегами. Формулюючи власне бачення симбіозу політичного та військового чинників, Симон Петлюра цитував французького письменника Віктора Гюго стосовно того, що «добрий генерал може командувати, але вождем нації в хвилини небезпеки мілітарної стати не може, бо не в силах він потягти за собою душу нації і її озброєної частини – армії. Це

⁷⁹ Голубнич-Шленчак Ю. Видання часопису «Табір» українською військовою еміграцією в Польщі (1923-1939 pp.). *European philosophical and historical discourse*. Praha. Czech Republic. 2019. Vol. 5. Is. 4. P. 64.

⁸⁰ Петлюра С. Статті. Київ: Дніпро, 1993. С. 277.

завдання під силу національному вождєві-політикові і здобувається ним ірраціональним шляхом та моральними чеснотами...»⁸¹.

Відповідно, Головний отаман серед завдань для української військової літератури визначав висвітлення взаємодії державної політики та війська, розкриття тем організації збройної сили української держави, структури збройної сили, принципів та методів військового навчання, культурно-освітньої праці у війську, нормативно-правової сфери організації війська, вивчення окремих родів зброї, організації навчально-виховної підготовки командного складу, єдності військової термінології, підготовки фахової та загальної популярної військової літератури, укладення реєстру найбільш цінних військових праць світових авторів⁸².

Таким чином, вказана стаття Симона Петлюри визначила пріоритетні напрямки діяльності журналу «Табір». В 1923 році розпочалася підготовка першого випуску часопису. В грудні того ж року генерал-хорунжий В. Куш писав до В. Шевченка з приводу друку першого номера журналу, що витрати на видання першого числа часопису суттєво перевищили заплановані фінансові видатки, і саме тому його необхідно широко розповсюдити серед еміграційного вояцтва, аби окупити кошти та побачити, наскільки взагалі перспективною є ідея такого видання⁸³.

Також за період інтернування українських вояків (1920-1923 роки) видавалися такі журнали як «Залізний Стрілець» в Каліші, «Український сурмач» в Каліші та Щипіорно, «Запорожець» у Вадовицях і т.д. Вони зуміли зібрати та зберегти низку спогадів, наукових праць старшин та їх літературний доробок.

⁸¹ Петлюра С. Статті. Київ: Дніпро, 1993. С. 288-291.

⁸² Петлюра С. Статті. Київ: Дніпро, 1993. С. 295-297.

⁸³ Українська політична еміграція 1919-1945: Документи і матеріали. К.: Парламентське вид-во, 2008. С. 164-165.

Вищевказані заходи культурно-просвітнього напрямку були тісно пов'язані з військово-науковою діяльністю представників української військової еміграції. Вона виражалася у систематичному вивченні історії збройної боротьби України, зокрема доби Національно-визвольних змагань 1917-1921 років, зібранні архівних матеріалів того періоду, виробленні концептуальних засад майбутнього українського війська. Витоки військово-наукової діяльності української військової еміграції можна простежити ще з доби Національно-визвольних змагань 1917-1921 років. Зокрема, за часів Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського було утворено воєнно-науковий відділ при Генеральному штабі. Цьому відділу підпорядковувалася Воєнно-історична комісія під керівництвом генерал-поручика Миколи Головина – члена Київського воєнно-історичного товариства, колишнього професора Академії Генерального штабу, члена редакції Науково-військового вісника⁸⁴.

Пізніше, у добу Директорії Української Народної Республіки, при Генеральному штабі Дієвої армії було утворено Військово-історичний відділ на чолі з Михайлом Обідним. Основне завдання даного відділу полягало в зборі та систематизації джерел (у першу чергу – документів) з історії Української революції. Передбачалося, що для цього військові частини будуть надавати до Військового міністерства чи Генерального штабу ту документацію, котра вже вийшла з поточного користування⁸⁵. У доповіді на ім'я другого генерал-квартирмейстера Сергія Дядюші (котрому був підзвітний Військово-історичний відділ) від 23 липня 1920 року Михайло Обідний зосереджувався на наступних напрямках діяльності відділу: 1) перегляд справ та архівних матеріалів військових частин та центральних військових установ з метою їх вилучення і зберігання в безпечних місцях; 2) розробка положень про охорону тих архівів, що налічують більше 25 тисяч скринь документів; 3) порозуміння зі Штабом

⁸⁴ Шандрівський І. Військово-політична та наукова діяльність Миколи Капустянського: дис... канд. іст. наук: 20.02.22. Львів, 2003. С. 102-103.

⁸⁵ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 2. Спр. 129. Арк. 9.

Дієвої армії щодо здачі всіма бойовими і тилowymi частинами справ, за винятком найбільш необхідних, ведення частинами щоденників боїв, фіксування найважливіших моментів бойових дій у вигляді фотографій, свідчень очевидців та подальшої передачі вказаних матеріалів під охорону Військово-історичного відділу; 4) розробка інструкції начальникам культурно-освітніх відділів при дивізіях стосовно фіксації найважливіших бойових дій, зібрання дивізійних видань та охорони культурно-історичних цінностей; 5) розробка плану видання щомісячника «Військово-історичний вісник», в якому мали друкуватися повідомлення з фронту, спогади учасників боїв, історична хроніка і т.д. з подальшим його розповсюдженням як серед військових, так і закордоном; 6) розробка Статуту «Українського Військово-Історичного Товариства», завдання якого мало полягати в зібранні воєнних пам'яток та прищепленні військовим і цивільному населенню любові й зацікавленості до вітчизняної історії. Також планувалося домовитися з Львівським Науковим Товариством імені Шевченка та іншими українськими культурними інституціями щодо сприяння в охороні військово-історичних документів⁸⁶.

Досить скоро Військово-історичний відділ було реорганізовано у Військово-історичну управу при Генеральному штабі, котру очолив полковник Борис Сулковський. Управа мала складатися із, власне, Військово-історичного відділу та Видавничого відділу. Зокрема, було укладено план праці Управи по 1 січня 1921 року. Згідно цього документа, на Військово-історичний відділ покладалися завдання організації праці; участі в комісіях з перегляду справ та архівних матеріалів у центральних інституціях; співпраці з Військовою Секцією Української Дипломатичної Місії в питаннях отримання від польського уряду архівних матеріалів українських частин Румунського фронту, Військового Міністерства та Генерального Штабу, а також пам'яток української старовини; впорядкування могил та кладовищ українських воїнів як закордоном, так і на теренах України; контактів з Історичним відділом Штабу армії з метою

⁸⁶ Там само. Спр. 130. Арк. 1-1а)зв.

отримання від нього історичних воєнних матеріалів; зібрання фотографій керівництва армії; видання відозви до війська та цивільного населення щодо зібрання та передачі до відділу пам'яток визвольної боротьби, а також охорони пам'яток монументальної й немонументальної старовини; придбання української та закордонної періодики зі статтями, присвяченими українським питанням; зібрання матеріалів до видання першого номера Військово-Історичного вісника; перевезення до Генерального Штабу історичних матеріалів та їх систематизація й упорядкування в архівні справи; обладнання помешкання архіву; зібрання друкованих матеріалів, періодики та їх систематизування; видача довідок та копій тим військовим установам, котрі передали на зберігання свої матеріали. На Видавничий відділ покладалися завдання видання Статутів Генерального Штабу зокрема та різних видань Військового Міністерства загалом⁸⁷.

В листопаді 1920 року новим керівником Військово-історичної управи став підполковник Борис Снігирів. У цей час відбулася структурна реорганізація управи: відтепер до її складу входили Воєнно-історичний відділ, Видавничий відділ та Військовий архів. Крім того, під патронатом управи розпочалася військово-історична діяльність у таборах інтернованих вояків армії УНР. Зокрема передбачалося, що працівники Генерального Штабу, відповідальні за воєнно-історичну роботу, будуть прикріплені до кожного табору з метою ведення історіописання бойового шляху військових частин, впорядкування архівних матеріалів та видання періодики й друкованих збірників спогадів солдат і старшин⁸⁸.

В 1920 році було створено основний та найбільш впливовий осередок військово-наукової думки української еміграції – Українське Військово-Історичне Товариство (УВІТ). 5 серпня 1920 року Військовий міністр УНР полковник В. Сальський затвердив Статут даної організації, котрий передбачав

⁸⁷ Там само. Арк. 4-4зв.

⁸⁸ Фуртес О. Військово-історична проблематика у працях української еміграції 1920-1939 рр.: дис... канд. іст. наук: 20.02.22. Львів, 2009. С. 30.

її діяльність у напрямках дослідження історії України загалом та військової історії України зокрема, зібрання матеріалів та документів військово-історичного характеру з історії України більш ранніх часів та періоду Української революції і т.д. До роботи було залучено низку фахівців військово-теоретичної думки: генерал-полковника Миколу Юнакова, генерал-квартирмейстера С. Дядюшу, керівника Воєнно-історичного відділу М. Обідного і т.д. Планувалося проведення установчих зборів Товариства та обрання його керівного органу – Управи, проте за умов бойових дій армії УНР в союзі з Польщею проти більшовицького війська, подальшого укладення польсько-радянського перемир'я, інтернування армії УНР за Збруч до Польщі та періоду перебування українських солдат і старшин в таборах для інтернованих (1921-1924 роки) ці плани не були одразу втілені в реальність. Таким чином, дане Товариство в 1920-1924 роках існувало лише юридично.

Одним з магістральних аспектів військово-наукової діяльності було збереження спадку доби Національно-визвольних змагань 1917-1921 років. Це виражалося в зібранні, систематизації й оцінці архівних документів, матеріалів для їх подальшої передачі до відповідних установ. Як уже було сказано вище, початки даної діяльності проводила Військово-історична управа при Генеральному Штабі. Втім, її працівники дуже швидко зіткнулися з численними труднощами в процесі передавання військовими частинами власних документів. Зокрема, в своєму рапорті на ім'я II-го генерал-квартирмейстера підполковник Снігірів зазначав, що архіви штабів та військових частин знаходяться в неналежному хаотичному стані, певна кількість документів уже втрачена, та пропонував призначити в кожній військовій частині відповідальних за їх збереження з числа конкретних старшин, а також створити спеціальну комісію для перевірки та реєстрації всіх цінних матеріалів на місцях⁸⁹.

⁸⁹ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 2. Спр. 130. Арк. 5.

З подібною доповіддю на ім'я начальника Військово-історичної управи звертався і виконуючий обов'язки начальника Військово-історичного відділу М. Обідний. Він підкреслював, що через недостатню увагу військового та політичного керівництва УНР до військово-історичної справи було знищено колосальний масив документів, зокрема накази, реляції, щоденники бойових дій, листування та інші цінні папери бойових частин та установ фронту й тилу. Ще значна кількість державної документації опинилася в приватній власності та навіть у розпорядженні противника. Відповідно, М. Обідний пропонував створити централізований Військово-Історичний Архів та просив для реалізації даного завдання авансовий платіж у розмірі 40 000 марок польських. Він підкреслював: «Всякий папір про визвольну боротьбу Української нації від універсала до звичайного листування має історичну вартість; тому все, що зв'язано з нашою історією, мусить бути зібране, упорядковане і схоронене, як це робиться у всіх культурних націй, у всіх державах»⁹⁰.

Аналогічне звернення до Військового міністра УНР 27 квітня 1921 року надіслав і виконуючий обов'язки начальника Генерального Штабу генерал-хорунжий Микола Капустянський. Він також погоджувався з необхідністю створення Головного Військово-Історичного Архіву, котрий мав увійти в склад Військово-історичної управи Генерального Штабу як окремий відділ та займатися зібранням історичних матеріалів від військових частин для подальшого їх збереження. Генерал-хорунжий пропонував утворити осередок цього архіву у Львові та у випадку політичних інсинуацій надати йому статус Національного Українського Архіву⁹¹.

До свого звернення Микола Капустянський прикріплював додаток у вигляді Тимчасового штату Головного Військово-Історичного Архіву. За цим документом, в штат архіву мали входити Начальник архіву (полковник, можливо урядовець – вчений архівознавець, що пропрацював не менше 3-х

⁹⁰ ЦДАВО України. Ф. 3179. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 1-2.

⁹¹ Там само. Арк. 3.

років на державній службі України за своїм фахом чи людиною, що має історичні праці й заслуги в українській історичній справі, а також аналогічний 3-річний службовий фаховий стаж), Завідуючий I-ю частиною з приймання та упорядкування історичних матеріалів – булавний старшина чи урядовець, Завідуючий II-ю частиною з видачі довідок – молодший старшина чи урядовець (кожен із завідуючих мав бути вченим архівознавцем, що пропрацював не менше 2-х років на державній службі України за своїм фахом чи людиною, що має історичні праці й заслуги в українській історичній справі, а також аналогічний 2-річний службовий фаховий стаж), Начальник Канцелярії (молодший старшина чи урядовець), канцелярист I-го розряду та доглядач⁹².

У пояснюючій записці до Тимчасового штату було вказано, що Головний Військово-Історичний Архів утворюється для зібрання, впорядкування, реєстрації та охорони всіх вцілілих на даний момент наказів, реляцій, щоденників бойових подій та інших документів історичного характеру, котрі зберігаються у військових частинах та відповідних установах. Разом з тим, передбачалося, що Архів зможе взяти на зберігання і документи не військового напрямку – універсали, декларації, дипломатичні ноти і т.д. Також планувалося, що Військово-Історичний Архів візьме на зберігання матеріали з історії України до доби Національно-визвольних змагань 1917-1921 років: відозви, оголошення, газети, журнали, періодичні й неперіодичні видання як українські, так і закордонні, проте такі, що описують Україну. Передбачалася й передача до архіву матеріалів музейного характеру з метою подальшого створення в його складі Музейного відділу. Відповідно, сам Архів після отримання документів від військових частин мав видавати їм відповідні довідки та пересилати копії отриманих матеріалів. Передбачалося також, що до повернення української влади до Києва Архів діятиме у Львові під патронатом Наукового Товариства імені Тараса Шевченка⁹³.

⁹² Там само. Арк. 4.

⁹³ Там само. Арк. 5-5зв.

Активізація процесу зі створення єдиного центрального архіву була зрозумілою та актуальною для Генерального Штабу, адже існувала загроза цілковитої втрати всього історичного та військового документального спадку. Перипетії збройної боротьби Національно-визвольних змагань та складнощі таборового життя дуже негативно впливали на збереження документів. До того ж, частою була ситуація невідповідального ставлення до власних штабних архівів з боку командирів частин. З цього приводу генерал-хорунжий Микола Капустянський писав до Вищої Військової Ради: «Дорученням Військово-історичному відділу зібрати всі військово-історичні матеріали та наказом по армії частинам військ та військовим установам передати зазначеному відділу ті матеріали не можна в сучасний мент в повній мірі досягнути цілі; вже не раз робились розпорядження про таку передачу, однак документи до сього дня не передані, бо частини військ гадають, що вони рівно-ж можуть охороняти документи і в себе. Лише поставлене їх перед фактом утворення спеціальної фахової інституції – Головного Військово-Історичного Архіву, чим буде гарантована цілість зібраних і схоронених документів, примусить не лише частини військ та інституцій, а і численних поодиноких осіб, що приватно хоронять історичні документи, передати все зібране до Архіву»⁹⁴.

Зрештою, Вища Військова Рада погодила дану пропозицію, проте внесла незначні зміни в тимчасовий штат Військово-Історичного Архіву. Таким чином, загальний план Головного Військово-Історичного Архіву з наявним у його складі музейним відділом було погоджено. З цього приводу, вже в червні 1921 року начальник Військово-історичної управи Генерального Штабу подав офіційне звернення до військово-історичних відділів усіх дивізій та інших частин Армії УНР, в якому зазначав про створення Військово-Історичного Архіву при управі для систематизації та збереження документів та матеріалів як сучасного періоду, так і минулого, і пропонував командирам цих частин надсилати на зберігання до архіву як документи, так і періодичні видання

⁹⁴ Там само. Арк. 14.

культурно-освітніх відділів, спогади, біографії та фотографії військових – солдат і старшин⁹⁵.

2 липня 1921 року Наказом Військовому міністерству та Дієвій армії УНР було оголошено про утворення при Військово-історичній управі Головного Військово-Історичного Музею-Архіву зі штатом у складі начальника Музею-Архіву, його заступника, архіваріуса, діловода, канцеляриста І-го розряду та доглядача. Завданнями Музею-Архіву визначалося отримання від військових частин та установ історичних матеріалів, документів та різних пам'яток боротьби української нації за свою незалежність, упорядкування цих матеріалів з подальшою охороною. Начальником Музею-Архіву було призначено виконуючого обов'язки начальника Військово-історичного відділу Генерального Штабу М. Обідного, діловодом – Й. Уланівського з того самого Військово-історичного відділу. При цьому, обидва працівники мали суміщати свої посади⁹⁶.

Тим не менш, формальне створення Головного Військово-Історичного Музею-Архіву (ГВІМА) не дало змоги розпочати його фактичну діяльність. Ситуацію суттєво ускладнювала політична сфера: загострені польсько-українські взаємовідносини в Галичині, куди спершу планували передати Архів, та наміри перемістити ГВІМА з Тарнова до табору для інтернованих вояків у Каліші. У випадку такого переміщення склалася б пряма загроза для існування та діяльності Музею-Архіву, до того ж, Державний Центр УНР не мав юридичних повноважень для контролю ситуації на території табору. З цієї причини М. Обідний разом з представниками української наукової та культурної еміграції почав лобіювати питання про створення так званого «загальнонаціонального» музею-архіву в котрійсь із європейських держав нейтрального спрямування. Спершу такою державою розглядали Австрію та планували заснувати організацію у Відні, однак згодом, через географічний

⁹⁵ Палієнко М. Архівні центри української еміграції: створення, функціонування, доля документальних колекцій. К.: Темпора, 2008. С. 59.

⁹⁶ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 2. Спр. 129. Арк. 35.

чинник, а також через наявність значної української еміграції в ЧСР, містом для перебування архівно-музейного осередку обрали Прагу, домовившись із Українським Громадським Комітетом про передання йому на утримання цієї установи⁹⁷.

Задля цього, 1 вересня 1921 року Головний отаман Симон Петлюра підписав Закон про заснування Музею-Архіву Визволення України. За документом передбачалося, що видатки на утримання даної організації будуть покладені на Головне управління мистецтв та національної культури. Окрім того, Законом було затверджено Статут Музею-Архіву Визволення України (МАВУ). За цим документом, мета МАВУ полягала в упорядкуванні зібрання та охорони історичних документів та пам'яток визвольної боротьби української нації. Для реалізації даної мети, перед Музеєм-Архівом ставилися завдання перебирати історичні матеріали від урядових та громадських інституцій, організацій та поодиноких осіб, збирати друковані матеріали, рукописи та інші пам'ятки доби визвольної боротьби, упорядковувати їх та зберігати. Музеєм-Архівом мав керувати Комітет у складі представника Української Академії Наук, представника Наукового Товариства імені Шевченка, представника Українського Наукового Товариства в Києві, представника Українського Військово-Історичного Товариства, представника Українського Державного Університету в Кам'янці, представника Київського Державного Університету, представника Міністерства освіти, представника Міністерства військових справ, представника Міністерства закордонних справ та представника Міністерства ісповідань. Комітет мав обирати зі свого складу Президію, куди входили Голова, заступник і секретар, та збиратися не менш 3-х разів на рік. До компетенції Комітету входили загальний напрямок праці, попередня ухвала кошторисів, розгляд діловодства, обрання Директора МАВУ та членів Дирекції,

⁹⁷ Кужільна О. Ідея української державності в науковій та суспільно-політичній діяльності Товариства «Музей визвольної боротьби України» в Празі (1925 – 1948 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2016. С. 60-61.

контроль майна, внесення змін до Статуту і т.д.⁹⁸. Фактично, Головний Військово-Історичний Музей-Архів відтепер ставав частиною Музею-Архіву Визволення України.

Незважаючи на такий тиск і несприятливі умови праці, за липень-листопад 1921 року Головний Військово-Історичний Музей-Архів зумів виконати такі завдання як упорядкування надходжень історичних матеріалів, складання описів, листування з таборовим керівництвом з питань передавання до ГВІМА історичних матеріалів, листування з українськими військовими і невійськовими колоніями, що мешкають в різних державах у справі надсилання ними історичних матеріалів, листування з українськими дипломатичними місіями з питань надсилання ними Музею-Архіву відомостей про розбудову за кордоном військово-історичної справи та шанування різними націями своїх загиблих героїв, листування з редакціями українських і закордонних часописів у справі безкоштовного передавання до Музею-Архіву цих часописів, проведення заходів щодо утворення у Відні «Музею-Архіву визволення України», перевезення з Ченстохова до Тарнова військово-історичних матеріалів, підготовлення Наказу Головної Команди війська про передачу до Музею-Архіву всіма частинами війська та інституціями історичних матеріалів, направити працівників ГВІМА до роботи в комісіях з перегляду історичних документів Канцелярій Військового міністерства та 2-ї Управи Дієвої армії, зібрання відомостей про загиблих під час бойових дій у 1917-1921 роках та створення їх реєстрів, збирання історичних матеріалів від учасників подій визвольної боротьби, записування їх особистих свідчень, їх фотографування і т.д.⁹⁹.

Варто відзначити і культурно-просвітню діяльність української військової еміграції Армії УНР в таборах Румунії. Зокрема, саме там у листопаді 1920 року опинилася 2 кулеметна бригада під командуванням підполковника Гната

⁹⁸ ЦДАВО України. Ф. 3179. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 26-26зв.

⁹⁹ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 2. Спр. 130. Арк. 15-16зв.

Порохівського. Її було інтерновано в м. Бельци, а згодом перевезено до таборів Брашова і Фегераша. З вояками та старшинами бригади тісно співпрацювала дипломатична місія УНР в Румунії під керівництвом К. Мацієвича. В контексті культурно-просвітньої діяльності у Брашові діяло товариство «Просвіта» та виходив часопис «За ґратами», а у Фегераші – товариство «Громада» та видання «Український таборовий вісник». Обидва товариства мали хорову, вчительську, драматичну та гімнастичну секції¹⁰⁰. Після переведення в грудні 1921 року українських вояків до табору Орадя-Маре, культурно-просвітня діяльність продовжилася у вигляді товариства «Учительська спілка», котре стало наступником «Просвіти» та займалося питаннями ліквідації неграмотності, лекціями з історії та географії України, а також українознавства. Так само діяли драматичний, хоровий, гімнастичний гуртки, відбувалися концерти, свята, зокрема 11 березня 1922 року відбулося свято пам'яті Тараса Шевченка¹⁰¹. Разом з тим, через набагато меншу кількість української військової еміграції Армії УНР в Румунії, її культурно-просвітня діяльність у порівнянні з аналогічною діяльністю в таборах Польщі також була суттєво меншою.

Таким чином, культурно-просвітня та наукова діяльність української військової еміграції Армії УНР у період інтернування реалізовувалася у напрямках підтримки культурного життя, розбудови мережі освітніх установ, у рамках яких вояки та старшини отримували не лише фахові, але й українознавчі знання, видавничій роботі та роботі військово-історичного та музейно-архівного напрямків.

¹⁰⁰ Павленко М. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919 – 1924 рр.). К. Інститут історії України НАН України, 1999. С. 258-265.

¹⁰¹ Там само. С. 277-280.

2.2. Культурно-просвітня та наукова праця старшинства Армії УНР в статусі політичних емігрантів (1924-1939 роки)

Період 1923-1924 років позначився системними змінами в житті української військової еміграції. Саме в цей час розпочалася поступова ліквідація таборів для інтернованих вояків, що розміщувалися на теренах Польщі, через брак матеріальних можливостей їх утримання а також через зміну політичної кон'юнктури в польському керівництві. Аналогічні процеси спостерігалися і в таборах Румунії, котрі були ліквідовані у вересні 1923 року. Значна кількість старшин з польських та румунських таборів поступово переїхала до ЧСР. На думку дослідника М. Павленка, ліквідація таборів для інтернованих українських вояків пов'язувалася з підписанням польсько-радянського Ризького мирного договору, котрий для польського керівництва знімав ризики подальшого продовження війни з більшовиками. Відповідно, якщо до цього інтернована Армія УНР розглядалася Польщею як додаткова впливова сила під час імовірного продовження бойових дій, то тепер необхідність у такій силі відпадала, і вона ставала лише матеріально та фінансово обтяжливим чинником на утриманні польської економіки. Більше того, керівництво Польщі володіло інформацією про антипольські настрої серед низки старшин та вояків, котрі підсилювалися фактом окупації Польщею Східної Галичини¹⁰².

За цих обставин, а також зважаючи на факт свого напівлегального становища, оскільки Ризький мирний договір забороняв офіційну діяльність на території Польщі антирадянських організацій та формувань, Державний Центр УНР намагався убезпечити кадри Армії від повного розпорошення та зберегти їх для перспектив подальшого імовірного відновлення збройної боротьби. Ще в 1923 році Головний отаман Армії УНР Симон Петлюра у своїй програмовій статті «Сучасна українська еміграція та її завдання» визначив низку

¹⁰² Павленко М. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919 – 1924 рр.). К. Інститут історії України НАН України, 1999. С. 140-141.

пріоритетних напрямків діяльності для української еміграції загалом та української військової еміграції зокрема. Так, у царині культурно-просвітньої та наукової праці він акцентував увагу на таких аспектах як організація публічних лекцій на українські теми, вивчення мов тих держав, на теренах яких перебуває українська еміграція з метою відповідного культурного обміну, переклад на українську мову іноземної літератури з питань науки, просвіти та мистецтва задля її поширення в еміграційному середовищі та створення власне української літератури (як наукової, так і масової), зібрання книг, газет і друкованої періодики з метою їх подальшого впорядкування в національну бібліотеку, зібрання закордонних архівних матеріалів з історії України, вивчення світового досвіду в сфері різних наук, видання української літератури в умовах еміграції. Також Симон Петлюра акцентував увагу на опіці над інтернованими українськими вояками не лише у плані їх матеріального забезпечення, але й у плані забезпечення книгами, газетами таборових бібліотек, шкільним приладдям освітніх установ, читання воякам лекцій, рефератів і т.д.¹⁰³.

Після завершення ліквідації таборів у Польщі в середині 1924 року, колишні українські вояки отримали статус політичних емігрантів і перемістилися до країн Європи та США. У той же час, значна частина української військової еміграції залишилася в Польщі, де була створена Українська станиця в Каліші під егідою Українського Центрального Комітету в Польщі та Державного Центру УНР. До складу керівництва станиці увійшли, зокрема, генерали Володимир Сальський, Віктор Куш, Андрій Вовк, Павло Шандрук, Володимир Шепель, Олександр Загородський, полковник Михайло Садовський і т.д., культурно-освітнім референтом було призначено Гаврила Базильського¹⁰⁴. Тривалий час Українська станиця в Каліші виступала організатором культурно-просвітньої діяльності української військової

¹⁰³ Петлюра С. Статті. Київ: Дніпро, 1993. С. 251-272.

¹⁰⁴ Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі (1920-1939). НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, Наукове т-во ім. Т. Шевченка. Львів : б. в., 2000. С. 159.

еміграції на теренах Польщі. Характерно, що окремими представниками старшинства дана діяльність провадилася і на українських землях, що на той час входили до польського складу. Зокрема дослідниця Р. Давидюк підкреслює, що після завершення інтернування низка старшин Армії УНР переїхала до Волині у прикордонні з СРСР області, де ці старшини співпрацювали з розвідкою Генерального Штабу, сформували трудові поселення, заробляли на прожиття здебільшого на цукроварнях, а також провадили культурно-просвітню роботу: організовували театральні постановки, музичні та хорові концерти і т.д.¹⁰⁵.

Саме під патронатом Української станиці з 1925 року розпочало свою фактичну діяльність Українське Військово-Історичне Товариство, котре стало основним центром культурно-просвітньої та наукової діяльності української військової еміграції в міжвоєнний період XX століття. Зокрема, в січні 1925 року в Каліші відбулися Загальні Збори представників старшинства та вояцтва за участі фундаторів Товариства. На засіданні було видозмінено назву організації (тепер вона звучала «Українське Воєнно-Історичне Товариство»), визначено основні концептуальні засади її діяльності та обрано Управу Товариства. До складу Управи увійшли члени ініціативної групи зі скликання Зборів: генерал-хорунжий А. Вовк (Голова Управи), генерал-хорунжий В. Змієнко (Заступник голови), полковник М. Садовський (скарбник) та підполковник Варфоломій Євтимович (секретар)¹⁰⁶.

Крім того, було підготовлено новий Статут УВІТ (зареєстрований в березні 1925 року в Українському Центральному Комітеті та затверджений польською адміністрацією в березні 1926 році). За даним документом, мета Українського Воєнно-Історичного Товариства полягала в зібранні, опрацюванні, вивченні та публікації матеріалів з історії українського війська доби Національно-визвольних змагань 1917-1921 років та попередніх

¹⁰⁵ Давидюк Р.П. Рівненський вектор розвідки Державного Центру Української Народної Республіки. *Військово-науковий вісник*. Випуск 31. 2019. С. 16.

¹⁰⁶ За Державність. № 1. 1929. С. 187.

історичних періодів. Реалізація даної мети мала відбуватися головним чином через лекційну та видавничу роботу. Членом УВІТ мав право стати кожен повнолітній український громадянин, який поділяв національно-державницькі українські ідеї. Самі члени Товариства поділялися на дійсних (мали вносити оплату 5 злотих вписових та 12 злотих річних), почесних (обиралися через загальні збори за поданням Управи ті особи, котрі здійснили власною працею значний внесок у розвиток УВІТ, або ж надали Товариству матеріальну допомогу як мінімум у 250 злотих одноразово) та поборників (таким вважався кожен постійний передплатник видань Товариства). При цьому, дійсні та почесні члени УВІТ мали право вирішального голосу на Загальних Зборах, а також право на носіння відзнаки Товариства. Передбачалося, що ті члени УВІТ, які упродовж 6 місяців не здійснили матеріального внеску за відповідний період чи завдали шкоди меті Товариства, мали бути виключеними з його складу відповідною ухвалою Управи¹⁰⁷.

Структура керівних органів Українського Воєнно-Історичного Товариства за новим Статутом складалася з Управи, Ревізійної Комісії та Загальних Зборів. Управа Товариства мала керувати його поточною діяльністю та складалася з 5 осіб, обраних строком на 1 рік Загальними Зборами. На такий само строк обиралися заступники членів Управи. Самі члени Управи мали вибрати зі свого складу Голову, Заступника голови, Секретаря та Скарбника. Управа мала проводити засідання як мінімум 1 раз на місяць з присутністю не менше ніж 3-х членів (серед яких – Голова або Заступник) задля легітимності прийнятих ухвал. У своїй діяльності Управа мала повноваження ведення ділового листування від імені Товариства, прийняття членів Товариства, прийняття матеріальних прибутків на розвиток Товариства, укладення річного діловодства, ведення протокольних та рахункових книг, подання кандидатур на почесне членство та ухвалення рішень про виключення з членства, ведення поточних справ УВІТ. Ревізійна Комісія мала здійснювати контроль над

¹⁰⁷ ЦДАВО України. Ф. 4383. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1-2.

роботою Управи, касовими питаннями, подаючи з цих питань звітність Загальним Зборам, та складалася з 3-х членів, обраних Загальними Зборами строком на 1 рік¹⁰⁸.

Що стосується Загальних Зборів, то вони мали скликатися Управою щорічно (за винятком надзвичайних ситуацій – тоді Збори скликалися достроково за ухвалою Управи, Ревізійної Комісії або на письмову вимогу половини дійсних членів УВІТ). Передбачалося, що Загальні Збори є легітимними, якщо на них будуть присутні 2/3 членів Товариства, котрі мають право голосу (проте Статут підкреслював, що у випадку, коли Загальні Збори не матимуть наслідків з причин неявки 2/3 членів, то того ж самого дня вони мають скликатися повторно і вже тоді повторні Загальні Збори є правосильними без огляду на кількість учасників). До повноважень Загальних Зборів входило обрання членів Управи та їх заступників, а також членів Ревізійної Комісії, затвердження Статуту Товариства та інструкцій його структурних складових, затвердження річного діловодства та діловодства ревізійного, прийняття постанов про зміну Статуту та ліквідацію Товариства, ухвалення обрання почесних членів Товариства, та інших питань, поданих на розгляд через Управу. На початку засідання Зборів кожного разу обирали їх нового Голову з числа членів Товариства окрім тих осіб, що входили до складу Ревізійної Комісії. Ухвали Зборів мали прийматися більшістю голосів, проте для затвердження змін Статуту, обрання почесних членів та ліквідації Товариства вимагалися 2/3 голосів¹⁰⁹.

Після проведення перших Загальних Зборів у Каліші в 1925 році, члени Українського Воєнно-Історичного Товариства зосередилися на зібранні та подальшій підготовці до друку своїх військово-історичних та мемуарних праць, а також, меншою мірою, на діяльності в сфері збереження поховань українського вояцтва. Відповідно, в складі УВІТ була створена секція охорони

¹⁰⁸ Там само. Арк. 2-2зв.

¹⁰⁹ Там само. Арк. 2зв.-3зв.

й упорядкування стрілецьких могил. Її працівники займалися збереженням та облаштуванням українських поховань на кладовищах Щипіорно, Варшави, Кракова, Александрова Куявського, Вадовиць і т.д. Загалом, робота УВІТ гальмувалася через постійний брак матеріального забезпечення та пошук нових джерел фінансування. Зокрема, Товариство видавало листівки з краєвидами Щипіорнського кладовища та отримані за них кошти направляло на потреби секції охорони й упорядкування стрілецьких могил¹¹⁰.

Фінансові проблеми Товариства прямим чином зупиняли його видавничу діяльність. Зокрема передбачалося, що акумульовані військово-історичні та мемуарні праці членів УВІТ будуть надруковані у вигляді кількох збірників, проте на це не вистачало коштів, а членські внески не покривали даної проблеми. Відповідно, в 1926-1929 роках автори вказаних праць були вимушені публікувати їх на сторінках журналів «Табір», «Літературно-Науковий Вісник» і т.д. у вигляді статей та друкувати у львівському видавництві «Червона Калина» у вигляді книг. Задля вирішення фінансових проблем, керівництво УВІТ зверталося за допомогою до низки організацій української еміграції та зрештою отримало таку допомогу від Станичної кантини (асигнувала квоту та обіцяла перераховувати 5% від своїх прибутків на рахунок Товариства) та Товариства допомоги емігрантам з України в Каліші (також асигнувало квоту від матеріальних засобів)¹¹¹.

В 1927 році керівництво УВІТ розпочало підготовку до видання першого збірника матеріалів «За Державність», котра у зв'язку з матеріальними труднощами тривала до 1929 року. Окрім того, в 1929 році відбулися Загальні Збори Товариства, на яких було розглянуто діяльність УВІТ в 1925-1929 роках, визначено напрямки видавничої праці та перспективи покращення фінансового становища, а також обрано новий склад керівних органів: Управу під головуванням генерал-полковника М. Юнакова, до якої увійшли генерал-

¹¹⁰ Наріжний С. *Українська еміграція*. Культурна праця української еміграції 1919-1939. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1999. С. 30.

¹¹¹ За Державність. № 1. 1929. С. 188-189.

хорунжий В. Змієнко, генерал-хорунжий А. Загородський, полковник М. Садовський, підполковник С. Скрипка та запасні члени – підполковник В. Євтимович та підполковник П. Опаренко, а також Ревізійну комісію в складі полковника А. Силина, підполковника М. Харитоненка і сотника М. Маряшенка. Нове керівництво УВІТ видало друком перший збірник «За Державність», розпочало збір матеріалів для другого збірника, а також визначило пріоритетними напрямками діяльності збільшення кількості членів Товариства та розбудову його видавничого фонду і фонду з упорядкування могил українських військових в еміграції¹¹².

В 1929-1939 роках діяльність Українського Воєнно-Історичного Товариства головним чином виражалася у виданні збірника «За Державність», котрий не лише став центральним друкованим органом УВІТ, але й акумулював на своїх сторінках значний масив військово-теоретичних та мемуарно-аналітичних праць представників української військової еміграції. Його головним редактором став полковник Михайло Садовський. В 1929-1935 рр. збірник друкувався у Каліші, з 1935 по 1939 рр. – у Львові. У вступі до першого номера «За Державність» редакція збірника торкалася історії XIX – початку XX століття та стверджувала, що магістральною ідеєю цього періоду була національно-визвольна боротьба низки європейських держав за здобуття власної незалежності, а рушійною силою такої боротьби ставало військо. В якості прикладу згадувалися поляки та ірландці, котрі на початку XX століття саме збройним шляхом зуміли відвоювати власну державність, а також критикувалися українські політики, які в 1917-1918 роках фактично знехтували можливістю створити національні Збройні Сили. Виходячи з цього факту, робився висновок про необхідність збереження й примноження досвіду державного і військового будівництва. Відповідно, редакція збірника «За Державність» закликала кожного представника української військової еміграції, незалежно від ідеологічних переконань та партійної належності, подавати до

¹¹² Там само. С. 189-190.

друку військово-історичні нариси, спогади, художні твори, котрі стосувалися періоду Національного-визвольних змагань. Це прямо відповідало задекларованим задачам УВІТ щодо зібрання, класифікації та систематизації джерел та військово-історичних матеріалів з подальшою їх передачею майбутнім дослідникам, аби ті в перспективі змогли створити ґрунтовну синтетичну працю з військової історії 1917-1921 років та розробити концептуальну українську військову доктрину. Виконання цього завдання, на думку редакції, мало консолідувати всю українську військову еміграцію: «Як в армії, в обороні інтересів цілої нації, поруч стоять в рядах люди найрізномордніших переконань, так і в цій акції збору та підготовки воєнно-історичних матеріалів, що виявлять пройдений вже етап в процесі українських визвольних змагань, – різницю переконань покриває велич мети»¹¹³.

Розмаїття проблематики публікацій на сторінках збірників охоплювало в першу чергу тему Національно-визвольних змагань 1917-1921 років та фокусувалося на питаннях українізації військових частин колишньої російської армії в 1917-1918 роках, розбудови українського війська в 1917-1920 роках (його структури, окремих збройних частин, підпорядкування цивільній владі) та його бойового шляху, історії українського Чорноморського флоту, повстанських рухів на теренах Наддніпрянщини, інтернування армії УНР в 1920 році до польських та румунських таборів, висвітлювало чільні постаті українських військових діячів і т.д.¹¹⁴.

В окремих збірниках «За Державність» розміщувалися тематичні добірки матеріалів, присвячені тим чи іншим знаковим подіям доби 1917-1921 років. Зокрема, в збірнику № 3, виданому в 1932 році, було опубліковано низку матеріалів, котрі стосувалися Другого Зимового походу 1921 року. Це статті

¹¹³ Там само. С. 2-4.

¹¹⁴ Супронюк О. Збірники «За державність: матеріали до історії війська українського (Каліш–Варшава-Торонто, 1929–1966)»: атрибуція, використання, збереження. *Наука. Комунікація: актуальні тенденції у цифрову епоху: матеріали Міжнар. наук. конф. (8–10 жовтня 2019 р.)*: у 2 т. НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Асоц. б-к України, Рада дир. наук. б-к та інформ. центрів акад. наук – членів МААН. Київ, 2019. Т. 1. С. 231-232.

сотника Олександра Шпилинського «Базар (1921-1931)», сотника П. Ващенко «До рейду 1921 року», підполковника М. Чижевського «15 діб на окупованій Москвою Україні», підполковника І. Ремболовича «Рейд 1921 року», В. Яновського «За Україну, за її долю» та полковника С. Чорного «Статистика з 2-го Зимового походу». Вказані праці, серед яких були як військово-наукові дослідження, так і спогади, дозволили детально розглянути організацію та перебіг Другого Зимового походу, визначити причини його поразки та встановити конкретний список українських старшин і солдат, що були взяті в полон більшовиками та розстріляні під м. Базар¹¹⁵. Також цінність цієї добірки публікацій полягає в тому, що вона розглядає Другий Зимовий похід як невід'ємну складову Національно-визвольних змагань 1917-1921 років та артикулює саме 1921 рік як кінцеву дату їх завершення.

Окрім того, матеріали збірників «За Державність» також торкалися тем розбудови війська за доби Русі, козацтва (від його витоків і до проголошення Гетьманщини) та питань українського державотворення. В 1929-1938 роках вийшло друком 9 збірників. На думку дослідниці Зоряни Кісіль, збірники «За Державність» були найбільш авторитетним та фаховим виданням серед всього культурно-просвітнього та наукового доробку української військової еміграції, адже вони широко репрезентували період Національно-визвольних змагань 1917-1921 років загалом та військове будівництво в цей час зокрема. Разом з тим, дослідниця підкреслювала, що матеріали збірників «За Державність» у першу чергу розкривали добу УНР, тоді як ЗУНР та українсько-польська війна 1918-1919 років були недостатньо висвітленими на їх сторінках¹¹⁶.

Окрім публікації вищевказаних збірників статей і матеріалів, Українське Воєнно-Історичне Товариство також сприяло виданню окремих праць представників української військової еміграції у вигляді книг. Передбачалося,

¹¹⁵ Кісіль З. Українське воєнно-історичне товариство (1920-1939). *Український історичний журнал*. 2001. № 2. С. 109.

¹¹⁶ Її ж. Створення та діяльність Українського воєнно-історичного товариства (1920–1939 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2002. с. 15.

що ці книги складуть собою бібліотеку Українського Воєнно-Історичного Товариства. Широкою була співпраця УВІТ з іншими військовими та військово-науковими організаціями української еміграції. Зокрема, в 1931-1934 роках воно мало тісні контакти з Українським Військово-Науковим Товариством у Празі, члени УВІТ брали участь в українських наукових з'їздах у Відні, публікувалися в журналах «Табір», «Тризуб». За 1929-1939 роки кілька разів переобирався склад Управи Українського Воєнно-Історичного Товариства. Зокрема, в 1929-1931 роках її очолював генерал-полковник Микола Юнаків – колишній Військовий міністр, член Вищої Військової Ради УНР, згодом – член Ради Українського Центрального Комітету в Польщі, професор, військовий теоретик, автор військово-теоретичних праць, котрі друкувалися, зокрема, і в журналі «За Державність»¹¹⁷. Окрім того, варто зазначити, що члени Українського Воєнно-Історичного Товариства тісно співпрацювали з видавництвом «Червона Калина» у Львові, де нерідко друкували власні військово-теоретичні та мемуарно-публіцистичні праці, а також з Науковим Товариством імені Т. Шевченка, зокрема з його історико-філософською секцією¹¹⁸.

Після смерті Миколи Юнакова в 1931 році Управу УВІТ очолювали колишній Військовий міністр, член Вищої Військової Ради УНР, автор праці з історії українського січового стрілецтва генерал-хорунжий Марко Безручко (1931-1935 рр.), генерал-хорунжий Всеволод Змієнко (1935-1938 рр.) та головний редактор збірника «За Державність» генерал-хорунжий Михайло Садовський (1938-1939 рр.). 1939 рік став поворотним для Українського Воєнно-Історичного Товариства. В результаті окупації Третім Райхом та Радянським Союзом Польщі розпочалася Друга Світова війна,

¹¹⁷ Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань. Біографи генералів та адміралів українських військових формацій першої половини ХХ століття. Львів: Інститут українознавства, 1995. С. 46.

¹¹⁸ Давидюк Р. Українська військово-політична еміграція в Польщі. *Українсько-польські відносини. Новітня доба*. Національна академія наук України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2017. С. 280.

західноукраїнські території опинилися під фактичною владою СРСР, радянські війська, захопивши Львів, знищили підготовлений до друку десятий збірник «За Державність». За цих умов УВІТ припинило своє існування¹¹⁹.

Окрім вищевказаного Українського Воєнно-Історичного Товариства, котре займалося різними аспектами культурно-просвітньої та наукової діяльності, представники української військової еміграції, що знаходилися в підпорядкуванні Державного Центру УНР, провадили широку видавничу роботу та випускали низку часописів.

Зокрема, продовжився випуск часопису «Табор», котрий видавався у Каліші та Варшаві. Кожен номер часопису вміщував як суто публікації представників української військової еміграції, так і хроніку еміграційного життя, а також бібліографію нових видань. Окремі випуски часопису мали тематичне спрямування. Зокрема один з номерів, що вийшов у 1927 році, був присвячений пам'яті Симона Петлюри та містив відповідні публікації військових В. Сальського, М. Середи, С. Вінницького¹²⁰.

Широко висвітлювалося на сторінках «Табору» відзначення 10-річчя створення Армії УНР. Зокрема спеціальний комітет, куди входили генерал-хорунжі В. Куц, М. Безручко, В. Змієнко, П. Шандрук і т.д., 22 травня 1927 року провів у Варшаві урочисту академію за участю керівництва Державного Центру УНР та численних представників військової еміграції. На зібранні лунали не лише урочисті промови, але й наукові реферати генерала В. Сальського про витоки української армії в 1917 році, сотника Б. Монкевича про формування 1-го українського Богданівського полку та генерал-хорунжого В. Куца про загальне творення війська за часів Української революції¹²¹. Загалом «Табор» виходив до 1939 року та за цей час зібрав на своїх сторінках значну

¹¹⁹ Кисіль З. Українське воєнно-історичне товариство (1920-1939). *Український історичний журнал*. 2001. № 2. С. 110.

¹²⁰ Табор: воєнно-літературний журнал. № 3. 1927. С. 3-20.

¹²¹ Табор: воєнно-літературний журнал. № 4. 1927. С. 88-90.

кількість публікацій з історії України, військово-теоретичної думки, хроніки життя української еміграції.

Вагоме місце у видавничій діяльності української військової еміграції Армії УНР займав часопис «Тризуб», котрий було засновано в 1925 році у Франції. Ідея створення даного журналу належала Симону Петлюрі. З цього приводу він у передовій статті «Розпочинаючи видання» до першого номера зазначав, що на сторінках «Тризубу» планується розгорнути практичну програму роботи Державного Центру УНР, підіймати чергові актуальні питання, висвітлювати життя української еміграції. Відповідно, до співпраці запрошувалися українські літературні, наукові та громадські діячі¹²².

«Тризуб» охоплював широку тематику питань, пов'язаних з поточним життям української еміграції, ситуацією на українських землях, що знаходилися під більшовицьким управлінням, міжнародною політикою та історичними подіями. Зокрема, 34-й випуск часопису був присвячений убивству Симона Петлюри та детально описував проведення поховальної церемонії, жалобної академії, у якій брали участь представники політичної, військової та громадської еміграції, а також висвітлював резолюцію, ухвалену на жалобній академії, та комунікат комітету вшанування пам'яті Петлюри¹²³. У подальшому, на сторінках видання детально висвітлювався перебіг судового процесу над вбивцею, більшовицьким агентом С. Шварцбардом.

У порівнянні з часописом «Табір», на сторінках котрого друкувався широкий спектр військово-теоретичних та мемуарно-публіцистичних праць представників української військової еміграції, часопис «Тризуб» більше торкався проблематики діяльності Державного Центру УНР загалом та життя української політичної й військової еміграції у Франції зокрема. Його головним редактором у 1925-1939 роках був політичний діяч, колишній голова уряду УНР В. Прокопович. Журнал «Тризуб» вважався неформальним офіційним

¹²² Тризуб. № 1. 1925. С. 1-5.

¹²³ Тризуб. № 34. 1926. С. 2-4.

органом преси Державного Центру. Зокрема Андрій Лівицький у листі до адміністратора часопису Іларіона Косенка в 1930 році зазначав про необхідність мати представників «Тризуба» у Львові, Луцьку, Рівному і Бересті та прогнозував встановлення зв'язків часопису з колоніями української еміграції в Харбині та Аргентині (зокрема, її військовими представниками)¹²⁴.

Видавнича діяльність представників української військової еміграції стосувалася і журналу «Гуртуймося», котрий виходив у Празі в 1929-1938 роках, у Софії в 1939 році та підтримував Державний Центр УНР. Редакторами часопису були генерал-хорунжий В. Филонович та сотник М. Битинський. На сторінках «Гуртуймося» друкувалися матеріали, присвячені знаковим подіям української історії та біографіям відомих суспільних, політичних і культурних діячів. Зокрема, великий обсяг історичних статей та мемуарів (серед яких – публікації генералів В. Сальського, П. Шандрука, В. Куща і т.д.) було присвячено 15-й річниці створення українського війська, котра відзначалася в травні 1932 року¹²⁵. Аналогічним чином, у випусках часопису 1-2 (17-18) від 1936 року до десятої річниці убивства Симона Петлюри було розміщено низку статей В. Филоновича, М. Битинського, О. Доценка, О. Удовиченка, В. Петріва і т.д., в який детально висвітлювалася діяльність Головного отамана Армії УНР¹²⁶. Аналізуючи матеріали часопису «Гуртуймося», дослідниця Н. Браїлян підкреслювала, що вони мали здебільшого біографічний характер, розкривали постаті діячів доби Національно-визвольних змагань 1917-1921 років та є важливим джерелом у сфері української просопографії та біографістики¹²⁷.

Перебуваючи в статусі політичних емігрантів в 1924-1939 роках, окремі представники українського старшинства також продовжили участь у музейно-

¹²⁴ Лівицький Андрій. Листування (1919–1953 роки). Український інститут національної пам'яті. Київ: Фенікс, 2019. С. 204.

¹²⁵ Гуртуймося. Неперіодичний журнал військово-громадської думки. № 9. 1932. С. 1-11.

¹²⁶ Гуртуймося. Неперіодичний журнал військово-громадської думки. № 1-2 (17-18). 1936. С. 7-30.

¹²⁷ Браїлян Н. Журнал «Гуртуймося» (Прага; Софія, 1929—1938 рр.) як джерело біографічної інформації. *Збірник праць Науково-дослідного інституту пресознавства*. 2012. Вип. 2. С. 203.

архівній роботі. Як уже зазначалося, через несприятливу політичну ситуацію в Польщі існувала домовленість про перевезення Музею-Архіву Визволення України в ЧСР до Праги під опіку Українського Громадського Комітету. Однак, після вказаного перевезення матеріалів Музею-Архіву, УГК одразу ж розпочав його реорганізацію в Український національний музей-архів (УНМА). Такі зміни викликали обурення в частини української політичної та військової еміграції, оскільки УГК репрезентував інтереси української партії соціалістів-революціонерів (прихильників Микити Шаповала), котра стояла на радикально лівих позиціях, постійно критикувала Державний Центр УНР, особисто Симона Петлюру, а також – гетьманський Український Союз Хліборобів-Державників, закидаючи їм усім «зраду України»¹²⁸.

За вказаних обставин, подальша співпраця більшості кіл української еміграції, зокрема Державного Центру УНР, з УНМА виглядала дуже проблематично. Саме тому з'явилася ідея про заснування нового, іншого архівного осередку.

Представники української політичної, військової та наукової еміграції, котрі не захотіли співпрацювати з УНМА через позицію Українського Громадського Комітету, організували Товариство «Музей визвольної боротьби України», яке на довгий час стало справжнім українським архівним центром. 4 січня 1925 року відбулося зібрання підготовчого комітету, на якому було затверджено назву «Музей визвольної боротьби України», створено Товариство з однойменною назвою та обговорено його статут, а вже 16 січня 1925 року Міністерство закордонних справ ЧСР затвердило Статут Товариства «Музей визвольної боротьби України». За його положеннями, метою діяльності організації визначалося «наукове дослідження усього, що стосується визвольної боротьби, шляхом зосередження, удержання, опису всіх предметів і матеріалів, зв'язаних з цією боротьбою, та уможливлення наукової праці на цій основі».

¹²⁸ Трощинський В. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. Київ: «Інтел», 1994. С. 99-130.

Для реалізації даних задумок передбачалося утримання музею та архіву, організація виставок експонатів, наукове опрацювання матеріалів та видання інформаційної друкованої продукції. Статут також регламентував структуру Товариства – до його органів входили загальні збори (керуючий орган), Управа (виконавчий орган, підзвітний загальним зборам) та ревізійна комісія¹²⁹.

28 травня 1925 року відбулися перші загальні збори Товариства. Саме тоді до складу керівництва офіційно ввійшов генерал-поручик Михайло Омелянович-Павленко – його обрали членом Управи. Загалом Управа виглядала наступним чином: голова – професор І. Горбачевський, заступник голови – професор О. Лотоцький, члени – М. Омелянович-Павленко, професор О. Колесса, В. Біднов, В. Старосольський, секретар – М. Коновалець¹³⁰. Паралельно з цим генерал-поручик очолив військовий відділ Товариства, а також отримав посаду скарбника¹³¹. Власне, вищезгаданий відділ від самого початку заснування Товариства передбачав зібрання великих об'ємів матеріалів, передусім приймав до себе архіви та майно інтернованих українських вояків до таборів ЧСР, а згодом і від усіх таборів періоду I Світової війни, у першу чергу – з Австрії та Німеччини. У межах цієї діяльності він співпрацював із Українським Академічним Комітетом у Празі, Українським Науковим Інститутом у Берліні, орієнтованим на гетьманські політичні кола, отримував вагомі архівні дані й від ліквідованого Союзу Визволення України¹³². Збереглася чернетка Правильника військового відділу Музею. Так, за його змістом, відділ являв собою автономну частину, підзвітну загальному керівництву Музею, а його начальник звітувався про діяльність у «Вістях МВБУ»; передбачалася спеціальна методика прийому та інвентаризації матеріалів, створення бази даних у вигляді картотек¹³³.

¹²⁹ ЦДАВО України. Ф. 4026. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1-1зв.

¹³⁰ Кужільна О. До питання про заснування та діяльність Товариства «Музей визвольної боротьби України» в Празі (1925-1948 рр.). *Гілея: науковий вісник*. 2013. № 75. С. 86.

¹³¹ Вісті Музею визвольної боротьби України. Прага, 1925. Ч. 2. С. 1.

¹³² ЦДАВО України. Ф. 4026. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 20.

¹³³ Там само. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 2-5.

Очоливши військовий відділ, Михайло Омелянович-Павленко розпочав широку організаційну роботу зі збору експонатів та архівних документів. Перш за все, він передав до Музею низку матеріалів особисто від себе. Так, в липні 1925 року генерал-поручик віддав на зберігання український «Залізний хрест»¹³⁴. Згодом, того ж року – регалії, фотографії і особисті документи. В 1935 році Музей отримав від Омеляновича-Павленка його власні військові публікації¹³⁵. В 1936 році – портрет генерал-полковника М. Юнакова, фотографії¹³⁶. Треба зазначити, що передавання матеріалів до Музею проводилося на безкоштовній основі, до того ж він не одержував фінансової допомоги від чеського уряду й існував за рахунок фінансових внесків від українців зі всього світу. Періодично грошові пожертви здійснював і Михайло Омелянович-Павленко. Лише з 1929 року стан Музею покращився – його почав фінансувати український підприємець зі США, громадсько-політичний діяч Григорій Лисюк-Каленик. Це дозволило орендувати нове приміщення та поновити видання «Вістей МВБУ»¹³⁷.

Завдяки плідній діяльності Михайла Омеляновича-Павленка, з 1925 по 1939 роки військовий відділ отримав на зберігання численну кількість документів періоду Першої Світової війни, Національно-визвольних змагань 1917-1921 років, увесь архів Українських Січових стрільців (за рішенням Стрілецької ради), матеріали Союзу організацій бувших вояків Армії УНР, багатьох представників вищого старшинства періоду Національно-визвольних змагань. Через генерала О. Удовиченка, котрий постійно контактував з М. Омеляновичем-Павленком, Музей визвольної боротьби України отримав представництво у Франції та можливість збирати додаткові фінансові

¹³⁴ Вісті Музею визвольної боротьби України. Прага, 1925. Ч. 1. С. 4.

¹³⁵ Там само. Прага, 1935. Ч. 8. С. 14.

¹³⁶ Там само. Прага, 1936. Ч. 12-13. С. 12

¹³⁷ Палієнко М. Срібняк І. Музей визвольної боротьби України у Празі (1925–1948) : створення, діяльність, доля архівної колекції. *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство : міжвід. зб. наук. праць*. К., 2000. Вип. II. С. 42.

пожертви¹³⁸. Вдалося налагодити тісне співробітництво зі Стрілецькою Громадою в Канаді, Союзом українських старшин в Чехії. На з'їзді останнього навіть була прийнята спеціальна резолюція, за якою Музей визвольної боротьби України у Празі вважався «українською музейно-архівною централею за кордоном», підкреслювалася вага та значущість військових експонатів серед усіх колекцій Музею, зазначалося, що без даних матеріалів неможлива повноцінна історія українського війська, зокрема періоду Української революції¹³⁹. Ця діяльність стала черговим виявом потужних організаторських здібностей, завзятості в справі об'єднання українства на еміграції та високої культури особистості Омеляновича-Павленка, його вміння співпрацювати з дуже різними людьми. Можна стверджувати, що генерал-поручик, працюючи в Музеї, став одним з фундаторів культурно-наукового спадку доби Національно-визвольних змагань 1917-1921 років¹⁴⁰.

Про роль Михайла Омеляновича-Павленка в розбудові Музею свідчить і той факт, що він кілька разів обирався до Управи – в 1925–1928, 1929–1930, 1932–1933 роках. Окрім цього, один з директорів Музею С. Наріжний стверджував, що генерал-поручик напередодні Другої Світової війни висловлювався з пропозицією побудови музею в Швейцарії, а пізніше виступав за вивезення музейних експонатів з Праги до Великобританії чи Франції. Розглядався і американський варіант: у 1929 р. Омелянович-Павленко передав Г. Лисюку-Каленику низку документів (зокрема, листування С. Петлюри) на збереження до США з думкою, що у випадку заснування там Українського

¹³⁸ Кужільна О. Ідея української державності в науковій та суспільно-політичній діяльності Товариства «Музей визвольної боротьби України» в Празі (1925 – 1948 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2016. С. 111.

¹³⁹ ЦДАГОУ України. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 467. Арк. 27.

¹⁴⁰ Сидоренко А. Українська військова еміграція в Чехословаччині (1920-1930-ті роки): наукова та культурна діяльність. *Одіссос. Актуальні проблеми всесвітньої історії. Матеріали VII всеукраїнської конференції «Одеські читання – 2020»*. Одеса. 2020. С. 106-107.

Національного Музею дані матеріали зможуть опинитися у цьому культурному закладі¹⁴¹.

Розглядаючи культурно-просвітню та наукову діяльність представників української військової еміграції Армії УНР, необхідно підкреслити, що далеко не всі вони знаходилися в структурах Державного Центру УНР чи організаціях, що підпорядковувалися йому. Зокрема, низка старшин і вояків співпрацювала з Українським Союзом Хліборобів-Державників, Українським Громадським Комітетом та Проводом Українських Націоналістів. У рамках цієї співпраці також здійснювалася ґрунтовна лекційна, видавнича, культурна та наукова робота.

Значущою та авторитетною організацією, що функціонувала поза орбітою Державного Центру УНР та здійснила внесок у культурно-просвітню та наукову сфери, варто відзначити Українське Військово-Наукове Товариство, котре діяло в 1931-1934 роках. Ідея створення цього товариства зародилася ще наприкінці 1920-х років, а біля її витоків стояв полковник Епіфаній Камінський. Він, зокрема, в 1930 році проводив перемовини з генерал-поручиком Михайлом Омеляновичем-Павленком та генерал-хорунжим Всеволодом Петрівим стосовно участі в створенні даної організації та заручився їх підтримкою¹⁴². Описуючи в листуванні з Всеволодом Петрівим перспективи роботи військово-наукового товариства, полковник Камінський підкреслював його актуальність та потрібність, проте констатував брак спеціалістів та фінансування. Він зазначав, що спершу існувала думка назвати організацію «Товариством прихильників військового знання», аби таким чином збільшити його членство. До того ж, Епіфаній Камінський наголошував на необхідності легітимізувати діяльність товариства перед чехословацькою владою. Для цього полковник висунув пропозицію спершу створити Товариство дослідження Світової війни, котре зовні було б подібним до вже існуючої тотожної російської організації,

¹⁴¹ Гозуватенко С. Військово-теоретична спадщина генерала Михайла Омеляновича-Павленка. *Військово-науковий вісник*. 2015. Вип. 23. С. 136-137.

¹⁴² ЦДАГОУ України. Ф. 269. Оп. 2. Спр. 125. Арк. 15-15а.

отримати для нього статус юридичної особи, а далі за його допомогою вже легітимізувати безпосередньо військово-наукове товариство. Відповідно, Епіфаній Камінський розглядав триєдину структуру всієї організації в комплексі: Військово-Наукове Товариство під керівництвом Михайла Омеляновича-Павленка, Товариство дослідження Світової війни під керівництвом Всеволода Петріва та Філія Військово-Наукових Курсів під керівництвом Епіфанія Камінського. При цьому, на Військово-Наукових Курсах мали читатися лекції, а в самому Військово-Науковому Товаристві проводитися тематичні семінари¹⁴³.

З другої половини 1930 року по середину 1931 року відбувалася організаційно-підготовча робота стосовно переведення ідеї створення Військово-Наукового Товариства в практичну площину. До цієї діяльності вдалося залучити полковника Володимира Кедровського, що перебував на еміграції в США та був членом Української Стрілецької Громади. Полковник Кедровський із зацікавленням зголосився допомогти та, зокрема, запропонував власні громадсько-політичні зв'язки в США для юридичного затвердження там фіктивної головної Управи Товариства і його статуту, аби, таким чином, легітимізувати Військово-Наукове Товариство в очах чехословацької влади¹⁴⁴. Також Володимир Кедровський посприяв із фінансовою підтримкою – на з'їзді Стрілецької Громади він висунув резолюцію, аби Громада щомісяця надавала Товариству регулярну матеріальну допомогу. При цьому полковник зазначав, що Стрілецька Громада може найбільш оптимально підтримувати Військово-Наукове Товариство саме такими фінансовими внесками, адже, на його переконання, військові кадри Громади не надто підходили для організаційної діяльності¹⁴⁵. Крім того, підготовчий етап характеризувався й низкою проблем у вигляді провокацій та доносів чехословацькій владі на Епіфанія Камінського. Сам Камінський у цих дописах вбачав діяльність окремих політичних

¹⁴³ Там само. Арк. 16-17.

¹⁴⁴ Там само. Арк. 27.

¹⁴⁵ Там само. Арк. 31.

угруповань еміграції та підкреслював у листі до генерал-хорунжого Всеволода Петріва: «Політичні групи засліплені й відношення до всього військового таке саме, як і було раніше»¹⁴⁶.

Офіційно Українське Військово-Наукове Товариство (УВНТ) розпочало свою діяльність із червня 1931 року. Був створений керівний орган – Управа – у складі генерал-поручика Михайла Омеляновича-Павленка, генерал-хорунжого Всеволода Петріва, генерал-лейтенанта В. Сідоріна, генерал-лейтенанта Т. Старікова та генерал-хорунжого князя Костянтина Масальського, котрі відтепер вважалися дійсними членами УВНТ. В структурі УВНТ існували Наукова рада та Інтендантура. Остання відповідала за збір фінансів, реалізацію виданої Товариством літератури, пропагандистську діяльність в середовищі української військової еміграції та складалася з полковника Росіневича, сотника Гули та сотника Коротницького¹⁴⁷.

24 листопада 1931 року було підписано Статут Українського Військово-Наукового Товариства (в самому документі зазначалося як «Українське Воєнно-Наукове Товариство»). За положеннями даного документа, Товариство ставило перед собою мету сприяти самовдосконаленню своїх членів у визначених їм ділянках воєнних знань, вивчати та використовувати як попередній досвід військового мистецтва, так і нові його течії, допомагати членам Товариства і просто зацікавленим особам у їх діяльності в вищевказаних галузях знань, популяризувати ці галузі та виробляти в членів Товариства спільні доктринальні бачення військового мистецтва. Відповідно, прописувалися наступні методи діяльності УВНТ: 1). Впорядкування груп (кафедр), котрі мали займатися вивченням різних галузей військової науки за узгодженим планом; 2). Організація заочних та лекційних курсів різних ступенів з військової науки як для членів Товариства, так і для всіх зацікавлених осіб; 3). Пошук друкованих органів, на шпальтах яких можна було

¹⁴⁶ Там само. Арк. 23-23а.

¹⁴⁷ Там само. Арк. 44.

б розміщувати праці членів Товариства, та видання таких праць; 4). Організація видавничої діяльності; 5). Впорядкування бібліотек та складення переліку літератури з військової науки для членів Товариства; 6). Влаштування лекцій, диспутів та обговорень на військові теми¹⁴⁸.

Статутом передбачалася організація наукової праці Товариства: Рада УВНТ створювала профільні наукові кафедри, кожен з яких очолював голова кафедри. Також передбачалося, що Головна Рада Товариства може створити Наукову Колегію з метою погодження наукової діяльності. Щодо членства в Товаристві, положення Статуту зазначали, що в його склад може увійти кожна людина, незалежно від національного походження та політичних поглядів, котра працює у військовій галузі, з повагою ставиться до української історії та військового мистецтва і не буде проводити політичної боротьби всередині УВНТ. За ієрархічною структурою Статут диференціював членів Товариства за категоріями на почесних (мали активне та пасивне право вирішального голосу, право на позачергове місце в Президії при публічних заходах Філій Товариства), заслужених (мали право на керівництво кафедрою, активне та пасивне виборче право, право вирішального голосу, виключне право на обрання Головою Головної Ради Товариства), дійсних (мали право за поданням відповідних Рад очолювати кафедри, працювати при них асистентами, мали активне та пасивне виборче право і право вирішального голосу), співробітників (мали активне виборче право й право дорадчого голосу) та аспірантів (мали право дорадчого голосу). Відповідну категорію новому члену Товариства присуджувала Головна Рада на подання Ради тієї Філії, до якої він вступав, ґрунтуючись на його військовій діяльності та наукових працях (за їх наявності). Аналогічним чином Головна Рада на подання Ради Філії переводила членів Товариства на вищі категорії на підставі результатів їх військово-наукової діяльності в рамках УВНТ. Передбачалося, що прийняття в члени Товариства кандидата за його заявою та рекомендаціями 2-х членів УВНТ проводили Рада

¹⁴⁸ ЦДАВО України. Ф. 4383. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 4.

Філії та Головна Рада шляхом голосування з більшістю в 2/3 голосів, вихід із членів Товариства міг настати як по заяві члена, так і у випадку його бездіяльності чи невідповідності вимогам Статуту, а всі суперечливі питання, пов'язані з членством, мала вирішувати Конференція УВНТ¹⁴⁹.

Структуру самого Товариства складали наступні органи: 1). Філії Товариства (виконували основну військово-наукову діяльність, складалися не менше ніж із 9 членів Товариства, відкривалися та реорганізовувалися за дорученням Головної Ради та за затвердженням Конференції Товариства. Проводилися Загальні Збори Філії, на яких могли обговорювати та приймати постанови з питань, пов'язаних з діяльністю Товариства, обирати керівні органи Товариства, затверджувати прийняття чи виключення нових членів. Також Загальні Збори обирали керівництво Філії – Раду Філії з числа заслужених та дійсних членів строком на 1 рік. Ця Рада складалася з Голови, Заступника, Скарбника, Господаря та Секретаря і керувала організаційними, адміністративними та науковими справами даної Філії. Крім того, існувала Контрольна Комісія Філії, котра обиралася її Загальними Зборами, складалася з 3-х членів Товариства та здійснювала контроль над діяльністю Ради Філії); 2). Конференція Товариства (скликала 1 раз на рік перед переобранням Головної Ради Товариства, складалася з членів з вирішальним та дорадчим голосами, являла собою вищий орган Товариства, контролювала та затверджувала діяльність Головної Ради Товариства, Філій, кафедр та окремих членів Товариства, мала право вносити зміни в Статут Товариства за умов згоди $\frac{3}{4}$ від складу учасників Конференції, обирала Головну Раду строком на 1 рік, могла прийняти постанову про ліквідацію Товариства, постанови Конференції не могли бути відкликаними); 3). Головна Рада Товариства (була головним керівним (виконавчим) органом Товариства, складалася з Голови, Заступника (також виконував функції Скарбника) і Секретаря, контролювала лекційну,

¹⁴⁹ Там само. Арк. 4зв.

видавничу діяльність Товариства, роботу Філій, питання матеріального забезпечення)¹⁵⁰.

Також Статут УВНТ передбачав наявність матеріальних засобів у складі відсотку з відчислень від гонорарів за праці членів Товариства, котрі були підготовлені за його допомогою чи під його іменем, прибутків від видань Товариства, прибутків із платних шкіл Товариства й викладів та з добровільних пожертв різних бенефіціарів. Ці матеріальні засоби мали збирати Філії та передавати 1/3 їх до скарбниці Головної Ради, крім того, їх збирала і сама Головна Рада¹⁵¹.

Характеризуючи напрямки діяльності Українського Військово-Наукового Товариства, Всеволод Петрів у листі до Хвального Українського Національного Об'єднання в США підкреслював, що це є повноцінна нова воєнна організація, мета якої полягає в поширенні військових знань у середовищі української еміграції та вихованні в неї воєнних поглядів. Також генерал-хорунжий зазначав, що членом УВНТ може стати та особа, котра визнає право самостійного існування за недержавними народами (в першу чергу – українцями) і ставиться до військової минувшини з пошаною (передусім – до української військової минувшини), при цьому саме Товариство не допускає жодної політичної боротьби в своєму середовищі, однак і не бере на себе відповідальність за політичні погляди та діяльність своїх членів¹⁵².

Фіксація уваги на недопущенні політичних протистоянь мала велику актуальність для Українського Військово-Наукового Товариства, оскільки його керівництво було достатньо диференційованим як у плані походження, так і в ідеологічному плані. Зокрема, генерал-лейтенанти В. Сідорін і Т. Старіков були представниками донського козацтва. Вони використовували власні зв'язки в козацькому еміграційному середовищі для поширення діяльності УВНТ – так, до

¹⁵⁰ Там само. Арк. 43в-53в.

¹⁵¹ Там само. Арк. 53в-6.

¹⁵² ЦДАГОУ України. Ф. 269. Оп. 2. Спр. 127. Арк. 80-81.

прикладу, у кінці вересня 1931 року В. Сідорін мав відвідати Брно та Братиславу в справах козачих організацій та прочитати тамтешнім донським козакам лекцію, котра охоплювала тематику сучасного стану воєнної справи. Передбачалося, що ця лекція не лише зацікавить українські кола, але й сприятиме пропаганді співпраці донського козацтва та української еміграції¹⁵³. Більше того, циркулювали ідеї про різнопланове об'єднання українських військових з донськими в контексті діяльності УВНТ. Варто зазначити, що українсько-донська військово-наукова співпраця не пройшла повз увагу російського еміграційного офіцерства, що стояло на великодержавницьких та шовіністичних позиціях, та викликала в нього значне обурення. Про це згадував у листуванні Всеволод Петрів: «Тепер москалям почина дуже мулити УВНТ, бачите, у них всі їх воєнні вишколи та лекції припинилися, з припиненням різних, дуже великих допомог від «друзів Росії», а УВНТ вперто, настирливо, хоч помалу, росте собі та працює – «гвалт!», а до того починає «українізувати» не лише донців, а й малоросів з був. «офіцерів» – «караул!»¹⁵⁴.

Що стосується ідеологічної диференціації, то вона полягала в тому, що голова Управи УВНТ генерал-поручик Михайло Омелянович-Павленко мав виразні правоконсервативні погляди та належав на момент існування Товариства до гетьманського Українського Союзу Хліборобів-Державників, тоді як його заступник, генерал-хорунжий Всеволод Петрів, знаходився на лівих соціал-революційних позиціях та був близьким до кіл Микити Шаповала. Сам Всеволод Петрів відносив себе до соціалістів, а Михайла Омеляновича-Павленка та генерал-хорунжого князя Костянтина Масальського – до монархістів, проте підкреслював, що всі вони, незалежно від ідеологічних розбіжностей, готові творити українську армію¹⁵⁵.

Безпосередню практичну роботу Українського Військово-Наукового Товариства можна розділити на внутрішню та зовнішню діяльність. Внутрішня

¹⁵³ Там само. Спр. 125. Арк. 43.

¹⁵⁴ Там само. Спр. 126. Арк. 47-48.

¹⁵⁵ Там само. Спр. 125. Арк. 86.

діяльність УВНТ виражалася в лекційній, видавничій та культурницькій праці. Зокрема, 15 жовтня 1931 року Українське Військово-Наукове Товариство організувало в Празі Академію (зібрання) пам'яті генерал-полковника Миколи Юнакова. Захід відбувався за наступною програмою: 1. Вступне слово (генерал-поручик Михайло Омелянович-Павленко); 2. Воєнно-наукові погляди генерал-полковника Юнакова (генерал-лейтенант Сідорін); 3. Практична бойова і воєнна діяльність генерал-полковника Юнакова (генерал-хорунжий Всеволод Петрів); 4. Організаційна та наукова діяльність генерал-полковника Юнакова в Українській Армії (підполковник Чернявський)¹⁵⁶.

Також у жовтні 1931 року розпочався I семестр для булавної старшини, було видано зошит наукових праць, котрі мали стати вступом до курсу Воєнного теренознавства, низку окремих авторських досліджень монографічного характеру, серед яких варто виділити концептуальну працю Михайла Омеляновича-Павленка «Еволюція в формуванні військової еліти», готувалися для видання матеріали з Воєнної географії України, а також курси про сучасну піхоту (авторства Михайла Омеляновича-Павленка), про артилерію (авторства Новицького та Костянтина Масальського), про авіацію і хімічну боротьбу (авторства Сідоріна, Вукова, Кучеренка) та про кінноту (авторства Старікова та Івана Омеляновича-Павленка). Передбачалося, що ці курси будуть публікуватися в спеціальних зошитах наукових праць УВНТ, проте через постійну нестачу фінансів кожен такий новий зошит можна було надрукувати, лише реалізувавши перед цим тираж попереднього зошита. З цією метою керівництво Українського Військово-Наукового Товариства намагалося максимально реалізовувати у середовищі українських емігрантських організацій наклад виданих зошитів. Зокрема, для представників Української Стрілецької Громади, з якою УВНТ співпрацювало, умови придбання зошитів були такі: сам зошит оцінювався вартістю в 0,4 долара, враховуючи вартість пересилання, а 10% з цієї суми йшли в якості комісійних виплат тим, хто

¹⁵⁶ Там само. Арк. 55.

займався безпосередньою реалізацією видань. Половина коштів мала висилатися при замовленні, інша половина – одразу після отримання зошитів¹⁵⁷.

Треба підкреслити, що постійний брак коштів дуже негативно впливав на внутрішню діяльність Товариства. Зокрема, в березні 1932 року його керівництво змогло отримати нові фінанси, завдяки яким вдалося видати 3 збірники матеріалів. В контексті цього, на Головній Раді УВНТ постало питання про можливості розширення економічної бази Товариства, що дало б змогу в перспективі навіть видавати друкований періодичний орган¹⁵⁸. Проте, вже в тому самому 1932 році матеріальна ситуація несподівано й дуже суттєво погіршилася з тих причин, що уряд ЧСР почав ліквідовувати емігрантські наукові установи, в яких працювало багато членів УВНТ й отримувало звітні платню. Фінансова нестабільність не лише гальмувала діяльність Товариства, але й ставала додатковим негативним чинником, що роз'єднував його керівництво, оскільки в представників донського козацтва за відсутності методичної праці, котра б давала результати, починалися «політичні коливання». З цього приводу Всеволод Петрів як науковий редактор УВНТ зазначав у листуванні, що свого часу він отримав ґрунтовні наукові праці генерал-лейтенанта В. Сідоріна, котрі варто було без затримок перекласти й видати, проте процес видання сповільнювався через брак фінансів, у результаті чого ці праці від Товариства «пішли», а разом з тим існували ризики, що слідом за працями від УВНТ може піти й сам донець генерал-лейтенант Сідорін, що фактично не мав матеріальних засобів для існування та коливався поміж політичних орієнтацій¹⁵⁹.

Зовнішня діяльність Товариства характеризувалася взаємодією з низкою військових та громадсько-політичних організацій української еміграції. У першу чергу, УВНТ налагодило плідну співпрацю з Українським Воєнно-Історичним Товариством. Зокрема, керівництво останнього запрошувало

¹⁵⁷ Там само. Арк. 67.

¹⁵⁸ Там само. Спр. 126. Арк. 14.

¹⁵⁹ Там само. Спр. 125. Арк. 86.

представників Українського Військово-Наукового Товариства на свої річні Загальні збори, котрі були присвячені 6-й річниці заснування УВІТ та проводилися в серпні 1931 року в м. Каліш¹⁶⁰.

Співпраця між товариствами стосувалася й культурної та видавничої діяльності. Так, після проведення Академії пам'яті генерал-полковника Миколи Юнакова керівництво УВНТ збиралося надрукувати збірник матеріалів на основі доповідей, що звучали на даному заході, проте керівництво УВІТ, у свою чергу, запропонувало надрукувати ці матеріали в своєму періодичному журналі «За Державність». Ця пропозиція була позитивно сприйнята, а генерал-хорунжий і член Управи УВНТ Всеволод Петрів у листуванні з Воєнно-Історичним Товариством взагалі пропонував скоординувати подальшу роботу обох товариств у спільному ключі та створити певний контактний орган, оскільки, на його думку, діяльність цих організацій в багатьох питаннях перетиналася та взагалі була тотожною. Характеризуючи перспективи такого об'єднання, генерал-хорунжий підкреслював: «До того дуже корисним є мати хоч будь-який спільно Український, бодай військовий фронт, як цього не можуть на жаль поки-що досягнути наші політичні групи. Це міркування національні»¹⁶¹. Керівництво УВІТ зі свого боку також задекларувало підтримку ідеям тісної співпраці, пропонувало продовжувати інформаційні контакти між товариствами, обмінюватися матеріалами, закликала подавати матеріали представників УВНТ до публікації в журналі «За Державність», проте зазначало, що через постійний брак фінансів немає можливості створити спільне друковане видання¹⁶².

Завдяки Володимиру Кедровському, Українське Військово-Наукове Товариство мало тісні контакти з Українською Стрілецькою Громадою. Остання, зокрема, утримувала свій друкований орган – Військовий Альманах, в

¹⁶⁰ Там само. Арк. 37.

¹⁶¹ Там само. Арк. 61.

¹⁶² Там само. Арк. 77.

якому представники УВНТ мали можливість публікувати власні матеріали¹⁶³. Про високу оцінку Стрілецькою Громадою діяльності Товариства красномовно свідчить той факт, що керівництво Громади навіть розглядало варіант трансформації УВНТ в Український Генеральний Штаб, котрий би мав виконувати відповідні завдання, та зголошувалося фінансово утримувати такий Штаб¹⁶⁴. Характерно, що в листуванні з головою Української Стрілецької Громади Галаном генерал-хорунжий Всеволод Петрів, відповідаючи на таку пропозицію, підкреслював, що задачі Товариства не є тотожними задачам Генерального штабу, оскільки Товариство в своїй діяльності зосереджується на консолідації воєнної думки та підвищенні воєнної кваліфікації українських військових і військових інших народностей, котрі визнають право України на самостійність, в той час як повноцінний Генеральний штаб мав би готувати політичні, стратегічні та економічні умови для потенційної збройної боротьби за Україну, створювати в середовищі еміграції та поза нею військові кадри для даної боротьби і т.д.¹⁶⁵.

У той же час, варто зазначити, що саме Володимиру Кедровському належала заслуга в співпраці Стрілецької Громади з УВНТ та в тому, що вона підтримувала Товариство фінансами, оскільки сам полковник Кедровський в приватному листуванні з Всеволодом Петрівим дуже скептично розцінював діяльність керівників Громади в плані допомоги Товариству, стверджував, що ця допомога сталася тільки після його численних звернень до голови Громади Галана і в цілому низько оцінював військовий фаховий рівень членів Української Стрілецької Громади: «У нас тут все військова шпана, як би так можна було сказати. Всі вони були військовими лише випадковими, а не по своєму духові, й тепер лише час від часу хваляться своїми «воєнними успіхами», покриваючи себе тінню минулої слави. То все звичайні крамарі в

¹⁶³ Там само. Арк. 35.

¹⁶⁴ Там само. Спр. 126. Арк. 6.

¹⁶⁵ Там само. Спр. 127. Арк. 97.

життю й «банкові фахівці», включаючи Галана»¹⁶⁶. У відповідь на це Всеволод Петрів також констатував, що фактичну підтримку УВНТ отримувало з боку звичайних членів Стрілецької Громади, в той час як її керівництво зосереджувалося лише на декларативній допомозі та порадах на кшталт працювати Товариству при курсах генерал-хорунжого Миколи Капустянського під його загальним проводом¹⁶⁷.

На питанні співпраці Українського Військово-Наукового Товариства з генерал-хорунжим Капустянським варто зупинитися окремо, адже це питання підіймалося не лише в контексті взаємовідносин з Українською Стрілецькою Громадою. Зокрема, коли керівництво УВНТ в жовтні 1931 року запрошувало ввійти до складу Товариства генерала Курмановича, то той, подякувавши, відмовився, посилаючись на брак часу, та в свою чергу зазначив, що подібні військові курси вже створив Микола Капустянський, і запропонував керівництву УВНТ об'єднати з ним зусилля, аби не займатися нарізно одною і тою ж діяльністю¹⁶⁸.

У відповідь на цю пропозицію член Управи Товариства Всеволод Петрів охарактеризував курси Миколи Капустянського не надто високо, зазначивши, що там постулюються «дуже звичайні речі, фахівцям не цікаві, не фахівцям не зрозумілі» та підкреслив, що хоча Капустянський і анонсував підготовку матеріалів «за порадами фахівців», однак насправді під час їх розробки не радився ні з фаховими спеціалістами з УВНТ, ні з аналогічними спеціалістами з УВІТ. Також Всеволод Петрів зазначив, що ще раніше, до його входження в ряди УВНТ, Товариство вже почало певну співпрацю з генерал-хорунжим Миколою Капустянським, зокрема йому доручили сформулювати статут, він його підготував, згідно положень цього статуту, в керівне ядро Товариства мали ввійти генерал-поручик Михайло Омелянович-Павленко, генерал-хорунжий Микола Капустянський, генерал Кравс, генерал Курманович і полковник Євген

¹⁶⁶ Там само. Спр. 126. Арк. 13-13а.

¹⁶⁷ Там само. Спр. 125. Арк. 68-69.

¹⁶⁸ Там само. Арк. 63-63а.

Коновалець. Після цього Микола Капустянський запропонував Всеволоду Петріву від імені Товариства читати лекції, проте коли Петрів уточнив у Михайла Омеляновича-Павленка за діяльність Товариства, то довідався, що імена Омеляновича-Павленка, Кравса та Курмановича були згадані в статуті без їх згоди. Пізніше Всеволод Петрів увійшов до складу УВНТ, котре вже очолив сам Михайло Омелянович-Павленко, Товариство почало розробляти програму дій, про що сповістило, зокрема, і Миколу Капустянського, той надіслав перший зошит своїх курсів, котрі, в свою чергу, і були оцінені представниками УВНТ дуже низько. Підсумовуючи сказане, Всеволод Петрів підкреслював, що керівництво УВНТ аж ніяк не відмовляється від співпраці з іншими організаціями та представниками військової еміграції, проте свою діяльність спрямовує не на підготовку молодших старшин та підстаршин за допомогою заочних курсів (оскільки без військової практики, на думку Петріва, це неможливо), а на сприяння всім зацікавленим у їх військовій самоосвіті¹⁶⁹.

Характерно, що сам генерал-хорунжий Микола Капустянський в листі до сотника В. Шевченка писав, що ще приблизно в 1923 році проводив переговори з полковником Євгеном Коновальцем та генерал-поручиком Михайлом Омеляновичем-Павленком стосовно створення певних курсів для військового навчання української еміграції, зазначав, що ця ідея зацікавила обох і в Омеляновича-Павленка навіть виникли певні думки щодо практичної реалізації даного задуму, однак при цьому Капустянський переконував, що не варто передавати дану справу до рук генерал-поручика, а краще віддати її для реалізації молоді¹⁷⁰.

Питання співпраці Миколи Капустянського з Українським Військово-Науковим Товариством опосередковано набуло своєрідної актуальності в 1933 році в контексті зацікавлення діяльністю Товариства з боку Організації Українських Націоналістів. Її представники мали намір підпорядкувати собі

¹⁶⁹ Там само. Арк. 64-66.

¹⁷⁰ Українська політична еміграція 1919-1945: Документи і матеріали. К.: Парламентське вид-во, 2008. С. 165.

керівництво УВНТ, і з цією метою планували здійснити перевибори керівництва та ввести до Управи УВНТ генерал-хорунжого Миколу Капустянського, котрий був членом ПУН, і генерала Курмановича¹⁷¹. З даної ситуації Всеволод Петрів писав Михайлу Омеляновичу-Павленку, що з боку ОУН лунають здивування, «чому ось немає досі перевиборів в УВНТ, який в такий спосіб нібито є «підприємством» двох генералів, розумій яких» та підкреслював, що він особисто вже декілька разів підіймав питання проведення загальних зборів УВНТ, проте генерал-поручик стверджував, що такі збори є зайвими, оскільки члени Товариства абсолютно довіряють його керівництву¹⁷².

Українське Військово-Наукове Товариство мало взаємовідносини й з іншими військовими та суспільно-політичними організаціями еміграції. Зокрема, йому надавало ґрунтовну фінансову підтримку Українське Національне Об'єднання в Америці¹⁷³. Із 1932 року мало ділові контакти з УВНТ й Товариство Запорожців – його представники зацікавилися циклом запланованих лекцій Військово-Наукового Товариства, умовами придбання виданих праць і матеріалів та майбутніми термінами видання нових лекцій¹⁷⁴.

Дуже контроверсійно склалися взаємовідносини між УВНТ та Товариством бувших вояків Армії УНР у Чехословаччині. Голова цієї організації підполковник Василь Прохода в листуванні з Всеволодом Петрівим узагалі зазначав, що не розуміє суті завдань УВНТ, стверджував, що поточний склад Військово-Наукового Товариства є недостатньо компетентним у питаннях військової науки, що в подібне Товариство мають входити лише кваліфіковані наукові фахівці та сумнівався в доцільності його діяльності як такої: «Незрозумілим для мене є й оте «об'єднання». Об'єднання кваліфікованих знавців воєнного діла для праці в галузі воєнно-науковій я розумію. Але для

¹⁷¹ Кентій А. Збройний чин українських націоналістів. 1920-1956. Історико-архівні нариси. К.: Державний комітет архівів України, 2005. Т. 1: Від Української Військової Організації до Організації Українських Націоналістів. 1920-1942. 2005. С. 102.

¹⁷² ЦДАГОУ України. Ф. 269. Оп. 2. Спр. 127. Арк. 19.

¹⁷³ Там само. Арк. 88.

¹⁷⁴ Там само. Спр. 126. Арк. 28.

цього мусять бути знавці, цебто старшини генерального штабу, та ті старші старшини, які весь час цікавляться воєнною справою, в свій час стояли на належній висоті свого положення й тепер, уважно слідкуючи за воєнно-науковою літературою, не відстали для того, щоб творити свої національно-воєнні цінності. Профанам в такому Т-ві нема місця, бо то буде те, що я називаю спряженням в'ючних тварин з тими, хто їх зовсім не потребує... Там мусять бути дійсно наукові сили, а не якийсь конгломерат, що може лише компрометувати ідею самого Т-ва. А коли таких сил нема, то ліпше його не творити. Досить для звичайної праці, для збереження традицій Українського війська, для взаємної моральної підтримки на тутешньому терені Т-ва б. Українських старшин в Чехах, статут якого прийнятий Земським урядом у Празі.»¹⁷⁵.

Така прохолода й скепсис з боку Товариства бувших вояків Армії УНР в Чехословаччині по відношенню до УВНТ згодом вилилися в конкретну конфліктну ситуацію, пов'язану з відзначенням у еміграційному середовищі 15-річчя створення української армії. Зокрема, коли керівництво Військово-Наукового Товариства оголосило про скликання на 11 червня 1932 року представників військових організацій для обговорення проведення святкових заходів, то керівництво Товариства бувших вояків Армії УНР у Чехословаччині направило до УВНТ листа, в якому заявляло, що саме Товариство бувших вояків Армії УНР виступило ініціатором святкування ювілейної річниці заснування армії ще перед самою річницею та організувало для цього ділові зустрічі свого голови, підполковника Василя Проходи, та голови УВНТ генерал-поручика Михайла Омеляновича-Павленка. Також 14 травня мала відбутися ділова зустріч Михайла Омеляновича-Павленка й генерал-хорунжого Всеволода Петріва як представників УВНТ із заступником голови Товариства бувших вояків Армії УНР у Чехословаччині сотником Битинським. Проте Битинський стверджував, що від УВНТ на цю зустріч ніхто не з'явився, а

¹⁷⁵ Там само. Спр. 125. Арк. 83-83зв.

Михайло Омелянович-Павленко, в свою чергу, при перемовинах 18 травня з Василем Проходою буцімто зазначив, що сотник Битинський не виявив бажання до проведення спільних заходів обох товариств для відзначення 15-річчя створення української армії. Підсумовуючи сказане, керівництво Товариства бувших вояків Армії УНР у Чехословаччині зазначало в листі, що не може прийняти запрошення від УВНТ, вважає недоречним саме звернення «до представників військових організацій», адже невідомо, яких саме представників мали на увазі, та вважає вище перелічені дії УВНТ образою на свою адресу¹⁷⁶.

У відповідь на дані претензії заступник голови Управи УВНТ Всеволод Петрів стверджував, що Військово-Наукове Товариство не брало на себе ініціативу організації святкування ювілею української армії, а лише ініціювало зібрання представників військових організацій задля обговорення самих перспектив цього святкування. Форма звернення «до представників українських воєнних організацій» була вжита з метою надати право зібратися всім представникам української військової еміграції на ці необов'язкові збори задля уникнення розходжень в думках та задля солідарності стосовно святкування 15-річчя української армії, проте малися на увазі представники лише легально існуючих організацій. Також підкреслювалося сподівання керівництва УВНТ, що даний інцидент не призведе до загострення взаємовідносин між Військово-Науковим Товариством та Товариством бувших вояків Армії УНР у Чехословаччині¹⁷⁷.

Треба зазначити, що Українське Військово-Наукове Товариство брало участь не лише заходах суто військово-наукового характеру, але й у заходах наукового напрямку загалом, котрі організовувалися українською еміграцією. Так, під час підготовки Другого Українського Наукового з'їзду керівництво УВНТ надало на ім'я голови організаційної комісії з'їзду професора Смаль-

¹⁷⁶ Там само. Спр. 126. Арк. 38-39.

¹⁷⁷ Там само. Арк. 42.

Стоцького прохання взяти участь у роботі з'їзду та створити військову секцію, до якої б долучилися представники УВНТ та УВІТ¹⁷⁸. Комісія із зацікавленням відгукнулася на це прохання та позитивно сприйняла перспективу участі в з'їзді фахівців військово-наукової сфери, висловивши лише прохання надати безпосередні наукові матеріали на розгляд, аби підтвердити необхідність створення на з'їзді окремої військової секції¹⁷⁹.

До 1933 року кількість дійсних членів УВНТ суттєво збільшилася – до 201 особи. Зокрема, їх ряди поповнили генерал-хорунжі Новицький, М. Удовиченко, Сварика, І. Омелянович-Павленко, полковники Крицький, М. Аркас, Плохий, Колосівський, Россіневич, Іванів, Федорів, Лощенко, Дубовий, Сипко, підполковники Гомзин, Лушненко, А. Шевченко, Кедровський, сотники Мінів, Стефанович, лейтенант Вуків, Наливайко¹⁸⁰. З'явилася можливість бути присутніми на зібраннях Наукової Колегії іншим членам УВНТ. Значною мірою на діяльність Товариства вплинула зміна політичної ситуації в Європі, адже в Німеччині саме в 1933 році прийшла до влади Німецька націонал-соціалістична робітничка партія. З цього приводу генерал-хорунжий Всеволод Петрів радив керівництву УВНТ не висловлювати офіційних симпатій новій німецькій владі, адже, на його думку, це могло створити небезпеку для українських організацій, котрі функціонували на теренах держав, що перебували під безпосереднім французьким впливом¹⁸¹.

Ключовими для Українського Військово-Наукового Товариства стали 2 засідання його Наукової Колегії, котрі відбулися 5-12 вересня 1933 року. На першому з них, що проходило 5 вересня, обговорювали можливості залучити до діяльності УВНТ нові сили, розглядали питання включення до складу Колегії генерала Сварики (мав представляти інтереси Товариства у Франції та сформувати там робочу групу в складі генерала Новицького та Удовиченка),

¹⁷⁸ Там само. Спр. 127. Арк. 93.

¹⁷⁹ Там само. Спр. 125. Арк. 84.

¹⁸⁰ ЦДАВО України. Ф. 4383. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 2-8

¹⁸¹ ЦДАГОУ України. Ф. 269. Оп. 2. Спр. 127. Арк. 36.

генерала Сікевича (мав представляти інтереси Товариства у Канаді) та полковника Володимира Кедровського (мав представляти інтереси Товариства у США).

Головним питанням даного засідання стало обговорення перспектив подальшого функціонування Військово-Наукового Товариства. Так, Всеволод Петрів виступив із наступною пропозицією: оскільки військово-технічна сфера через відсутність матеріальної бази та конкретних можливостей є для УВНТ дуже проблемною, то варто створити на основі УВНТ низку збройних організацій напівцивільного плану, орієнтуючись в якості зразка на німецькі штурмові бригади («Sturmabteilung»). Цю ідею генерал-хорунжий обґрунтовував тим, що військові формування подібного типу в умовах поточної політичної ситуації є більш ефективними, мають добровільний та повстанський характер та, відповідно, зможуть здійснити колективну підготовку всього українського суспільства до подальших збройних протистоянь. Дана пропозиція Всеволода Петріва викликала велике обговорення серед учасників засідання. Зокрема, в процесі дискусії генерал-хорунжий Костянтин Масальський зазначив, що наведені в якості прикладу німецькі штурмові бригади («Sturmabteilung») являють собою не армію, а тільки специфічну форму допризовної підготовки населення, якій німецька влада не надає основного значення – відповідно, дослідження вказаної парамілітарної структури для Військово-Наукового Товариства є справою, безперечно, корисною, проте неправильно було б зводити всю діяльність Товариства саме до цієї справи.

Цю думку продовжив генерал-поручик Михайло Омелянович-Павленко, котрий, посилаючись на досвід Світової війни, підкреслив, що магістральну роль у потенційній сутичці відіграватиме повноцінна армія, а не воєнізовані загони, та національний підйом всього народу, а не діяльність окремих партійних груп. Полемізуючи з даною тезою, Всеволод Петрів наводив приклад створення польської та більшовицької Червоної армій на базі повстанських

загонів. В процесі дискусії члени Наукової Колегії загалом не підтримали запропоновану концепцію генерал-хорунжого Петріва: зокрема, полковник Крицький стверджував, що для організації повстанських загонів необхідні зовсім інші засоби та знання, аніж ті, що може дати УВНТ, генерал-лейтенант Старіков у якості контраргументу згадував козачі повстанські добровольчі збройні групи на Дону, що на момент повстання не мали відповідного бойового досвіду і тому в армію їх вдалося трансформувати зі значними труднощами, генерал-хорунжий Масальський взагалі висловлював сумніви в можливості подібних повстань на теренах СРСР та висував припущення, що такі повстання можуть відбутися лише під патронатом Червоної армії, котра просто перейде від більшовицького режиму до іншого¹⁸².

Фактично, засідання 5 вересня завершилося відкритим та продемонструвало серйозні розбіжності в керівництві Товариства щодо подальших перспектив його діяльності. Після проведення цього засідання Всеволод Петрів склав нарис програми Українського Військово-Наукового Товариства на 1933-1934 роки, у якій, зокрема, підіймав питання видозмін в структурі традиційної армії за умов революції, створення нових збройних сил під час перебігу революційних дій, формування підпільних повстанських груп на базі чужої армії під час можливих революційних заворушень, котрі б мали структуру, керівне ядро, підпорядковувалися єдиному проводу та згодом утворили нову армію, розглядав проблему організації таких кадрів за допомогою інструкторських курсів¹⁸³.

12 вересня 1933 року відбулося наступне засідання Наукової Колегії Товариства, на якому також підіймалися питання перспектив. Так, генерал-лейтенантом Сідоріним були висловлені 2 можливі варіанти: продовжувати суто військово-наукову роботу або збільшити об'єм діяльності до військово-політичної та соціологічної сфер. Другий варіант міг би ґрунтуватися на

¹⁸² ЦДАВО України. Ф. 4383. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1-4.

¹⁸³ Там само. Арк. 9-10.

запропонованій програмі Всеволода Петріва та мав би зосередитися на такому політичному підґрунті, котре змогло б консолідувати як українських військових, так і донських. Цей другий варіант підтримали генерал-хорунжий Масальський та генерал-лейтенант Старіков. До того ж, генерал-лейтенанти Старіков та Сідорін стверджували, що суто наукова робота для УВНТ не підходить через брак часу та ресурсів, до того ж, вона фактично вичерпала себе. Проте, з цим не погодився голова Товариства Михайло Омелянович-Павленко: він зазначив, що анонсовані задачі є наразі неможливими для УВНТ, до того ж військово-політична діяльність суперечитиме його статуту, та запропонував продовжувати працю у військово-науковому ракурсі для підготовки військової еліти¹⁸⁴.

Це засідання продемонструвало фундаментальні розбіжності між баченням діяльності УВНТ генерал-поручика Омеляновича-Павленка та аналогічним баченням генерал-хорунжого Петріва, до того ж, поставило питання про сенс існування Військово-Наукового Товариства як такого. З цього приводу Всеволод Петрів зазначав про певні непорозуміння між ним та головою Товариства і писав у листі до генерал-лейтенанта Сідоріна, що надалі, швидше за все, їм доведеться займатися Військово-Науковим Товариством удвох, оскільки решта керівництва Управи не має до цього бажання, а Михайло Омелянович-Павленко «сам не вірить в успіх, а це половина програшу»¹⁸⁵. Можна припустити, що Українське Військово-Наукове Товариство опинилося в кризовому становищі і Всеволод Петрів фактично перебрав на себе роль його керівника з метою виходу з цієї кризи. Для початку він запропонував реорганізувати діяльність УВНТ в 3 напрямки – воєнно-технічний, воєнно-соціологічний, воєнно-політичний – та підготувати низку лекційних виступів на теми «Воєнна ситуація в Європі», «Воєнна ситуація у світі», «Значення України в питаннях воєнних конфліктів», «Воєнна ситуація на сході Європи»,

¹⁸⁴ Там само. Арк. 5-8.

¹⁸⁵ ЦДАГОУ України. Ф. 269. Оп. 2. Спр. 127. Арк. 40.

«Значення козачих територій в тому ж аспекті», «Можливий перебіг конфліктів»¹⁸⁶.

Згодом в роботі Товариства настала нетривала пауза, після якої в 1934 році воно продовжило свою діяльність в плані реформування: за посередництва полковника Філоновича відбулося примирення та порозуміння між Всеволодом Петрівим та Михайлом Омеляновичем-Павленком, з'явилася ідея включити в склад Управи УВНТ представників інших українських військових організацій, аби відійти від ідей політики та зосередитися суто на військовому напрямку, за рекомендаціями Михайла Омеляновича-Павленка до УВНТ висловили бажання вступити гетьманський «Клуб українських старшин» та «Спілка українських інвалідів». 31 жовтня 1934 року пройшло засідання групи ініціаторів відновлення та реорганізації діяльності Українського Військово-Наукового Товариства, на якому були присутні, зокрема, Михайло Омелянович-Павленко, Всеволод Петрів, Палій-Сидорянський і Пристай від Спілки українських інвалідів, Єна і Сербин від Клубу українських старшин та сотник Битинський із Союзу бувших вояків Армії УНР як приватна особа. В процесі засідання було запропоновано внести зміни до Статуту УВНТ, провести вибори до його Управи, а також запросити до співпраці Союз бувших вояків Армії УНР¹⁸⁷. Однак, до ідеї реорганізації Військово-Наукового Товариства різко негативно поставилися голова Союзу бувших вояків Армії УНР підполковник Василь Прохода та генерал-хорунжий В. Сальський. Останній в листуванні з полковником Філоновичем стверджував, що керівники УВНТ намагаються спекулювати на Союзі бувших вояків Армії УНР, прагнуть відновити своє Товариство задля власних цілей, що співпраця з УВНТ неможлива через його зв'язки з гетьманським рухом, зокрема через Клуб українських старшин, а «політичний інтерес» вимагає, аби ставлення полковника Філоновича до УВНТ було тотожним позиції Василя Проходи. Завершував оцінку ситуації генерал-

¹⁸⁶ Там само. Арк. 38.

¹⁸⁷ Українська політична еміграція 1919-1945: Документи і матеріали. К.: Парламентське вид-во, 2008. С. 507-508.

хорунжий Сальський наступною думкою: «Зрештою, я не маю найменшого сумніву, що з заходів відновити УВНТ не вийде нічого і наші організації могли б лише себе співпрацею скомпрометувати»¹⁸⁸. Відповідно, до кінця 1934 року ідея відновити та реорганізувати Товариство остаточно зійшла нанівець.

Окрім УВНТ, варто відзначити й персональну діяльність окремих представників старшинства Армії УНР у культурно-просвітній та науковій сферах, котрі співпрацювали в цьому напрямку з різними суспільно-політичними колами української еміграції.

Зокрема, генерал-хорунжий Всеволод Петрів після звільнення з військової служби в запас у 1922 році переїхав до Чехо-Словаччини, де оселився в Подєбрадах і розвинув тісну співпрацю з Українським Громадським Комітетом. В листопаді 1925 року він влаштувався в Український інститут громадознавства (Український соціологічний інститут), котрий підпорядковувався УГК (а після ліквідації УГК – його колишнім членам, що гуртувалися навколо Микити Шаповала), і розпочав там читання лекцій з курсу «Теорія оборони нації», у якому синтезував військову справу та соціологію, а також намагався розглянути проблематику створення війська із соціологічних позицій. У своїх лекціях на тему «Головні тези 1-го викладу по теорії оборони нації: походження конфліктів» Всеволод Петрів фактично розглядав соціологічний розвиток суспільства з класових позицій, протиставляючи «інтереси імперіалізму» та «інтереси мас», та ставив ці класові позиції вище за національні¹⁸⁹.

Лекційну діяльність в Українському інституті громадознавства Всеволод Петрів поєднував із науковою: розробив план народописного відділу, котрий складався з аспектів вивчення історії, географії та етнографії, історії поневолених націй та їх відродження, біографій представників визвольних рухів, історії культури України, соціальних станів. В структурі даного відділу

¹⁸⁸ Там само. С. 509.

¹⁸⁹ Сидоренко А. Науково-організаційна діяльність генерал-хорунжого Всеволода Петріва (1920-1930-ті роки). *Часопис української історії*. Київ, 2021. Вип. 43. С. 40-41.

мав бути і військовий напрямок, котрому генерал-хорунжий надавав особливого значення та диференціював його за 3-ма блоками: історичним (історичні витоки української доктрини керівництва військом, організація українського війська в період козаччини, історія української армії доби Національно-визвольних змагань 1917-1921 років), географічним (військове теренознавство, воєнні стратегічні об'єкти, специфіка стратегічних театрів воєнних дій на теренах України) та етнографічним (аналіз військового типу українця). Також Всеволод Петрів розробив план військових досліджень на базі Українського інституту громадознавства, котрий передбачав наступні пріоритетні аспекти практичної реалізації: царина теренознавства (військовий аналіз територіальної структури України), царина народописна (взаємозв'язок військової сфери та суспільних груп), царина економічна (економічний вимір обороноздатності та військових дій), царина політики (вплив політичної кон'юнктури на військову сферу) та царина соціології (армія та військова сфера в житті суспільства у соціологічному розрізі)¹⁹⁰.

Також Всеволод Петрів співпрацював з філією Українського інституту громадознавства – Українським Робітничим Університетом, котрий, відповідно, також перебував у орбіті шаповалівських політичних кіл. На базі цього університету генерал-хорунжий в 1928 році прочитав низку лекцій на військову тематику, в котрих розглядав війну в соціологічному контексті як соціальне явище, аналізував проблематику підготовки війська в політичному, соціальному, економічному та матеріально-технічному напрямках, визначав взаємовпливи ведення військових дій та суспільно-політичних трансформацій, ретранслював історію збройних організацій та визначав специфіку сучасної військової доктрини в її організації і практичному втіленні¹⁹¹.

Окрім того, Всеволод Петрів за вказівкою Микити Шаповала очолив із 1925 року Український національний музей-архів. На новій посаді генерал-

¹⁹⁰ Петрів В. Військово-історичні праці. Спомини. Київ, Поліграфкнига. 2002. С. 36-42.

¹⁹¹ Сергійчук В. Українські державники: Всеволод Петрів. К.: ПП Сергійчук М.І., 2008. С. 230-231.

хорунжий одразу ж підготував Проект впорядкування військово-історичних документів та експонатів, згідно якого вони були диференційовані за хронологічними періодами визвольної боротьби та за військовими об'єднаннями, що існували у відповідні періоди. В кожному періоді мала бути загальна частина, де б збиралися документи військового командування та Міністерства і частина по окремих військових формуваннях. Також Всеволод Петрів намагався залучити до архівного зберігання мемуари учасників визвольної боротьби¹⁹².

Варто відзначити лекційну діяльність генерал-поручика Михайла Омеляновича-Павленка. Зокрема, Громада українців з Кубані в ЧСР в лютому 1925 році запрошувала його на своє зібрання та пропонувала прочитати кілька лекцій з наступних тем на вибір: 1). «Спірні питання (історичні, культурні, економічні і інші) між Україною та Москвою»; 2). «Кривди, які Москва зробила Україні в минулому і які вона чинить їй в сучасний момент»; 3). «Положення України в бувшій царській і сучасній радянській Росії»; 4). «Підстави до відбудови суверенної української держави»; 5). «Положення Кубані в бувшій царській і в теперішній радянській Росії»; 6). «Положення Кубані в майбутньому». Також генерал-поручика просили порекомендувати фахову літературу з обраних ним лекційних тем та надати напередодні зібрання тезовий виклад лекцій. Крім того, в квітні того ж року Громада українців з Кубані в ЧСР запрошувала Михайла Володимировича прочитати лекцію на тему «Зимовий похід»¹⁹³.

З даною організацією в генерал-поручика склалася тісна військово-наукова, лекційна та видавнича співпраця. Зокрема, в 1925 році Громада українців з Кубані в ЧСР ініціювала видання наукового збірника, присвяченого вшануванню пам'яті 150-ї річниці від зруйнування Запорізької Січі за наказом російської імператриці Катерини II. До підготовки даного збірника було

¹⁹² Петрів В. Військово-історичні праці. Спомини. Київ, Поліграфкнига. 2002. С. 43-45.

¹⁹³ ЦДАГОУ України. Ф. 269. Оп. 2. Спр. 120. Арк. 80; 83.

залучено низку представників української еміграції (письменник Олександр Олесь, науковці Дмитро Антонович, Василь Біднов, Дмитро Дорошенко, Степан Смаль-Стоцький, голова УГК Микита Шаповал і т.д.), а також військових – генерал-поручика Михайла Омеляновича-Павленка та генерал-хорунжого Всеволода Петріва. Передбачалося, що в збірнику будуть надруковані історичні розвідки, статті про військову діяльність запорізьких козаків, а також запорізькі пісні, думи, спогади і т.д.¹⁹⁴.

Грунтовну лекційну діяльність провадив генерал-хорунжий Микола Капустянський, член Українського Воєнно-Історичного Товариства та ПУН. В 1924-1929 роках він очолював Українську громаду у Франції, котра під його керівництвом провадила активну громадську й культурну роботу. Саме в 1924 році Микола Капустянський підготував цикл лекцій під назвою «Військове знання». Вони охоплювали проблематику перспектив нового масштабного збройного протистояння на світовому рівні, що могло бути спричиненим як геополітичними, так і суспільно-політичними зламами (зокрема – політикою СРСР щодо штучного загострення класової боротьби в світі та ретрансляції ідей «світової соціалістичної революції») та розглядали це протистояння як можливість поновити збройну боротьбу за українську державність. Акцентуючи увагу на необхідності підготовки до такої боротьби, генерал-хорунжий аналізував алгоритм переведення всього суспільства на воєнні рейки, включаючи мілітаризацію економіки, промисловості, ведення ефективної державної пропаганди та моральне й психологічне налаштування війська¹⁹⁵. Відповідно, в лекціях сучасна війна розглядалася як усестороннє комплексне явище, котре вимагає не лише повної перебудови всіх державних структур під нові реалії, але й широкого залучення населення.

Проводив лекційну діяльність Микола Капустянський і в рамках своєї співпраці з ОУН. Зокрема, на установчому з'їзді ОУН у Відні в 1929 році

¹⁹⁴ ЦДАВО України. Ф. 3947. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 18.

¹⁹⁵ Капустянський М. Військове знання. Частина I. Париж, 1931. С. 4-12.

генерал-хорунжий підготував низку доповідей на теми «Військова справа», «Справа інтервенції», «Військова політика України». Того ж 1929 року відбулася конференція українських військових під егідою ПУН, на якій було ухвалене рішення про видання циклу військових лекцій під загальною редакцією Миколи Капустянського. Відповідно, в 1931-1932 роках Військовою референтурою ПУН було видано «Загальний курс військового вишколу», котрий охоплював проблематику модерної війни, розглядав принципи її ведення, види озброєнь, структуру армії, організацію сучасних армій провідних держав світу, флот та інші аспекти економічного, суспільного та політичного життя в період війни. В тих же роках Микола Капустянський опублікував ще один лекційний курс – «Модерна війна»¹⁹⁶.

Таким чином, культурно-просвітня та наукова діяльність української військової еміграції Армії УНР у 1924-1939 роках була реалізована як під егідою Державного Центру УНР (Українське Воєнно-Історичне Товариство, часописи «Табір», «Тризуб», «Гуртуймося» і т.д.), так і поза його впливом (Українське Військово-Наукове Товариство, лекційна та музейно-архівна праця Всеволода Петріва при УГК, лекційна та наукова праця Миколи Капустянського при ПУН, лекційна та культурна праця Михайла Омеляновича-Павленка). Це дозволило акумулювати значний науковий та культурний спадок вказаного періоду.

¹⁹⁶ Ковальчук М. Генерал Микола Капустянський: (1881-1969). К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. С. 62-66.

РОЗДІЛ 3. ВІЙСЬКОВО-ТЕОРЕТИЧНА ТА МЕМУАРНО-ПУБЛІЦИСТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ЕМІГРАЦІЇ

3.1. Національно-визвольні змагання 1917-1921 років у публікаціях представників вітчизняної військової еміграції

У контексті культурно-просвітньої та наукової роботи української військової еміграції Армії УНР важливе місце займала військово-теоретична та мемуарно-публіцистична діяльність, котра була репрезентована відповідними друкованими працями як у вигляді окремих книг та брошур, так і у вигляді публікацій у журналах. Дослідник Лев Шанковський розглядав ці праці в якості генези української воєнно-історичної науки, котра постала у результаті перебігу та поразки Української революції та стала своєрідною реакцією на неї. Зокрема, період міжвоєнної еміграції – 1921-1939 роки – він розглядав як перший період української воєнної історіографії, коли з'явилися збірники документів, мемуари учасників подій, аналітичні праці, що також належали перу учасників подій, воєнно-історичні студії істориків і т.д.¹⁹⁷.

Проблематика Національно-визвольних змагань 1917-1921 років була магістральним напрямком для всієї сукупності праць української військової еміграції. До них відносяться як наукові розвідки військово-історичного плану, так і різноманітні спогади. Останні особливо цінні тим, що передають нам особистий погляд старшин і вояків на вказані події. Як зазначають дослідники В. Шевченко та А. Коцур, аналізуючи подібний пласт мемуарної літератури доби Першої Світової війни, «Цінність таких джерел полягає в тому, що вони

¹⁹⁷ Шанковський Л. Нарис української воєнної історіографії. Частина I. *Український історик*. № 4 (28). Нью-Йорк, Мюнхен. 1970. С. 71-74.

носії, з одного боку, особливої соціально-психологічної інформації, а з іншого – конкретних історичних відомостей, не представлених в інших видах джерел»¹⁹⁸.

Втім, переважна більшість проаналізованих у даному дослідженні праць мала симбіотичний характер та поєднувала дослідницьку й мемуарну складові. Їхні автори, безпосередні учасники зародження українських збройних формувань та бойових дій упродовж 1917-1921 років, прагнули не лише вивчити даний період в науковому ключі, але й провести комплексну рефлексію перебігу Національно-визвольних змагань за українську державність, визначити причини їх поразки та оцінити перспективи відновлення. Дослідник Роман Мельник, характеризуючи українську військово-теоретичну думку 1920-1930-х років, влучно називає Національно-визвольні змагання «домінантом узагальнювальних досліджень і мемуарно-аналітичних праць військовиків»¹⁹⁹. Відповідно, увага вказаних публікацій спрямовувалася на генезу державно-політичних моделей Центральної Ради УНР, Української Держави, УНР періоду Директорії та ЗУНР, питання розбудови війська та бойових дій.

Аналізуючи крізь призму історії Січових Стрільців процес відродження українського суспільно-політичного життя в лютому-березні 1917 року, сотник УСС та історик Василь Кучабський звертав увагу на його стихійний та, водночас, консолідуючий характер. Зокрема, представники Січового Стрілецтва, які в ході Першої Світової війни потрапили до російського полону, не лише проявляли цікавість до даних процесів, але й висловлювали готовність долучитися до розбудови повноцінного українського війська. В той же час, Кучабський зауважував, що Центральна Рада на момент весни 1917 р. не була готова до проведення повноцінної самостійної політики. Вона складалася з

¹⁹⁸ Шевченко В., Коцур А. Велика війна 1914-1918 рр. у спогадах рядових учасників та очевидців: український контекст. *Український історичний журнал*. 2021. № 6. С.136.

¹⁹⁹ Мельник Р. Українська військово-теоретична думка 20–30-их рр. XX ст.: автореф. дис... канд. іст. наук: 20.02.22. Львів, 2011. С. 3.

партій соціалістичного напрямлення, котрі зазвичай мали опозиційний характер із відсутністю чіткого плану дій на випадок приходу до влади та орієнтувалися лише на розвиток всеросійської революції. Відповідно, на думку сотника, ініціатива державотворення в березні-червні 1917 року виходила більше від впливу «народної стихії» та українізованих військових, які своїм впливом «присилували» Раду до прийняття I-го Універсалу²⁰⁰.

Василь Кучабський зазначав, що Центральна Рада та призначений нею уряд Генеральний Секретаріат замість розбудови структури державного управління та повноцінних Збройних Сил переймалися питаннями соціально-революційного змісту, орієнтуючись на всеросійський «революційний фронт». В той же час, сотник констатував, що корені даної проблеми лежали в суспільних настроях. Він підкреслював, що наддніпрянська інтелігенція, низка представників якої входила до соціалістичних партій, стояла на твердих соціально-революційних позиціях і просто не мала повноцінної фахової підготовки для вирішення нагальних проблем²⁰¹.

Критикуючи Центральну Раду за підтримку гасла «війни до повної перемоги», Кучабський зазначав, що було б набагато правильніше ще в 1917 році підписати мирний договір з країнами Четвертного Союзу. Окрім того, сотник стверджував, що українські політики не доклали необхідних зусиль, аби запобігти перетворенню «стихійної зорганізованості мас» на соціальну анархію, котра вже в липні-серпні 1917 року вилилася в самосуди та розграбування маєтностей, більшість з яких мала давню історію й належала нащадкам козацької старшини. Аналізуючи перебіг політичної ситуації восени 1917 року, Василь Кучабський підкреслював, що за умов протистояння Тимчасового Уряду з більшовиками та прямої загрози процесам українського державотворення, на підтримку Центральної Ради виступили українізовані військові частини, тоді як сама Рада заявляла про політику нейтралітету і навіть

²⁰⁰ Кучабський В. Від первопочинів до Проскурівського періоду. *Корпус Січових стрільців. Воєнно-історичний нарис*. Чікаго, 1969. С. 18-29.

²⁰¹ Там само. С. 30.

після проголошення III-го Універсалу про утворення Української Народної Республіки, декларувала курс на федеративний зв'язок з Росією, котра фактично вже не існувала як держава²⁰².

Специфіки суспільно-політичного життя в другій половині 1917 року торкався у своїх спогадах і генерал-поручик, Командарм Дієвої армії УНР в часи Зимового походу Михайло Омелянович-Павленко. Оцінюючи діяльність Центральної Ради, він підкреслював, що цей орган, з одного боку, став для багатьох військових, культурних діячів втіленням відродження українства, однак з іншого боку, не мав достатньої компетенції для вирішення нагальних проблем, займаючись питаннями революційного та ідеологічного характеру. Аналізуючи причини дестабілізації ситуації того часу, Омелянович-Павленко зазначав: «Коли шукати «пропащого часу» в наших новітніх подіях, то саме там – наприкінці 1917 року. Центральна Рада – колектив – була на схилі й з кожним днем все більше й більше тратила в масах свій авторитет. Грунт вислизав з-під ніг. Відчувалась туга по людині, що, як досвідчений стерничий, взяв би справу у свої міцні руки, бо зовнішні обставини не були вже такі злі – наші сусіди й на півночі й на заході переходили тяжкі часи. В добу, що вимагала ясного рішення, визначення лінії поведінки, Рада «радилася» про доктрини, в своїх рішеннях спізнювалась й тим самим сама готовила собі заступників – у Харкові (большевики) й на Полтавщині (гетьманці)»²⁰³.

У позитивному ключі розцінював початок діяльності Центральної Ради полковник Володимир Кедровський. У своїх мемуарах «1917 рік» він, зокрема, підкреслював консолідаційний та всезагальний характер української маніфестації, що пройшла під керівництвом Ради 1 квітня, приділяв велику увагу декларативній підтримці Центральної Ради з боку партій лівого напрямку, відзначаючи, що всі вони стояли на позиціях автономізму та відводили майбутнє України до компетенції Всеросійських Установчих Зборів.

²⁰² Там само. С. 33-34.

²⁰³ Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917-1920 рр.). К.: Темпора, 2007. С. 75.

В той же час, заочно полемізуючи із прихильниками Тимчасового Уряду щодо «українського питання», Володимир Кедровський власне бачення національного українського руху в 1917 році також нерозривно пов'язував із так званим «єдиним демократичним фронтом» всеросійського рівня, запевняючи, що коли б не опір російських кіл, то український рух ніколи б не виступив проти «демократичного революційного фронту», а навпаки, боронив би його «у своїх же інтересах»²⁰⁴. Аналізуючи в даному контексті роботу Центральної Ради до проголошення IV Універсалу, полковник наголошував, що ця робота була методичною, «без зайвих скоків» та відповідала потребам свого часу²⁰⁵.

Узагальнений аналіз військової політики Центральної Ради міститься у науковій розвідці Олександра Доценка «Визвольні змагання 1917-23. Армія УНР 1917-21». Зокрема, автор виводить такі етапи організації української армії в 1917 році: 1) створення у Києві Українського військового клубу ім. Павла Полуботка; 2) організація клубом ім. Павла Полуботка I українського козацького полку ім. Богдана Хмельницького та I всеукраїнського військового з'їзду; 3) ухвала I військового з'їзду щодо українізації російських частин і створення Українського генерального військового комітету, а після зволікання Тимчасового уряду з реалізацією даної ухвали – самочинне створення українських військових частин; 4) проголошення II Універсалу Центральної Ради та виступ полуботківців, у результаті чого даний виступ було ліквідовано самим Українським генеральним військовим комітетом, а Полуботківський та Богданівський полки відправлено на західний фронт; 5) участь українізованих частин в розгортанні більшовицько-українського протистояння в листопаді-грудні 1917 р²⁰⁶.

²⁰⁴ Кедровський В. 1917 рік. Вінніпег, Канада. Видавнича спілка «Тризуб», 1967. С. 70-71.

²⁰⁵ Там само. С. 119-120.

²⁰⁶ Доценко О. Визвольні змагання 1917-23. Армія УНР 1917-21. *Українська Загальна Енциклопедія: Книга Знання. В 3-х т. Т. 3: С–Я*. Львів; Станіславів; Коломия: Рідна школа, 1933. С. 692-694.

Концептуальний характер має й дослідження Всеволода Петріва «Армія УНР 1917-21». Автор, розглядаючи процес утворення українських військових частин доби Центральної Ради, підкреслював, що саме в дану добу було найбільше самочинних та революційних формувань. В. Петрів диференціював їх за групами: 1) частини, що з'явилися не внаслідок українізації, а через відокремлювання (3 полки ім. Шевченка з частин московської залоги, запасних частин гвардії в Петербурзі, полк імені гетьмана Полуботка в Києві і т.д.); 2) революційні частини (Богданівці, Січові Стрільці, Гайдамацький кіш Слобідської України і т.д.); 3) планові частини (українізовані за згодою (чи самочинно) з російським командуванням та новоутворені – Вільне Козацтво в Наддніпрянщині, Синьожупанники в Німеччині, Сірожупанники в Австро-Угорщині)²⁰⁷.

Низка представників української військової еміграції у своїх працях торкалася витоків українізації частин російської армії. Зокрема полковник В. Савченко у мемуарній публікації «Спогади про Український рух у XII російській армії в 1917 році» описав такі процеси в 136 пішій дивізії, яка перебувала на Ризькому фронті. Він підкреслював, що на фоні загального розкладу армії внаслідок революційної агітації, саме частини, котрі склалися з етнічних українців, зберігали свою організацію та дисципліну, більше того – симбіоз солдатського і старшинського прошарків. Процес українізації проходив «знизу» та виражався, зокрема, в створенні армійської ради, спробах налагодити контакти з Центральною Радою та в планах повернення до України²⁰⁸.

У публікації «Український рух у російських частинах у 1917 та 1918 р.р.» В. Савченко продовжив дану тематику, аналізуючи перебіг українізації 14-ї кінної дивізії XII-ї армії, 4-ї стрілецької Залізної дивізії на Румунському фронті,

²⁰⁷ Петрів В. Армія УНР 1917-21. Організація. *Українська Загальна Енциклопедія: Книга Знання. В 3-х т.* Т. 3: С–Я. Львів; Станіславів; Коломия: Рідна школа, 1933. С. 762-763.

²⁰⁸ Савченко В. Спогади про український рух у XII російській армії в 1917 році. *За державність. Матеріали до історії війська українського.* Збірник 1. Каліш, 1929. С.59-61.

українізаційних рухів у 3-й кінній дивізії та в російській Академії Генерального Штабу; створення українського 1-го Гайдамацького куреня в складі 1-го пішого Фінляндського полку та 22-го пішого ім. гетьмана Івана Мазепи полку в складі 16-го Ладозького полку. Полковник констатував, що українізовані частини не лише зберігали дисципліну, але й нерідко серед їх солдат та старшин формувалися виражені національно-державницькі тенденції²⁰⁹. В. Савченко у своїх роботах фокусував увагу і на особистісному факторі в процесах українізації. Так, описуючи розгортання українського руху в 258-му пішому Кишинівському полку, він велике значення надавав постаті полковника Базильського, котрий сформував у даному полку український курінь, в жовтні 1917 р. через цей курінь зумів українізувати весь полк, відпустивши з нього росіян на демобілізацію, а згодом зібрав з розпорошених частин IX російської армії етнічних українських військових та сформував з них Український Збірний Відділ²¹⁰.

Аналогічної проблематики торкалися і мемуари сотника В. Корніїв «Спогади про Українізацію 36 пішого Орловського полку (X корпусу російської армії) в році 1917». Початки українізаційних процесів у полку він виводив з культурницької діяльності представників старшинства. В. Корніїв зазначав, що спершу дані процеси не викликали українсько-російського протистояння, однак після приходу більшовиків до влади в листопаді 1917 року ситуація загострилася і лише підтримка сусідньої дивізії зумовила уникнути відкритого збройного конфлікту та переломити ситуацію на користь українців, а сам полк вже в грудні брав участь в боях за Кременчук²¹¹.

²⁰⁹ Його ж. Український рух у російських частинах у 1917 та 1918 р.р. *За державність. Матеріали до історії війська українського*. Збірник 4. Каліш, Українське воєнно-історичне товариство. 1934. С. 146-158.

²¹⁰ Його ж. Український рух у IX-ій російській армії. *За державність. Матеріали до історії війська українського*. Збірник 8. Каліш, Українське воєнно-історичне товариство. 1938. С. 82.

²¹¹ Корніїв В. Спогади про Українізацію 36 пішого Орловського полку (X корпусу російської армії) в році 1917. *За державність. Матеріали до історії війська українського*. Збірник 1. Каліш, 1929. С. 64-68.

На культурницьких витоках українізації IX Особового полку 21 корпусу Північного фронту наголошував у спогадах сотник Петро Проценко. Він зазначав, що з березня 1917 року в цій частині виник культурно-освітній гурток, котрий вплинув на формування полкової та дивізійної українських рад, акумуляцію українських солдат та старшин в одному полку і створення Української Ради XII армії, з керівництвом якої в листопаді 1917 року навіть вів перемовини французький військовий аташе²¹². Культурно-просвітню роботу в контексті українізації описував і сотник Олександр Калюжний. Аналізуючи перебіг національного орієнтування 101 і 234 запасових полків російської армії, він підкреслював роль у даному процесі гуртків та проведення свята на честь Тараса Шевченка. В результаті такої культурно-просвітньої роботи вдалося сформувати цілий український відділ, який формально було відправлено на Румунський фронт, а фактично ж його командування, проїжджаючи на фронт через Київ, мало намір залишитися та включитися в розбудову національних Збройних Сил, проте не отримало від Центральної Ради відповідного погодження²¹³.

Дуже промовисто зображав процеси українізації військових частин Січеслава навесні 1917 року в своїй публікації «З українського руху Січеславської залоги в році 1917» хорунжий Іван Гнойовий. Автор зазначав, що на початковому етапі ці процеси ускладнювалися протидією з боку прихильників так званої «революційної демократії» (Тимчасового уряду та російських партій лівого спрямування) – вони звинувачували українських військових у «контрреволюції» та належності до т.зв. «кулаків». В подальшому, після налагодження взаємозв'язків з Києвом та участі у військових з'їздах,

²¹² Проценко П. Українізація на Північному фронті російської армії. *За державність. Матеріали до історії війська українського*. Збірник 6. Каліш, Українське воєнно-історичне товариство. 1936. С. 229-232.

²¹³ Калюжний О. Із Саранська до Херсона (до українізації 753-го пішого Вінницького полку). *За державність. Матеріали до історії війська українського*. Збірник 9. Каліш, Українське воєнно-історичне товариство. 1938. С. 171-174.

тенденції до українізації прискорилися, проте їх всіляко гальмували саме представники солдатських рад²¹⁴.

У контексті аналізу військової політики Центральної Ради значна роль відводилася проведенню Всеукраїнських військових з'їздів. Зокрема, підполковник Василь Прохода у праці «Вождь і військо» називав ці з'їзди I періодом існування української армії. Вагому роль він відводив створенню військового клубу ім. гетьмана Полуботка під керівництвом М. Міхновського, котрий вже в травні 1917 року переріс у Товариство ім. гетьмана Полуботка та організував I-й український козацький полк ім. гетьмана Богдана Хмельницького. Відзначаючи основний внесок даного Товариства в проведення 22 травня I-го Всеукраїнського військового з'їзду та лобіюванні на з'їзді питання про термінове утворення власної української армії, В. Прохода разом з тим констатував, що така пропозиція не отримала підтримки в українських політичних діячів, оскільки «політичною програмою наших діячів була тоді автономія в межах великої Росії, а для цього військо не було потрібне»²¹⁵. Відповідно, відзначаючи вагому роль I Всеукраїнського військового з'їзду в питаннях консолідації та поступової самочинної українізації окремих російських частин, підполковник підкреслював, що обраний на з'їзді Генеральний Комітет на чолі з С. Петлюрою займався питаннями не стільки військовими, як культурно-організаційними.

У своїх мемуарах детально аналізував проблематику розбудови армії й Володимир Кедровський. Він високо оцінював значення I-го Військового з'їзду в плані піднесення національного духу серед солдат-українців. Досить красномовною є згадка Кедровського про виступ Володимира Винниченка: коли той у своїй промові наголошував на необхідності створення міліції замість

²¹⁴ Гнойовий І. З українського руху Січеславської залоги в році 1917. *За державність. Матеріали до історії війська українського*. Збірник 6. Каліш, Українське воєнно-історичне товариство. 1936. С. 111-115.

²¹⁵ Прохода В. Вождь і військо. *Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1926)*. Прага: друкарня «Легіографія» (накладом Міжорганізаційного Комітету для вшанування пам'яті Симона Петлюри в Празі). 1930. С. 113.

регулярної армії, то делегати з'їзду сприйняли цю тезу «без ентузіазму»²¹⁶. Аналізуючи перебіг II-го Військового з'їзду, В. Кедровський підкреслював, що протидія його проведенню з боку Тимчасового Уряду лише підсилила національно зорієнтовані настрої делегатів. Відповідно, під час засідання лунали виразні автономістські заклики. Дуже характерним було звернення до організаторів з'їзду з боку представників делегації від Холмщини, котрі висловили прохання про взяття цього краю Центральною Радою під свою опіку²¹⁷.

У той же час, В. Кедровський, описуючи свою діяльність у складі редакційної комісії з'їзду, стверджував, що проблема Першої Світової війни на момент його проведення не втрачала своєї актуальності, оскільки Центральна Рада та Генеральний Комітет вважали для себе необхідністю дотримуватися зовнішньополітичної лінії та міжнародних договорів колишньої Російської імперії, російських військових зобов'язань перед країнами Антанти і, отже, «навіть на одну хвилину не ставало питання про можливість послаблення фронту, або припинення на ньому боротьби українців-вояків»²¹⁸.

Подібні тенденції Володимир Кедровський ілюстрував у своїх мемуарах наступним прикладом. На з'їзді, серед інших, виступав член президії І. Гаврилюк, котрий стверджував, що російський фронт Першої Світової війни фактично розкладений агітацією, сама війна от-от завершиться миром, однак голова Тимчасового Уряду О. Керенський все ще сподівається провести наступ на противника і використати для цього національні військові формування, у першу чергу – українські, котрі є ефективно зорганізовані та морально здорові. За подібних умов дані формування по суті будуть приречені на загибель «за чужі інтереси», отже правильним рішенням було б тримати їх в обороні саме українських територій. Подібна думка І. Гаврилюка не лише гостро дисонувала з настроями керівництва з'їзду, але й була підтримана делегатами. У відповідь

²¹⁶ Кедровський В. 1917 рік. Вінніпег, Канада. Видавнича спілка «Тризуб», 1967. С. 52

²¹⁷ Там само. С. 112.

²¹⁸ Там само. С. 121.

на це С. Петлюра почав переконувати з'їзд у хибності та шкідливості тверджень І. Гаврилюка, а згодом узагалі поставив на голосування пропозицію, аби українські військові безапеляційно виконували накази центру на фронті та у випадку відповідного наказу йти в наступ. Проте, незважаючи на популярність постаті С. Петлюри, дана пропозиція отримала невелику підтримку²¹⁹. Дуже характерними були і спогади Кедровського про вибори до Всеукраїнської Ради 158 Військових Депутатів, котра стала частиною Центральної Ради: 90% підтримки надали представникам соціалістичних партій, тоді як більш поміркованих делегатів намагалися не допускати (зокрема представників партії самостійників-соціалістів, вважаючи їх програму «буржуазною»). Зокрема, таким чином не допустили поручиків Павелка, М. Міхновського, котрі належали до Товариства ім. гетьмана Полуботка, створили І-й український полк ім. гетьмана Богдана Хмельницького і взагалі належали до організаторів даного з'їзду²²⁰.

Низка представників української військової еміграції у своїх працях зосереджувалася й на питаннях зародження та становлення Вільного Козацтва, що відбувалося паралельно діяльності Центральної Ради та проведенню Військових з'їздів. Зокрема, один з отаманів Козацтва Яків Водяний у своїх спогадах зазначав, що сам рух зародився на Звенигородщині, мав низовий характер, за структурою складався із сотень та мав на меті функції з охорони порядку, подібні до міліційних. Вільне Козацтво декларувало підтримку Центральній Раді, котру визнавало українською владою, проте її керівництво поставилося до даного руху з підозрами та навіть знехтувало запрошенням на перший вільнокозацький з'їзд²²¹. В той же час, цей рух отримав підтримку з боку низки представників старшинства, зокрема генерала Павла Скоропадського, котрого на з'їзді було обрано головним отаманом.

²¹⁹ Там само. С. 129-131.

²²⁰ Там само. С. 132-133.

²²¹ Водяний Я. Українське Вільне Козацтво та його З'їзд в Чигирині 3.Х. 1917. *Літопис Червоної Калини*. Число 10. 1930. С. 6.

Розбудови Вільного Козацтва торкався у статті «Вождь і військо» Василь Прохода. Він також підкреслював, що представники вільнокозацького руху на II Військовому з'їзді декларували наміри надати збройну підтримку українській владі, а Центральна Рада не виражала до цього якогось конкретного ставлення через «неясність в поглядах, чи потрібно Україні військо». В той же час, констатуючи ігнорування представниками соціалістичних партій Всеукраїнського з'їзду Вільного Козацтва в Чигирині в жовтні 1917 року, В. Прохода заявляв, що з козацьким рухом «намагалися загравати праві кола... піддаючи думку про витворення окремої козацької класи з певними привілеями в порівнянні до решти населення», подаючи це в негативному ключі та, вочевидь, ставлячи вузькі ліві ідеологічні інтереси вище інтересів державницьких²²².

Описуючи подальше проголошення Центральною Радою II Універсалу та реакцію полуботківців на нього у вигляді виступу із самостійницькими гаслами, В. Прохода підкреслював прагнення представників Вільного Козацтва долучитися до даного виступу. Зокрема, частини козаків Звенигородщини навіть виїхали до Києва, проте придушення керівництвом Центральної Ради полуботківської акції змусило їх повернутися додому²²³.

Дуже тенденційно характеризував у своїй статті «Боротьба з погромами на Україні» вільнокозацький рух В. Кедровський. Він закидав його представникам «участь у безладді» та погромах, стверджував, що в II половині 1917 року Вільне Козацтво репрезентувало собою «українську анархію», через що, буцімто, Центральній Раді та так званим «українським національно-демократичним організаціям» довелося з ним боротися²²⁴. Звинувачуючи вільнокозацький рух у тому, що до нього належали військові та суспільно-

²²² Прохода В. Вождь і військо. *Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1926)*. Прага: друкарня «Легіографія» (накладом Міжорганізаційного Комітету для вшанування пам'яті Симона Петлюри в Празі). 1930. С. 117.

²²³ Там само. С. 118.

²²⁴ Кедровський В. Боротьба з погромами на Україні (частина IV). *Свобода*. 1933. № 147. С. 3.

політичні діячі правоконсервативного спектру і визнаючи лише ті його частини, керівництво яких складалося з представників соціал-демократів та соціал-революціонерів, Володимир Кедровський яскраво виражав вузьку заідеологізовану ліворадикальну позицію, котру неможна назвати тотожною позиції державницькій²²⁵.

Розбудови Звенигородського коша Вільного Козацтва у своїх спогадах детально торкався Юрій Тютюнник. Генерал-хорунжий зазначав, що керівники цього руху постійно апелювали до спадкоємності з традиційним козацтвом як в організаційних моментах, так і в зовнішньому вигляді (одяг, зачіска «оселедець» і т.д.), стояли на виразних самостійницьких позиціях. Ю. Тютюнник, аналізуючи генезу вільнокозацького руху здебільшого з радикально лівих позицій, усе ж констатував, що керівництво Центральної Ради та представники соціалістичних партій ставилися до Вільного Козацтва неоднозначно, прагнули перебрати на себе управління цим рухом, підпорядкувати т.зв. «революційним установам» та перетворити на структуру міліційного типу суто з охоронними функціями, вбачаючи у ньому, очевидно, потенційну ідеологічну опозицію. Більше того, представники лівих партій виразного російського та єврейського спрямування взагалі вимагали ліквідувати «шовіністическое погромное казачество», проте «козацький рух уже переріс вимоги, які ставила до нього соціалістична демократія», а взимку 1917 р. став однією з небагатьох дієвих збройних сил, яка протидіяла наступу більшовиків²²⁶.

Формування та діяльність Гайдамацького коша розкрив у своїй праці «Гайдамацький кіш Слобідської України та його артилерія в 1917-18 році» генерал-хорунжий Костянтин Смовський. Від підкреслював, що цей процес

²²⁵ Сидоренко А. Керівник Української служби «Голосу Америки» полковник В. Кедровський: діяльність на еміграції (1921–1970). *Українська служба Голосу Америки: Американська історія для України і з Україною: збірник наукових статей та матеріалів, присвячений 70-річчю Української служби «Голосу Америки»*. Клівленд, 2020. С. 166.

²²⁶ Тютюнник Ю. Революційна стихія. Зимовий похід 1919-20 рр. Львів. Універсум, 2004. С. 49-53.

відбувався на тлі Третього Військового з'їзду в листопаді 1917 року та захоплення влади більшовиками в Петрограді. Гайдамацький кіш було організовано з українізованих частин при активній участі Симона Петлюри, що взяв на себе керування цією формацією, та Олександра Удовиченка, котрого було призначено начальником штабу. Костянтин Смовський детально фокусував увагу на участі Коша в боях з більшовиками в січні 1918 року, його відході до Житомира та неоднозначному ставленні вояків до підписання Брестського миру²²⁷.

Досить цінні спогади про діяльність Першого українського корпусу (колишній 34-й армійський корпус) під командуванням генерал-лейтенанта Павла Скоропадського в 1917 р. залишив підполковник Михайло Середа. Зокрема, він зосереджував увагу на штабовій старшині та командирах частин корпусу – генерал-хорунжих Гандзюку та Капустянському, полковнику Масалитинову, підкреслюючи їх фаховість у військовому мистецтві з виразною національною позицією. Також автор зазначав, що на початок переформування корпусу ½ його складу були росіяни, котрі спершу очікували, що українізація виявиться фіктивною, проте за активного сприяння командувача даний процес набрав таких обертів, що вони були змушені демобілізуватися. За твердженням Михайла Середи, соціалістичне керівництво Центральної Ради ставилося до даного формування досить підозріло, оскільки, по-перше, не довіряло самому генерал-лейтенанту Скоропадському через його соціальне походження, а по-друге, бо старшини штабу корпусу Кочубей, Полтавець-Остриця, Зеленевський, що походили, як і Павло Скоропадський, з давніх козацьких аристократичних родів, неодноразово демонстрували правоконсервативні настрої та висловлювалися за реставрацію гетьманської влади²²⁸.

²²⁷ Смовський К. Гайдамацький кіш Слобідської України та його артилерія в 1917-18 році. *За державність. Матеріали до історії війська українського*. Збірник 5. Каліш, Українське воєнно-історичне товариство. 1935. С. 137-153.

²²⁸ Середа М. Сторінка з історії визвольної боротьби (Памяти генералів Гандзюка і Сафоніва). *Літопис Червоної Калини*. Число 11. 1931. С. 15-16.

Участь Січових Стрільців київського формування у військовій політиці доби Центральної Ради в деталях досліджував Василь Кучабський. Він зазначав, що представники стрілецтва, перебуваючи на території Російської імперії в статусі військовополонених в ході Першої Світової війни, почали активно долучатися до українського політичного життя з березня 1917 року, ставлячи на перший план лояльність не Австро-Угорській імперії, а керівництву Центральної Ради²²⁹. Витоки їх організації автор подає з діяльності Галицько-Буковинського Комітету, котрий в липні-серпні 1917 року спершу займався допомогою полоненим та біженцям з Галичини, а згодом почав підіймати питання про створення військової стрілецької частини для захисту Центральної Ради. Спершу її керівництво, налаштоване на єдиний з Тимчасовим Урядом «революційний фронт», відкинуло цю пропозицію, однак через загострення ситуації восени 1917 року усе ж дозволило створення Галицько-Буковинського Куреня Січових Стрільців. Аналізуючи генезу цієї формації, Кучабський, з одного боку, підкреслював її патріотизм та україноцентризм, проте, водночас, і засуджував радикально-революційний підхід багатьох стрільців до організації, котрий виражався в стихійному мітинговому характері, бажанні ліквідувати інституцію старшинства, перманентному схилянні до лівої риторики та, відповідно, слабкості перед більшовицькою агітацією соціального напрямку²³⁰.

У своїх військово-теоретичних та мемуарно-публіцистичних працях представники української військової еміграції торкалися й низки питань суспільно-політичного розвитку та формування збройних частин на теренах наддніпрянських регіонів у 1917 р. Зокрема Володимир Кедровський, характеризуючи ситуацію в Херсоні, фокусував увагу на протиріччях із командуванням місцевої залоги у питанні виділення солдат-українців в окремі національні роти. Також він детально висвітлював прецедент створення

²²⁹ Кучабський В. Від первопочинів до Проскурівського періоду. *Корпус Січових стрільців. Воєнно-історичний нарис*. Чікаго, 1969. С. 24-25.

²³⁰ Там само. С. 36-40.

Херсонською радою солдатських і робітничих депутатів під впливом більшовиків так званої «Херсонської республіки», що декларувала окремішність від центральної київської влади. Автор наголошував, що лише рішучий виступ українізованої міської залоги дозволив зліквідувати ці сепаратистські наміри²³¹. Аналізуючи ситуацію в Одесі, Володимир Кедровський також підкреслював конфлікт національних інтересів між командуванням військами округу, зорієнтованим на збереження єдиної російської армії, та представниками солдат і старшин, що прагнули створення українізованих частин²³².

Опосередковано згадував про стан військових справ на Чернігівщині в кінці 1917 року в своїх мемуарах підполковник Іван Ремболович. Описуючи ситуацію в м. Городня, він підкреслював, що станом на грудень воно не мало власної збройної частини, військовий рух усе ще перебував в організаційному порядку та тримався на ініціативі місцевої нечисленної старшини, як наслідок – вже 26 грудня місто захопили збільшовичені російські матроси²³³.

Специфіку українського руху в Криму за Центральної Ради розглядав поручик Михайло Михайлик. Він зазначав, що вже в березні 1917 року зусиллями національно зорієнтованого солдатського складу Севастопольської залоги та представників Чорноморського флоту була створена Громада з Радою та статутом, яка декларувала проведення культурно-освітньої праці, створення всеукраїнської військової організації, українізацію флоту та в перспективі – створення українського війська. Автор підкреслював, що ця діяльність наштовхнулася на спротив не лише російського офіцарства, але й окремих представників українських соціал-демократичної та соціал-революційної партій, котрі намагалися диференціювати національний рух за ідеологічною

²³¹ Кедровський В. 1917 рік. Вінніпег, Канада. Видавнича спілка «Тризуб», 1967. С. 71-82.

²³² Там само. С. 84-85.

²³³ Ремболович І. 1918 рік на Чернігівщині. *За державність. Матеріали до історії війська українського*. Збірник 8. Каліш, Українське воєнно-історичне товариство. 1938. С. 86-87.

ознакою і, таким чином, вносити розкол в його склад²³⁴. Тим не менш, дана організація не припинила своєї роботи, була офіційно оформлена як «Севастопольська Українська Чорноморська Громада» та у квітні 1917 року провела значну національну маніфестацію. Михайло Михайлик зазначав, що саме в цей час в Севастополі перебував адмірал Колчак, котрий дуже приязно поставився до українського руху, вітаючи його та відзначаючи високий рівень бойової підготовки серед національно зорієнтованих моряків. Така підтримка дозволила зміцнити позиції Громади: її представники взяли участь у Першому Всеукраїнському Військовому З'їзді та змогли налагодити взаємостосунки з Військовим Комітетом у Києві²³⁵.

Перебіг українізації Чорноморського Флоту в своїх працях детально розглядав морський лейтенант Святослав Шрамченко. Зокрема, він також наголошував на позитивній динаміці цього перебігу навесні 1917 року, фокусуючи увагу на його низовій самоорганізації, великій ролі «Української Чорноморської Ради в Севастополі» та факторі особистого прихильного ставлення з боку адмірала Олександра Колчака²³⁶. Сам процес українізації автор розглядав не лише в контексті національного самоусвідомлення та консолідації моряків, але і як дієвий засіб збереження дисципліни в умовах революційного хаосу. В цьому плані, на його думку, керівництво Центральної Ради приділяло недостатньо зусиль задля підтримки національно-державницького курсу на флоті. Аналізуючи розбудову структури та керівних органів Морського міністерства в грудні 1917 року, Святослав Шрамченко зазначав, що Центральна Рада у виборі Генерального Секретаря даного відомства коригувалася не принципами фаховості, а саме соціалістично-партійними принципами і, ігноруючи кандидатури досвідчених флотських

²³⁴ Михайлик М. Український національний рух в Криму в 1917 році. *Літопис Червоної Калини*. Число 6. 1932. С. 13.

²³⁵ Його ж. Український національний рух в Криму в 1917 році (Частина II). *Літопис Червоної Калини*. Число 7-8. 1932. С. 24-25.

²³⁶ Шрамченко С. На синьому Чорному Морі в рр. 1917-19. *Літопис Червоної Калини*. Число 3. 1935. С. 15.

старшин, що декларували національно свідому позицію, призначила на дану посаду «ідеологічно правильного» Дмитра Антоновича, котрий хоч і був налаштований проукраїнськи, проте не був компетентним у морській сфері²³⁷. На прикладі дредноута «Воля», котрий прибув до Севастополя 12 липня 1917 року, Святослав Шрамченко демонстрував конфлікт між українцями з екіпажу корабля та представниками лівих партій в питанні піднесення прапора, підкреслюючи, що російські та українські соціалісти проявляли показову єдність у відстоюванні саме червоного полотнища. У той же час національно зорієнтовані матроси та підстаршини зберігали дисципліну, по можливості запобігали руйнації флоту через ідеологічні ліворадикальні експерименти та боронили свою ж старшину від нападок з боку розкладених елементів²³⁸.

Описуючи подальшу реорганізацію Генерального Секретарства Морських Справ у відповідне Міністерство та об'єднання посад Військового і Морського міністра, які з 14 березня по 1 травня послідовно очолювали отамани Жуковський та Греків, автор наголошував на помилковості такого об'єднання. На його думку, за цих обставин Морське міністерство відходило на другий план, оскільки керівник усього відомства не мав належної підготовки і не розумівся на стратегічних особливостях флоту і його організації, зводячи дану сферу суто до одного з підрозділів Збройних Сил на кшталт піхоти, кінноти чи артилерії²³⁹.

Розглядаючи «Тимчасовий закон про флоту УНР», прийнятий 14 січня 1918 р., Святослав Шрамченко підкреслював, що за його положеннями, служба на кораблях, портах та військово-морських закладах переходила на принципи вільного найму за контрактом, котрий ще мала розробити комісія з представників «професійних спілок фахівців морської служби» та

²³⁷ Його ж. Повстання Центральних Установ Українського Морського Відомства у 1917 році. *Літопис Червоної Калини*. Число 1. 1938. С. 10.

²³⁸ Його ж. Лінійний корабель-дреднаут Чорноморської Фльоти «Воля». *Літопис Червоної Калини*. Число 5. 1939. С. 7-8.

²³⁹ Його ж. Українські морські міністри і керуючі морським відомством у рр. 1917-1921. *Літопис Червоної Калини*. Число 6. 1935. С. 2.

представників низки рад й Міністерства морських справ УНР. Таким чином, по-перше, у флоті зникав фактор дисципліни та з'являлося уподібнення до більшовицької політики, по-друге, з флоту автоматично звільнялася велика кількість національно налаштованих моряків та старшин, котрі тепер позбавлялися засобів до існування та були вимушені чекати створення вищевказаних «професійних спілок» і повторного вступу на військово-морську службу. Святослав Шрамченко критикував подібну політику Центральної Ради стосовно флоту та загалом констатував: «Взагалі ж, цей перший період існування Українського Морського Міністерства можна лише назвати періодом руйнації флоту згори, бо знизу йшла здорова національна течія, яку треба було лише відповідно та доцільно використати»²⁴⁰.

Святослав Шрамченко в контексті аналізу військово-морської політики доби Центральної Ради торкався кримського питання. Він зазначав, що вже 13 березня 1918 р. наказом по Морському відомству № 8 усі кораблі Чорноморського флоту, зокрема російські військові та торговельні, проголошувалися флотом УНР та ставали під український прапор. Також у зазначеному наказі скасовувався виборний принцип командного складу флоту та ліквідовувалися різноманітні комітети, котрі були створені в 1917 році і проводили виразну ліворадикальну агітацію²⁴¹. Тим не менш, автор підкреслював, що на самому Чорноморському флоті до середини квітня 1918 року спостерігалось перманентне ідеологічне хитання, спричинене агітацією більшовиків та їх наступом взимку. Лише стрімкий наступ 20 квітня Кримської групи Запорізької дивізії по лінії Перекоп-Севастополь та паралельний наступ

²⁴⁰ Його ж. Закон про державну українську флоту та його виконавці. Варшава. Накладом Українського військово-історичного т-ва. 1935. С. 5-6.

²⁴¹ Його ж. Українська військово-морська політика на Кримі у 1917-18 рр. *Літопис Червоної Калини*. Число 5. 1932. С. 10.

німецьких військ вплинув на те, що керівництво флоту зуміло оволодіти ситуацією та зайняло українські позиції²⁴².

Розглядав Святослав Шрамченко і процеси українізації на російському флоті Північного Льодовитого Океану. Зокрема він описував, що лінійний корабель «Чесма» був укомплектований моряками Чорноморського флоту, більшість із яких складали українці. Ще до 1917 року вони створили національний хор, а вже навесні 1917 р. організували Українську Раду Флотилії Північного Льодовитого Океану, в котрій брали участь представники матроського складу крейсерів «Варяг» та «Аскольд». Промовистим був той факт, що на останньому служили українці Зеленого Клину, котрі також долучалися до національного руху²⁴³.

Спогади про українізацію Чорноморського флоту за доби Центральної Ради опублікував і підполковник Микола Неклієвич. Він зазначав, що на 1917 рік переважну більшість матросів складали українці, котрі охоче долучалися до роботи Української Чорноморської Громади в Севастополі, а при самій Громаді діяв військово-морський Клуб імені Івана Сірка. Серед старшин, що займали виразні національні позиції, Микола Неклієвич виділяв підполковника Володимира Савченка-Більського, полковника Вадима Богомольця та сотника Бориса Лазаревського. У той же час, автор гостро критикував «партійно-соціалістичні» намагання розпочати на флоті «поглиблення революції» та заклики до «класової боротьби», котрі в результаті призвели до дезорганізації та хаосу і були вдало використані більшовиками²⁴⁴.

Загалом представники української військової еміграції оцінювали політику Центральної Ради в галузі розбудови армії в 1917 році досить прохолодно.

²⁴² Його ж. Піднесення українського прапору в Чорноморській флоті. *За державність. Матеріали до історії війська українського*. Збірник 2. Каліш, Українське воєнно-історичне товариство. 1930. С. 122-123.

²⁴³ Його ж. Український рух на Флотилії Північно-Ледового Океану у 1917 році. *Літопис Червоної Калини*. Число 7-8. 1937. С. 12-13.

²⁴⁴ Неклієвич М. На українській чорноморській флоті 20 років тому. *Літопис Червоної Калини*. Число 4. 1938. С. 3-4.

Зокрема, дуже промовисто її характеризував у своїх спогадах підполковник Микола Янчевський. Залишивши посаду командира ескадрону одного з російських полків на початку розгортання Національно-визвольних змагань, він виїхав до Києва з метою долучитися до формування української армії, проте у Військовому Комітеті йому відмовили саме через те, що він являвся кадровим старшиною, посилаючись на «єдиний революційний фронт». Більше того, за згадками Янчевського, на той час до Військового Комітету прибула низка старшин із піхотних, артилерійських та саперних частин, котрі прагнули отримати відповідний наказ про зарахування до українського війська, проте їм у Комітеті відмовили із формулюванням «ми передовсім мусимо солідаризуватися з російськими соціалістами... передовсім єдиний революційний фронт... ми українські соціалісти жадного війська не потребуємо»²⁴⁵. Аналізуючи тенденції військової політики в травні-липні 1917 року, підполковник констатував: «...було вже видно, що Київ дещо змінив свої погляди, що в Києві вже зрозуміли, що Україні потрібна своя власна армія, але перейти до інтенсивної роботи – творення окремої Української Армії – Київ не міг, Київ все ще чіплявся за московських соціалістів, їм вірив...»²⁴⁶.

Досить неоднозначною є оцінка військової політики Центральної Ради в мемуарах Юрія Тютюнника. Автор зазначав, що спершу в середовищі солдат та старшин, близьких лівому ідеологічному напрямку, панувало схвалення цієї політики, яку репрезентував Генеральний Військовий Комітет, оскільки вони вважали, що соціал-демократи, котрі його очолювали, лише фіктивно декларують підтримку Тимчасовому Уряду, а насправді ж збираються таки організувати армію. Подальші ж їх дії, на думку Тютюнника, привели саме до дезорганізації війська. Більше того, автор цитував виразно проросійську газету «Киевская мысль», котра схвально оцінювала ці дії: «В настрою з'їзду (I Український Військовий З'їзд) помітно піднесений націоналістичний підйом і

²⁴⁵ Янчевський М. Зі споминів *За державність. Матеріали до історії війська українського*. Збірник 2. Каліш, Українське воєнно-історичне товариство. 1930. С.138-139.

²⁴⁶ Там само. С. 140.

перевагу радикальних мілітаристичних тенденцій, але можна сподіватися, що під умілим проводом досвідного голови С. Петлюри (відомого українського соціал-демократа) з'їзд прийме лагідніші форми на дальших засіданнях»²⁴⁷.

Більш стримано оцінював військову політику Центральної Ради Василь Прохода. Він погоджувався із тим, що українізовані збройні частини на кінець 1917 року почали морально розкладатися, оскільки з ними не проводилася відповідна національно-державна робота, проте загострював увагу на розбіжностях в керівництві Ради та Генерального Секретаріату. За твердженням Проходи, якщо Володимир Винниченко був послідовним противником створення армії і своєю позицією гальмував цей процес, то Симон Петлюра сприймав ситуацію більш реалістично і саме через те вийшов з органів влади та почав створювати формування Гайдамацького коша Слобідської України²⁴⁸.

Досить детально у працях представників української військової еміграції розглядалася перша радянсько-українська війна періоду з грудня 1917 р. до березня 1918 р. Зокрема полковник Михайло Серeda подавав спогади про військову нараду в нового генерального секретаря військових справ Миколи Порша, яка відбулася 18 січня 1918 року. Присутні на ній представники вищого старшинського складу констатували кризову суспільно-політичну ситуацію в УНР, відсутність дієвих Збройних Сил на фоні наступу більшовиків та пропонували направити наявні українські військові частини на лінію Полтава-Харків, аби відкинути звідти противника і перейти до Чернігівського фронту. Паралельно з цим лунали думки зосередитися виключно на політико-дипломатичному залагодженні суперечностей. Михайло Серeda підкреслював,

²⁴⁷ Тютюнник Ю. Революційна стихія. Зимовий похід 1919-20 рр. Львів. Універсум, 2004. С. 21.

²⁴⁸ Прохода В. Вождь і військо. *Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1926)*. Прага: друкарня «Легіографія» (накладом Міжорганізаційного Комітету для вшанування пам'яті Симона Петлюри в Празі). 1930. С. 119-122.

що це зібрання фактично ініціювало відкритий військовий спротив наступу більшовиків²⁴⁹.

Грунтовні спогади про бойові дії в Києві на початку 1918 р. залишив полковник Варфоломій Євтимович. Описуючи просування більшовиків містом уздовж лінії Софійського майдану – вулиці Великої Володимирської та захоплення ними готелю «Прага», котрий був стратегічною точкою для подальшого наступу, автор детально характеризував українські військові частини, що захищали столицю.

Зокрема він виділяв бойовий курінь «Вільного Козацтва» зі співробітників Військового Міністерства в складі 643 осіб, загін Січових Стрільців в складі 400 чоловік, загін з робітників заводу «Гретера і Криванека» в складі 300 осіб, 2-гу українську школу прапорщиків в складі 500 багнетів, загін із 400 матросів Чорноморського Флоту (котрі, щоправда, були занархівованими, обороняли лише власні казарми і не втручалися в активні бої) та ще декілька нечисленних загонів. При цьому Варфоломій Євтимович оцінював підготовку до оборони Києва здебільшого негативно, загострюючи увагу як на соціалістичних експериментах Центральної Ради у сфері Збройних Сил (через котрі було фактично розкладено такі перспективні формування як Богданівський, Дорошенківський полки, Сердюцький полк ім. Тараса Шевченка), так і на відсутності централізованого командування обороною міста²⁵⁰. В той же час, він високо відзначав окремі постаті серед старшин, зокрема підполковника Жуківського, що дуже грамотно організував операцію з відбиття готелю «Прага» в противника.

В деталях бойові дії під Крутами описував сотник Аверкій Гончаренко. Він зосереджував увагу на формуванні студентів під командуванням сотника Тимченка, котре взяло на себе основний удар противника. Також Гончаренко

²⁴⁹ Серeda М. Військова нарада в кабінеті генерального секретаря Порша дня 18. (5. ст. ст.) січня 1918 р. *Літопис Червоної Калини*. Число 5. 1937. С. 2-3.

²⁵⁰ Євтимович В. Здобуття «Праги» (Частина I). *Літопис Червоної Калини*. Число 3. 1938. С. 5-6.

заочно полемізував з іншими авторами публікацій про Крути, звинувачуючи їх у тому, що вони зводили наклеп на представників старшини у буцімто відсутності на полі бою, тоді як це не відповідало дійсності²⁵¹.

Початок першої радянсько-української війни у контексті діяльності 4-го Запорізького полку імені полковника Богуна аналізував сотник А. Тарнавський. Характеризуючи обстановку у цьому формуванні, він підкреслював, що його не оминули тенденції розкладу: полкова рада була збільшовичена і підбурювала солдат на антивладні виступи, проте Загальні збори формування оголосили нейтралітет. У той же час, проукраїнські військові вийшли з полку та організували Загін імені полковника Богуна, котрий взяв активну участь у київських боях з частинами Муравйова, а згодом увійшов до переформованого об'єднаного Запорізького загону. Останній, в свою чергу, після підписання Брестського миру увійшов у резерв до союзницьких військ Четвертих Держав²⁵².

Перебіг військових дій у січні-квітні 1918 р. описував сотник Борис Монкевич. Розглядаючи відступ українських частин із Києва в кінці січня 1918 р. та їх перегрупування в Запорізький загін під командуванням генерала Прісовського, автор підкреслював, що даний загін організовувався на аполітичній основі, а інституції різноманітних «комітетів» та «комісарів», котрі раніше вносили у військо лише деструктивну складову, ліквідовувалися. Керівництво Центральної Ради та Уряду розцінювало ці кроки негативно, ставлячись до постаті генерала Прісовського як до «реакціонера», вбачаючи у Запорізькому загоні потенційну «контрреволюцію» та віддаючи перевагу Гайдамацькому Слобідському Кошу, що не побажав входити в склад загону і котрим керував Симон Петлюра²⁵³. Велику роль Борис Монкевич відводив

²⁵¹ Гончаренко А. Бій під Крутами. *За державність. Матеріали до історії війська українського*. Збірник 9. Каліш, Українське воєнно-історичне товариство. 1938. С. 149-151.

²⁵² Тарнавський А. Історія 4-го Запорізького полку імені полковника Богуна (Частина II). *Літопис Червоної Калини*. Число 2. 1931. С. 18-19.

²⁵³ Монкевич Б. Слідами новітніх запорожців. Похід Болбочана на Крим. Нью-Йорк. Накладом Т-ва Запорожців ім. полк. Петра Болбочана в Америці, 1956. С. 16-17.

постаті полковника Болбочана, який активно сприяв реорганізації збройної частини та на поліг на поверненні військових відзнак, раніше скасованих Секретаріатом військових справ. Болбочан очолив один з куренів Запорізького загону, проте його підхід не задовольняв соціалістичне керівництво Центральної Ради і полковник був замінений на партійну креатуру – прапорщика Мацюка та переміщений на посаду губерніяльного коменданта. Детально розглядаючи бойові дії під Ушомиром та Бердичевом, автор підкреслював, що прапорщик Мацюк виявився цілковито некомпетентним, а згодом, під контрнаступом більшовиків, узагалі дезертирував, чим призвів мало не до розгрому куреня. За цих умов полковник Болбочан самовільно здав посаду губерніяльного коменданта, очолив командування куренем та провів контрнаступ проти більшовиків, відкинувши їх від Житомира та Бердичева. 1 березня частини Запорожців разом з німецьким союзним військом увійшли до Києва. Тим не менш, Борис Монкевич підкреслював, що ставлення державного керівництва до полковника Болбочана як «потенційного контрреволюціонера» зберігалось²⁵⁴.

Отже, вищевказані автори в контексті висвітлення періоду Центральної Ради зупинялися на питаннях українізації російських збройних частин, проведення військових з'їздів та організаційній роботі щодо створення армії та на питаннях політики самої Центральної Ради.

Представники української військової еміграції в своїх працях детально висвітлювали специфіку суспільно-політичного та мілітарного розвитку Української Держави Павла Скоропадського. Зокрема генерал-поручик Михайло Омелянович-Павленко у спогадах зосереджував увагу на військовій політиці Гетьмана. Підкреслюючи, що завдяки їй в ряди армії вдалося включити близько 800 нових старшин, він констатував, що тодішня ситуація вимагала як мінімум 10000 обер-старшин²⁵⁵. Михайло Омелянович-Павленко

²⁵⁴ Там само. С. 26-31.

²⁵⁵ Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917-1920 рр.). К.: Темпора, 2007. С. 89.

вказував на малу гнучкість військового міністерства та ближчого гетьманського оточення, котрі недостатньо займалися периферією та не змогли залучити до співпраці абсолютно весь військовий безпартійний елемент. До того ж, гіпертрофований принцип фаховості призвів до того, що від реальних справ було відсторонено багато патріотично налаштованих молодих старшин, котрі через це ставали на потенційно революційні позиції²⁵⁶.

Аналізуючи військово-політичну ситуацію на Полтавщині, генерал-поручик велику роль відводив фактору відродження Гетьманом козацтва, котре, на відміну від вільнокозацького руху 1917 року, тепер формувалося за становим принципом²⁵⁷. Розкриваючи проблему антивладних повстань влітку 1918 року, Михайло Омелянович-Павленко зазначав, що на рівні Полтавської губернії ситуація залишалася відносно стабільною. Аналізуючи витoki заворушень, він підкреслював, що вони головним чином стосувалися Київщини та Харківщини і були викликані системною революційною агітацією з одного боку та часто непродуманою політикою великих землевласників з іншого боку. Витoki проблеми генерал-поручик убачав у нерозв'язаному земельному питанні – так, він підкреслював, що на рівні окремих полтавських землевласників-дідичів звучали тверезі раціональні думки про скорішу необхідність проведення земельної реформи, яка б зняла соціальне напруження²⁵⁸. Характеризуючи ситуацію в Києві та перебіг власної аудієнції в Гетьмана, Михайло Омелянович-Павленко вказував, що мало місце гостре протистояння між українцями-гетьманцями, які стояли на виразних національно-культурницьких позиціях і сприяли розбудові Української академії наук, університетів в Києві та Кам'янці-Подільському, та русофільським елементом, значну частину котрого складало офіцерство Південної армії. Сам Скоропадський, за спогадами генерал-поручика, під час аудієнції окреслював перспективи розбудови козацтва як хліборобського стану з національним

²⁵⁶ Там само. С. 90, 93.

²⁵⁷ Там само. С. 94.

²⁵⁸ Там само. С. 95.

забарвленням, котре мало ввійти в склад майбутньої Державної Ради та стати опозицією лівим, великоросійським елементам і «Протофісу», що вже перетворювався на «державу в державі». За цих умов генерал-поручик вбачав першочерговою задачею примирення та співпрацю українців-гетьманців з національною опозицією режиму²⁵⁹. Саме на таких консенсусних засадах він організовував козацтво Катеринославщини. Підсумовуючи період Української Держави, Михайло Омелянович-Павленко виділяв його здобутки, однак підкреслював і прорахунки. Він помірковано критикував гетьманський уряд за надмірну толерантність до тих офіцерських елементів, котрі переїжджали до Гетьманату з російських територій на тимчасове проживання, проте з часом займали виразно великодержавницькі позиції. З цього приводу у своїй праці «Зимовий похід» генерал-поручик зазначав: «Українська армія в перші часи свого життя радо приймала до себе всіх тих старшин, хто хотів віддати свій військовий хист на службу нації. Проте численні кадри старшин російського походження, що в скрутний для них час скористувалися гостинністю Української армії, в період Гетьманщини зневажили довір'я Гетьмана й уносили розклад у старшинський корпус Української армії»²⁶⁰.

В той же час Михайло Омелянович-Павленко критикував соціалістичну опозицію за небажання йти на компроміс, зведення власних ідеологічних інтересів вище за інтереси державницькі та таємну співпрацю з більшовиками. Характеризуючи перебіг антигетьманського повстання в листопаді-грудні 1918 року, генерал-поручик фокусував увагу на участі в ньому і відверто деструктивного елементу, спрямованого на сіяння хаосу та анархії, а також на тому факті, що низка фахових українських старшин зазнала переслідування з боку повстанців лише через те, що за часів Гетьманату вони займали вагомі посади в армії²⁶¹.

²⁵⁹ Там само. С. 96-99.

²⁶⁰ Омелянович-Павленко М. Зимовий похід (6. XII. 1919 – 5. V. 1920). Каліш. 1934. С. 183.

²⁶¹ Його ж. Українсько-польська війна 1918-1919. Прага. 1929. С. 7-10.

Період Української Держави Павла Скоропадського опосередковано розглядав у своєму дослідженні «Похід Українських Армій на Київ-Одесу в 1919 році» генерал-хорунжий Микола Капустянський. Він підкреслював, що із самого початку гетьман мав вирішувати не лише низку кризових питань, викликаних соціал-демократичною політикою Генерального Секретаріату, але й, по суті, віддавати борги союзницьким німецьким та австро-угорським військам: «Таким чином, соціалістичний уряд підписав умови з німцями, привів їх на Україну і дав їм векслі на смачний український хлібець, а платити по цих векселях взялися Гетьман Скоропадський та «іже з ним», себто буржуазія і хлібороби... Для соціалістичного уряду з Голубовичем на чолі, при даній ситуації, це був найкращий вихід. Вони ж одійшли спокійнесенько на бік і навіть самі прибрали бойову поставу опозиції»²⁶². Аналізуючи зовнішню та внутрішню діяльність Української Держави, Микола Капустянський відзначав її геополітичний характер, оскільки він торкався не лише західноукраїнських територій, але й теренів Кубані, Дону та навіть білоруських земель. Велику увагу генерал-хорунжий відводив військовій політиці Гетьмана. Він характеризував її позитивно, відзначаючи фаховість та важливість розбудови структури військово-навчальних закладів, проте зауважував, що помилковим рішенням було переведення низки кадрів молодого національно налаштованого старшинства до резервів через його недостатню підготовленість – в результаті, ці корисні кадри фактично опинилися поза розбудовою армії, стали потенційною опозицією та об'єктом впливу пропаганди соціалістичних партій²⁶³. Детально аналізуючи аграрну сферу Гетьманату, Микола Капустянський підкреслював, що її дестабілізували як окремі неконструктивні великі землевласники, так і ліворадикальні елементи – обидві сторони не бажали йти до компромісу й це, відповідно, відзначалося на внутрішній політиці загалом: «Гетьман не мав, як зазначено вище, досить активної

²⁶² Капустянський М. Похід Українських Армій на Київ-Одесу в 1919 році. Книга перша (частини I й II). Мюнхен, 1946. С. 10.

²⁶³ Там само. С. 11-12.

підтримки з боку більшої частини наших українських соціалістичних кіл. Дехто з них прагнув за всяку ціну до всесвітньої революції, а Україна їх не цікавила – вона була лише як засіб. Ось характеристичний вислів одного з видатних діячів такого напрямку: «Перше соціалізм, а після націоналізм». Уряд гетьмана ступнево хитнувся вправо, гору взяли великі власники та торговельна аристократія – Протофіс. Вони повели реакційний курс, забули про селян і про вимоги життя на Україні. Найшлися між ними безглузді, міднолобі, зажерливі люди, особливо поляки-дідиці, які почали помсту над селянством за 17-тий рік; вони бажали повернути всі свої збитки та втрати, а дехто ще й зі значним зиском. Послали на села карні відділи, до яких приссались авантюристи та злодії, і почалася вакханалія... Правда, на селах ще лишався бандитський елемент з психікою «таваріща» 17-го року; алеж загал на селах був добрий і треба було боротися з злодіями, а не знущатися з мирного населення. Гетьман, бажаючи стримати цих «охранників», оддавав різні гострі накази, але влада на місцях лише відписувалася»²⁶⁴.

Генерал-хорунжий негативно розцінював принципову відмову соціалістичних партій співпрацювати з Гетьманом, їх небажання до політичного консенсусу та співпрацю з більшовиками в поваленні режиму. На його думку, саме така позиція вказаних партій підштовхнула П. Скоропадського до співпраці з промислово-власницькими колами. Відповідно, цей фактор, а також вплив більшовицької агітації та зміна геополітичної конфігурації в листопаді 1918 року призвели до руйнування Української Держави²⁶⁵. Можна стверджувати, що вказаний період Микола Капустянський розглядав із державницьких позицій, позитивно оцінював діяльність Гетьмана в розбудові війська та прагненні знайти консенсус між великими промисловими і земельними власниками з одного боку та ліворадикальною опозицією з

²⁶⁴ Там само. С. 13.

²⁶⁵ Там само. С. 14.

іншого²⁶⁶. Варто відзначити, що подібний погляд на Гетьманат як альтернативну консервативну модель державотворення в 1917-1921 роках репрезентують і праці сучасних істориків. Зокрема, дослідниця О. Любовець зазначає, що біля витоків проголошення Української Держави 29 квітня 1918 року стояла організація «Українська народна громада», представлена консервативними партіями та рухами, котрі в період Центральної Ради фактично були недопущені до політичного управління²⁶⁷.

У контексті постаті Симона Петлюри та військового питання Гетьманат Павла Скоропадського описував підполковник Василь Прохода. Він розцінював даний режим негативно, звинувачуючи його в оперті на «реакційні московські сили». Зокрема, Василь Прохода стверджував, що керівництво Української Держави розформувало Сіру дивізію за буцімто «національний шовінізм», планувало так само розформувати Запорізький корпус, звільнило зі служби «через недостатню підготовку» низку хорунжих, котрі в липні 1918 року закінчили Київські військові школи, а початок формування нової армії відбувався лише в теорії²⁶⁸. Підполковник також опосередковано торкався періоду Української Держави у своєму дослідженні історії Сірожупанників. Так, окреслюючи сприйняття тоді ще полком проголошення гетьманської влади 29 квітня 1918 року, Василь Прохода зазначав, що на нараді полку було вирішено не ставати в опозицію до нового режиму задля подальшої розбудови державницької ідеї. При чому, на думку підполковника, «для ідеї самостійності України більшість пожертвувала своїми соціалістичними ідеями» (втім, розвиваючи цю думку, він одразу ж оговорювався, що полк не складався з переконаних соціалістів, а лише «більшість співчувала соціал-демократам,

²⁶⁶ Сидоренко А. Військово-теоретична діяльність генерала М. Капустянського (1920-1930-ті рр.). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. Випуск 2 (145). Київ, 2020. С. 78.

²⁶⁷ Любовець О. Українська народна громада – організатор державного перевороту 29 квітня 1918 р. *Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць*. Випуск 64. Київ, 2021. С. 52-54.

²⁶⁸ Прохода В. Вождь і військо. *Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1926)*. Прага: друкарня «Легіографія» (накладом Міжорганізаційного Комітету для вшанування пам'яті Симона Петлюри в Празі). 1930. С. 128-130.

трудовикам, соціал-революціонерам»)²⁶⁹. Василь Прохода зауважував, що напередодні прийняття сірожупанниками присяги в їхньому середовищі представники законспірованої організації почали агітаційну роботу проти Гетьмана Павла Скоропадського та Української Держави. Загалом же підполковник підкреслював, що скепсис між дивізією та гетьманською владою був взаємний. В подібному ключі дане формування згадував і сотник М. Бутович. Він зазначав, що Гетьман поставився до сірожупанників із недовірою і тому розмістив їх в районі більшовицького фронту, а з часом почав їх демобілізацію²⁷⁰.

Детально аналізував проблематику періоду Гетьманату сотник Василь Кучабський. Він класифікував цей режим як спробу консервативного державотворення, альтернативну Центральній Раді. Сотник наголошував, що Українська Держава Павла Скоропадського зуміла на певний час зупинити соціал-революційний хаос, викликаний ліворадикальною політикою, проте її соціальна база у вигляді українських консервативних кіл була дуже нечисленною, і в результаті Гетьман був змушений опертися на землевласницько-промислові проросійські кола, що поглибило соціальне напруження²⁷¹. Василь Кучабський одночасно критикував як керівництво Української Держави, так і соціалістичну опозицію за те, що обидві сторони не зуміли досягти консенсусу в розбудові національної державності, виступити консолідуючими силами. Аналізуючи проголошення Гетьманату та подальшу реалізацію його політики крізь призму військового формування Січових стрільців та їх опозиційне налаштування, сотник стверджував: «Гетьманські змовники зробили були – з погляду гетьманського інтересу – помилку, що не притягнули для своєї справи Січових Стрільців, які мали великі симпатії серед

²⁶⁹ Його ж. Записки до історії Сірих (сірожупанників). *За державність. Матеріали до історії війська українського*. Збірник 1. Каліш, 1929. С. 78.

²⁷⁰ Бутович М. Зі споминів Сірожупанника. *За державність. Матеріали до історії війська українського*. Збірник 9. Каліш, Українське воєнно-історичне товариство. 1938. С. 12-13.

²⁷¹ Кучабський В. Західна Україна у боротьбі з Польщею та більшовизмом у 1918-1923 роках. Львів: Дослідно-видавничий центр Наукового товариства ім. Шевченка. 2015. С. 139-140.

українського громадянства, і приєднання яких напевно прихилило б на бік гетьманщини значну частину українського загалу»²⁷².

Період Української Держави опосередковано описував у своїх спогадах генерал-поручик Петро Єрошевич. Зокрема, він констатував стабілізацію соціального та економічного становища: «Міста дуже пожвавіли, торгівля ожила; всюди почало пробиватись енергійне життя; карбованець пішов угору: англійський фунт стерлінгів коштував 28 карбованців. На Поділлі адміністративний апарат приблизно вже до середини червня був майже цілком налагоджений...»²⁷³. Разом з тим, торкаючись питань розбудови армії, генерал-поручик стверджував, що вона в першу чергу стосувалася переформування центрального апарату, тоді як у справі розгортання військових корпусів відбувалася затримка через те, що німецьке командування його фактично гальмувало. Окрім того, Петро Єрошевич критикував звільнення зі служби випускників Київської інструкторської школи старшин, котрі лише щойно стали молодими старшинами, потребували практичної муштрової підготовки, але це звільнення налаштувало їх проти Української Держави, і в результаті вони долучилися до антигетьманського виступу²⁷⁴. Узагальнюючи діяльність Павла Скоропадського, генерал-поручик зазначав, що Гетьману з початком розкладу німецько-австрійських військ восени 1918 року варто було почати «повстання згори»: знайти консенсус із усіма українськими національними партіями, сформувати нову Раду Міністрів, куди б увійшли представники від цих партій, провести мобілізацію армії без огляду на німецький чинник, і саме з цих позицій вести в подальшому міжнародну політику²⁷⁵.

²⁷² Його ж. Від первopочинів до Проскурівського періоду. *Корпус Січових стрільців. Воєнно-історичний нарис*. Чикаго, 1969. С. 106.

²⁷³ Єрошевич П. З боротьби українського народу за свою незалежність. *За державність. Матеріали до історії війська українського*. Збірник 8. Каліш, Українське воєнно-історичне товариство. 1938. С. 13.

²⁷⁴ Там само. С. 19-20.

²⁷⁵ Там само. С. 22-23.

Організацію армії в період Української Держави досліджував генерал-хорунжий Всеволод Петрів. Він підкреслював, що нова влада роззброїла Січових стрільців, а також звільнила зі складу Запорізької дивізії, Синьожупанників та Сірожупанників «революційні елементи». На осінь 1918 року було відновлено Січових стрільців у вигляді куреня, сформовано чорноморський курінь, сердюцьку дивізію в складі 4 піших та 1 кінного полків, інструкторську школу старшин у складі 4 старшинських сотень. Передбачалося також створити 8 військових корпусів у складі 16 піших 4 полкових дивізій з гарматами, 2 кінні дивізії, 4 спільні юнацькі школи нового типу для всіх родів зброї, заклади вищої освіти (воєнну академію, воєнну політехніку), окремі інженерні частини та окремі важкі гарматні й панцерні дивізіони. Також Всеволод Петрів підкреслював діяльність у 1918 році самочинних збройних формувань, котрі виступали проти гетьманської влади. З них, зокрема, Таращанська повстанська дивізія та Богунівський повстанський полк перейшли на сторону більшовиків²⁷⁶.

Похід Запорізького корпусу (згодом трансформованого в Окрему Запорізьку дивізію) та кримську політику в період Української Держави детально розглядав у праці «Слідами новітніх запорожців. Похід Болбочана на Крим» сотник Борис Монкевич. Так, характеризуючи кадрову політику в Криму, він зазначав, що ще уряд Центральної Ради на чолі з Голубовичем призначив на посаду губерніального коменданта Таврії підполковника Капкана, котрий сформував штаб комендатури на чолі з начальником штабу полковником Химичем, однак до своїх обов'язків приступити не встиг. Відповідно, після встановлення гетьманської влади полковник Химич – креатура підполковника Капкана – став тимчасовим губерніальним комендантом. За короткий час перебування на цій посаді він встиг зарекомендувати себе негативно, оскільки постійно налаштовував командування німецькими військами на території Криму проти Запорізького

²⁷⁶ Петрів В. Армія УНР 1917-21. Організація. *Українська Загальна Енциклопедія: Книга Знання. В 3-х т.* Т. 3: С–Я. Львів; Станіславів; Коломия: Рідна школа, 1933. С. 764-765.

корпусу, а самих Запорозжців звинувачував у «шовінізмі». Проте дуже скоро Гетьман Павло Скоропадський відсторонив полковника Химича від обов'язків та призначив на посаду коменданта Таврії генерала Васильєва, котрий характеризувався Борисом Монкевичем як чесний і поважний військовий²⁷⁷. Аналізуючи оцінку Запорозжцями політичних змін після 29 квітня, автор підкреслював, що вони були скептично налаштовані стосовно Генерального Секретаріату Центральної Ради через постійні звинувачення з боку соціалістичних політиків у «реакційності і шовінізмі» та покладали певні надії на встановлення гетьманської влади. При цьому Борис Монкевич акцентував увагу, що більшість військових корпусу усе ж дотримувалася республіканських переконань, і тому не належала до ідейних симпатиків гетьманської влади, а сприйняла її, швидше, прагматично, як можливість продовжити службу на користь української державності. Окрім того, в корпусі позитивно сприймали саму постать Павла Скоропадського як колишнього командувача Першого Українського корпусу, однієї з найбільш дієвих військових одиниць в 1917 році, а також його ранг Гетьмана. Відповідно, після 29 квітня лише дуже незначний відсоток революційно налаштованих Запорозжців покинув своє формування²⁷⁸. Оцінюючи подальшу військову політику, Борис Монкевич вважав помилковим підхід гетьманської влади до розбудови армії, котрий ґрунтувався суто на принципах фаховості, наявності спеціалізованої вищої освіти та високих рангів. На його думку, такий підхід недостатньо враховував патріотичне налаштування та вмотивованість військових формувань. Окрім того, серйозним деструктивним чинником для Запорізького корпусу на думку автора була діяльність різних представників лівих партій, зокрема соціалістів-самостійників, котрі втручалися в його діяльність та дестабілізували її. Загалом же Борис Монкевич констатував: «Але на превеликий жаль, дякуючи інтригам і розкладовій роботі наших соціалістичних партій, і нова влада не оцінила

²⁷⁷ Монкевич Б. Слідами новітніх запорозжців. Похід Болбочана на Крим. Нью-Йорк. Накладом Т-ва Запорозжців ім. полк. Петра Болбочана в Америці, 1956. С. 187-188.

²⁷⁸ Там само. С. 188-192.

Запоріжців, які могли послужити міцним фундаментом у будівництві нашої держави»²⁷⁹.

До історії Запоріжців звертався й сотник А. Тарнавський. Зокрема він торкався діяльності 4-го Запорізького полку імені Богуна в період Української Держави. Автор розцінював проголошення гетьманської влади в негативному ключі, стверджував, що запорізькі частини було вислано в район Харківщини (а згодом і Чернігівщини) для несення прикордонної служби саме з ініціативи їх комендантів, оскільки ті, буцімто, боялися роззброєння. Описуючи відбиття запорожцями перманентних більшовицьких атак по лінії чернігівських сіл Картушина й Каменки, сотник наголошував, що в складі ворожих формувань діяли як збільшовичені залишки богунівців, так і таращанські антигетьманські повстанці²⁸⁰.

Діяльність Київської інструкторської школи старшин у період Української Держави описував у своїх спогадах сотник С. Левченко. Зокрема він зазначав, що проголошення Павла Скоропадського Гетьманом 29 квітня 1918 року розділило курсантів за політичною ознакою: якщо одні вбачали у цій дії «зраду України», то інші – встановлення міцного дієздатного Уряду, котрий, зокрема, реалізує розбудову Збройних Сил. Загалом школа зберегла політичну лояльність новій владі – С. Левченко підкреслював, що Павло Скоропадський особисто відвідував її курсантів та згодом навіть запросив випускників-старшин до себе на святкову аудієнцію. В той же час автор наголошував на негативних чинниках у взаємовідносинах інструкторської школи та влади. Так, за його твердженням, низка курсантів бажала після випуску перейти до новоствореної Сердюцької дивізії, однак та була елітною частиною, що формувалася на класовій основі. Відповідно, більшість курсантів не могла потрапити до її складу, що викликало в них незадоволення. Крім того, з військової служби звільнялися старшини, що не отримали належної фахової

²⁷⁹ Там само. С. 192.

²⁸⁰ Тарнавський А. Історія 4-го Запорізького полку імені полковника Богуна (Частина III). *Літопис Червоної Калини*. Число 3. 1931. С. 14-15.

кваліфікації. На думку С. Левченка, через даний наказ низка молодих військових, що мала бойовий досвід на фронті Першої Світової війни та була патріотично налаштована, просто відсторонювалася від армії та, відповідно, ставала негативно налаштованою щодо влади й творила основу антигетьманської опозиції²⁸¹.

Процесів розбудови Окремого Чорноморського Кошу торкався у своїй публікації полковник (згодом – генерал-хорунжий) Кость Смовський. Зокрема він зазначав, що ця частина почала своє формування за сприянням Українського Національного Союзу в серпні 1918 року з рекрутів-охотників. Її штатна структура була подібною до штатів Сердюцької дивізії – передбачалося, що в перші 3 місяці діяльності Коша будуть створені 3 курені стрільців, 1 гарматний дивізіон в складі 2 батарей та 1 гаубичної батареї, 1 кіннотний дивізіон, 1 кінно-гарматна батарея, 1 технічна сотня та комендантська сотня. Сама ж частина поки мала складатися суто з кадрів старшин і підстаршин²⁸². Створення Кошу, відповідно, викликало значну цікавість серед потенційних старшин-охотників. В той же час, полковник наголошував, що на початку служби оплата та потенційна амуніція для вояків не передбачалися. Відповідно, число охотників різко зменшилося. Кость Смовський стверджував, що це був цілеспрямований крок з боку Військового міністерства, котре, буцімто, не було зацікавленим у появі даного формування²⁸³. У своїх спогадах полковник підкреслював характерну розбіжність: якщо сам міністр Олександр Рогоза особисто приїжджав інспектувати Кіш та залишився вдоволенням цією частиною, то у вищих урядових колах в листопаді з'явилася думка про необхідність його розформування через інформацію щодо антигетьманських поглядів. 12 листопада до частини навіть прибула ліквідаційна комісія, проте її

²⁸¹ Левченко С. Інструкторська Школа Старшин. *За державність. Матеріали до історії війська українського*. Збірник 8. Каліш, Українське воєнно-історичне товариство. 1938. С. 129-131.

²⁸² Смовський К. Окремий Чорноморський Кіш. *За державність. Матеріали до історії війська українського*. Збірник 8. Каліш, Українське воєнно-історичне товариство. 1938. С. 99.

²⁸³ Там само. С. 99-100.

роботі завадив початок антигетьманського виступу, до якого одразу ж долучився і сам Чорноморський Кіш²⁸⁴.

Вагомим питанням є проблематика взаємовідносин режиму Павла Скоропадського із Січовими стрільцями. Цю тему в своєму дослідженні «Причинки до історії Української революції» розкривав полковник Євген Коновалець. Він зазначав, що стрілецькі кола були невдоволені політикою Центральної Ради та Генерального Секретаріату стосовно військового питання, проте коли на середину квітня 1918 р. вони отримали інформацію про підготовку в середовищі правоконсервативних українських кіл до проголошення Гетьманату, то одразу ж доповіли цю інформацію керівництву Ради. Однак, як наголошував Євген Коновалець, керівництво Центральної Ради поставилося до отриманих даних без зацікавлення та не дало командуванню Стрільців чітких директив. Таким чином, за твердженнями автора, стрілецьке формування із самого початку було налаштоване проти проголошення Гетьманату. Описуючи незначні локальні вуличні сутички між стрільцями і прогетьманськими старшинами та власну аудієнцію в Павла Скоропадського 29 квітня, Євген Коновалець зазначав, що Гетьман високо відгукувався про стрілецьке формування і пропонував йому, його командиру, перейти на службу до Української Держави, проте полковник відмовився, апелюючи до того, що стрільці вважали легітимною владою Центральну Раду, були невдоволені способом проголошення Гетьманату і що ця позиція є позицією всієї Стрілецької Ради²⁸⁵. Видається вкрай промовистим наступне ретроспективне міркування Євгена Коновальця стосовно тогочасних можливостей співпраці з новим режимом: «Дуже можливо, що не вважаючи на свої настрої, Січові Стрільці таки були б визнали Скоропадського Гетьманом і залишились у Києві,

²⁸⁴ Там само. С. 102-104.

²⁸⁵ Коновалець Є. Причинки до історії Української революції. Прага, Накладом Проводу Українських Націоналістів. 1928. С. 5-7.

коли б не відсутність підтримки Гетьмана з боку якої-небудь української партії зі складу Центральної Ради»²⁸⁶.

Аналізуючи зміну позиції стрільців щодо гетьманської влади з вересня 1918 року, котра виражалася в проханні дозволу на зібрання стрілецького формування для відповідної служби, полковник підкреслював, що це не було тактичним кроком з метою подальшого антигетьманського виступу. Євген Коновалець наголошував, що на той момент Стрільці вирішили щиро підтримати Павла Скоропадського з метою оборони державності й розбудови армії та декларували це таким чином, що вони «будуть вірні гетьманській владі, якщо вона буде боронити самостійної і від нікого незалежної української державності». Відповідно, за твердженнями полковника, Універсал про федерацію з небільшовицькою Росією, підписаний 14 листопада 1918 року, звільнив стрільців від присяги Гетьману²⁸⁷.

У контексті подій листопада 1918 року діяльність Січових стрільців розглядав сотник Осип Думін (відомий також як Антін Крезуб). Так, описуючи організацію їх таборового життя того часу в статті «Табор окремого загону С.С. в Білій Церкві», автор зазначав, що 12-13 листопада відбувалося засідання Стрілецької Ради, на якому розглядалася пропозиція представника ЗУНР Осипа Назарука про відправлення до Львова частин стрілецтва для допомоги в обороні від Польщі Галичини, однак Рада на цю пропозицію не погодилася, оскільки «бо вже надто далеко заангажувались були в підготовці протигетьманського повстання»²⁸⁸. Характерно, що в своїй іншій статті «Між Білою Церквою і Мотовилівкою» Осип Думін, детально аналізуючи участь Стрільців у антигетьманському виступі, підкреслював, що вони розробили план цього виступу ще в кінці жовтня 1918 року (тобто – до проголошення Грамоти Павла Скоропадського про федерацію з небільшовицькою Росією). Більше того

²⁸⁶ Там само. С. 8.

²⁸⁷ Там само. С. 8-10.

²⁸⁸ Думін О. Табор окремого загону С.С. в Білій Церкві. *Літопис Червоної Калини*. Число 3. 1935. С. 3.

– саме Січові стрільці, на його думку, були рушійною військовою силою цього виступу²⁸⁹.

Співпраці Січових стрільців із Запорізьким корпусом торкався у своїх спогадах сотник Іван Андрух. Він зазначав, що стрільці, склавши зброю в травні 1918 року, почали влаштовуватися до різноманітних комендантських та охоронних сотень і навіть зайнялися цивільними справами, проте значна їх кількість вирішила вступити на службу до Запорізького корпусу під командуванням Натієва. Зокрема, в цьому їм сприяв отаман Болбочан, котрий керував 2-м Запорізьким полком. Передбачалося, що із Січових стрільців при даному полку буде утворено курінь, а в перспективі, якщо їх збереться достатня кількість, то навіть й окремий стрілецький полк²⁹⁰. Аналізуючи діяльність стрілецьких частин у складі Запорізького корпусу, сотник Андрух зазначав, що вони разом із 2-м Запорізьким полком дислокувалися в м. Александрівську, де якраз перебували Українські Січові Стрільці з Галичини. Оскільки в рядах київських Стрільців було чимало тих, хто свого часу незаконно виїхав до Києва та фактично дезертирував зі складу УСС, то таких осіб жандармерія УСС в Александрівську намагалася виловлювати й передавати до власного військово-польового суду. Це, відповідно, створювало конфлікти між двома формаціями. Періодичні тертя виникали й між стрільцями та їх однополчанами із 2-го Запорізького полку: окремих стрільців звинувачували в більшовизмі. Змінювалося й ставлення стрілецьких старшин до гетьманської влади: якщо влітку 1918 року вони нерідко брали участь у антивладних заворушеннях, організованих не без сприяння більшовиків, то на кінець серпня 1918 року перейшли на позиції співпраці з режимом задля державної самостійності²⁹¹. Так, зокрема, коли 27 серпня до Запорізького корпусу прийшла вказівка присягнути на вірність Гетьману, то від стрілецьких частин до Києва була

²⁸⁹ Його ж (Антін Крезуб). Між Білою Церквою і Мотовилівкою (Частина II). *Літопис Червоної Калини*. Число 2. 1930. С. 9-10.

²⁹⁰ Андрух І. Січові Стрільці у корпусі ген. Натієва (Частина I). *Літопис Червоної Калини*. Число 4. 1930. С. 6.

²⁹¹ Там само. С. 7-8.

направлена делегація для зібрання загальної Стрілецької Ради, і на її засіданні було вирішено скласти таку присягу, аби потім мати можливість реорганізуватися у власний окремий полк²⁹².

Відомості про військово-морську політику та флот за часів Гетьманату лишив лейтенант Святослав Шрамченко. Зокрема, у своїй публікації «Закон про державну українську флоту та його виконавці» він зазначав, що в Морському Міністерстві з перших днів нової влади одразу ж почали розробку Закону про флот та виділили значні фінанси на розбудову кораблебудувальних підприємств і військових портів Одеси, Миколаєва, Севастополя та Маріуполя. Усіх старшин, гардемаринів та інших членів колишнього російського флоту, котрі на той момент перебували на території Української Держави і відповідали вимогам про українське громадянство, перевели до резерву українського флоту. Таким чином, у його резерві опинилося більше половини офіцерів колишнього імператорського флоту. Сам фаховий склад Міністерства також поповнився відповідними новими старшинами – за твердженням Святослава Шрамченка, «з яких многі не були українцями, але в переважаючій більшості чесно працювали на українському ґрунті»²⁹³. Активізували свою діяльність Український Головний Морський Штаб (опікувався питаннями особового складу, служби, мобілізації та пенсійних виплат) та Український Морський Генеральний Штаб²⁹⁴.

Значну увагу Святослав Шрамченко фокусував і на проблемі передання під український контроль всього Чорноморського флоту зокрема та вирішення кримського питання загалом. Специфіка полягала в тому, що німецькі союзницькі війська, котрі увійшли до півострова в квітні 1918 року, окупували флот, оскільки частина його, внаслідок більшовицької провокації та

²⁹² Андрух І. Січові Стрільці у корпусі ген. Натіїва (Частина II). *Літопис Червоної Калини*. Число 5. 1930. С. 15.

²⁹³ Шрамченко С. Закон про державну українську флоту та його виконавці. Варшава. Накладом Українського воєнно-історичного т-ва. 1935. С. 7.

²⁹⁴ Його ж. Український Головний Морський Штаб у 1917/21 рр. *Табір: воєнно-науковий журнал*. № 21. 1934. С. 47.

антантівських симпатій командування, 30 квітня 1918 року відійшла до Новоросійська. Лейтенант наголошував на особистій позиції Гетьмана Павла Скоропадського, котрий постійно домагався передачі Кримського півострова до складу Української Держави на офіційному рівні перед країнами Четвертного союзу та влаштував торгово-економічну блокаду кримському проросійському уряду генерала Сулькевича. Також Святослав Шрамченко фокусував увагу на діяльності командувачів Чорноморським флотом за доби Гетьманату – контр-адмірала Михайла Остроградського та його наступника, контр-адмірала В'ячеслава Клочковського. Він наголошував, що саме за їх участі з літа 1918 року почався процес повернення Українській Державі військових суден, тимчасово захоплених німецькими військами²⁹⁵.

У своїх студіях Святослав Шрамченко детально розглядав специфіку формування морської піхоти за часів Гетьманату. Він визначав, що цей процес почався з наказу по Морському відомству № 70 від 23 травня 1918 року і передбачав створення Бригади морської піхоти, котра мала складатися з 3-х полків (в кожен полк мали входити по 3 курені, а в кожен курінь – по 4 сотні та кулеметна команда) і нести оборонну службу на північно-західному побережжі Чорного моря. Дане формування підпорядковувалося Відділу морської піхоти, котрий, у свою чергу, входив до складу Головного морського штабу Морського міністерства. Наказом Морського відомства від 1 серпня було призначено старшинський склад полків, а згодом – і їх дислокацію²⁹⁶.

Значну роль Святослав Шрамченко відводив питанню державної символіки на флоті. Зокрема він підкреслював, що 16 липня Гетьманом Павлом Скоропадським було затверджено ескіз військового прапора. Відповідно,

²⁹⁵ Його ж. Командування Українською Державною Фльотою в рр. 1918-1920. *Табір: воєнно-літературний журнал*. № 18. 1932. С. 116.

²⁹⁶ Його ж. Українська морська піхота в рр. 1917-21. *Літопис Червоної Калини*. Число 11. 1934. С. 13-14.

наказом по Морському відомству від 18 липня цей прапор мав бути піднятий на всіх військових суднах як Військовий прапор Української Держави²⁹⁷.

Визначаючи динаміку військово-морської політики доби Гетьманату, Святослав Шрамченко наголошував, що на початок листопада 1918 року німецьке командування остаточно повернуло судна Чорноморського флоту Українській Державі, відповідно була запланована їх комплектація особистим складом. В той же час, цьому завадила політична ситуація. Спершу в середині листопада 1918 року до чорноморського узбережжя підійшла ескадра Антанти, котра мала цілком серйозні наміри повторно захопити Чорноморський флот, оскільки вважала Українську Державу союзником Четвертного блоку. Коли ж український уряд розпочав дипломатичні перемовини з представниками Антанти та навіть зумів домогтися певних успіхів, 14 листопада спалахнув антигетьманський виступ Директорії. Під цим приводом, Антанта одностайно захопила Чорноморський флот²⁹⁸.

Отже, вищевказані автори, характеризуючи період Української Держави Павла Скоропадського, зосереджували свою увагу на суспільно-політичному житті, питаннях організації війська та діяльності наявних військових частин, проблематиці їх лояльності – опозиційності до гетьманської влади.

Описуючи період доби Директорії УНР, представники військової еміграції в своїх працях зосереджувалися як на загальних аспектах політики й військової справи того часу, так і в деталях аналізували перебіг воєнних кампаній 1919-1921 років. Зокрема підполковник Василь Прохода у своїй праці «Вождь і військо», характеризуючи військово-політичну ситуацію в січні 1919 року, високо оцінював діяльність Головного отамана Симона Петлюри як консолідуючої постаті, проте негативно відгукувався щодо отаманщини як явища та щодо ліворадикальної пацифістської риторики Голови Директорії

²⁹⁷ Його ж. День свята Української Державної Фльоти. *Літопис Червоної Калини*. Число 6. 1933. С. 13-14.

²⁹⁸ Його ж. Закон про державну українську фльоту та його виконавці. Варшава. Накладом Українського воєнно-історичного т-ва. 1935. С. 7-8.

Володимира Винниченка. Аналізуючи склад і положення Збройних Сил того часу, підполковник відзначав Сіру дивізію, Чорноморський кіш, Запорізький корпус, корпус Січових стрільців та Залізничний корпус²⁹⁹. У статті «Записки до історії Сірих (сірожупанників)» Василь Прохода детально проаналізував діяльність однойменного військового формування в 1919 році, зосереджуючи увагу на участі Сірожупанної дивізії в бойових діях проти більшовиків та польської армії (аж до розгрому в травні 1919 року) та високо оцінюючи це формування як у фаховому плані, так і в плані боротьби з отаманщиною³⁰⁰.

Проблематику суспільно-політичних перетворень доби Директорії опосередковано підіймав у своїй праці «Українсько-польська війна 1918-1919» генерал-поручик Михайло Омелянович-Павленко. Оцінюючи період кінця 1918 – початку 1919 років, він зазначав, що апеляції суто до «революційного духу» з боку політикуму було явно недостатньо, аби розбудовувати державність, та, характеризуючи цей самий політикум, наводив слова Головного отамана Симона Петлюри, сказані в 1922 році: «Наші тодішні лідери були або фантасти, або демагоги, або наївні люде, що вірили в силу революції, у чудотворність її. Вони партійні гасла ставили вище державних, персональні моменти вище загальних»³⁰¹. Стосовно Збройних Сил Директорії станом на січень 1919 року генерал-поручик зазначав про вкрай негативний вплив на їх діяльність політичної демагогії, дезертирства, отаманщини, непередуманого залучення «народних мас», котрі, будучи використані в процесі антигетьманського виступу Директорією, фактично ж проявляли абсолютну байдужість до національної державності. На думку Михайла Омеляновича-Павленка, всі ці

²⁹⁹ Прохода В. Вождь і військо. *Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1926)*. Прага: друкарня «Легіографія» (накладом Міжорганізаційного Комітету для вшанування пам'яті Симона Петлюри в Празі). 1930. С. 132-134.

³⁰⁰ Його ж. Записки до історії Сірих (сірожупанників) *За державність. Матеріали до історії війська українського*. Збірник 1. Каліш, 1929. С. 127.

³⁰¹ Омелянович-Павленко М. Українсько-польська війна 1918-1919. Прага. 1929. С. 11

фактори сприяли деградації війська, на фоні якої відносно стабільними дієвими частинами залишалися Січові стрільці та Запорізький корпус³⁰².

Становлення влади Директорії та діяльність Збройних Сил в 1919 році розглядав і генерал-хорунжий Микола Капустянський. Він підкреслював, що визначальними факторами військово-політичної ситуації на той момент були наступ з північних напрямків Чернігівщини більшовиків без оголошення війни, перебування в Криму та на півдні України частин Антанти і Добровольчої армії, налаштованих вороже стосовно Директорії, збройне протистояння між ЗУНР та Польщею на західноукраїнських землях. Така конфігурація, на думку генерал-хорунжого, у першу чергу вимагала наявності боєздатних Збройних Сил, проте фактично їх не існувало, оскільки низка військових формувань того часу являла собою революційні об'єднання на чолі з отаманами, котрі не мали належної фахової підготовки, а самі ці об'єднання були стихійними й часто індиферентними до питань національної державності. Створені ще за Гетьмана Скоропадського основи для подальших 8-ми військових корпусів не знайшли свого розвитку в нових умовах, до того ж, спостерігався відтік фахових старшин, в першу чергу – старшин Генерального Штабу, викликаний новим витком революційного хаосу та політикою нового керівництва Військового міністерства: «На жаль, новий військовий міністр, він же й Начальник Генерального Штабу, генерал Осецький, як і Уряд, з недовір'ям поставились до старшин Генерального Штабу і витиснули цю інтелігентну військову силу з України, не пробуючи затримати її у себе і використати для організації та керування армією»³⁰³. Микола Капустянський у своїй праці «Похід Українських Армій на Київ-Одесу в 1919 році» згадував власну доповідну записку на ім'я Головного отамана Симона Петлюри, в якій зазначав, що більшість Збройних Сил Директорії складається із селянського та робітничого елементу, ситуативно сформованого під час антигетьманського виступу, котрий внаслідок

³⁰² Там само. С. 24.

³⁰³ Капустянський М. Похід Українських Армій на Київ-Одесу в 1919 році. Книга перша (частини I й II). Мюнхен, 1946. С. 20.

пропаганди є радикалізованим соціально та не має жодних державницьких уявлень як таких. Відповідно, як вказував генерал-хорунжий, така армія мала вкрай низьку ефективність, до того ж, вона була безпомічною перед більшовицькою пропагандою. За умов того, що, на думку Капустянського, основним та найбільш небезпечним противником станом на початок 1919 року були саме більшовики, існувала конкретна дилема, яку варто було розв'язувати політично: або вступати в союз із більшовиками проти Антанти, або ж – у союз із Антантою проти більшовиків. Однозначно підтримуючи другий варіант, генерал-хорунжий у доповідній записці одразу ж пропонував умови, за якими Директорія мала б узяти зобов'язання перед Антантою стосовно боротьби з більшовиками, а Антанта перед Директорією – зобов'язання щодо долучення до УНР західноукраїнських земель з гарантією подальшого невторчання у внутрішні українські справи та проведенням українських Установчих Зборів³⁰⁴.

Узагальнюючи суспільно-політичну ситуацію I половини 1919 року, Микола Капустянський зазначав, що в керівництві Директорії не було єдиної позиції стосовно боротьби з більшовиками та дієвого опору більшовицькій пропаганді, а політика Антанти (передусім – Франції, під сферою впливу якої відтепер перебували Україна та Польща) визначалася курсом на підтримку російських великодержавницьких кіл та Польщі³⁰⁵.

Низку аспектів суспільно-політичної та військової діяльності доби Директорії підіймав у своїх працях генерал-хорунжий Всеволод Петрів. Так, стаття на основі його промови на Трудовому Конгресі в 1929 році «Боротьба за трудову республіку» містила тезовий аналіз подій Національно-визвольних змагань 1917-1921 років загалом та періоду Директорії зокрема. Всеволод Петрів відводив велику роль селянським військовим формуванням в подіях кінця 1918 – I половини 1919 року, однак самі події характеризував суто з

³⁰⁴ Там само. С. 24-25.

³⁰⁵ Там само. С. 30-31.

позицій «соціальної революції», надаючи їм оцінок з радикально лівих соціалістичних позицій, а не з позицій державницьких³⁰⁶.

Варто відзначити концептуальний аналіз генерал-хорунжим військової сфери доби Директорії. Він диференціював її за хронологічним принципом та поділяв на 4 етапи. 1 етап – етап антигетьманського виступу (основну роль, на думку Всеволода Петріва, тут відігравали військові частини повстансько-селянського типу – «Дніпровська дивізія», «Чорноморська дивізія», «Полк Івана Франка» і т.д., котрі після проголошення влади Директорії розклалися та перейшли під управління численних отаманів чи підпали під більшовицьку пропаганду. Окрім цих «революційних частин» автор відзначав Запорізький корпус, сірожупанників та Січових стрільців, котрі діяли офіційно за часів Української Держави, проте перейшли на сторону Директорії). 2 етап – період 1919 року (регіональні частини на Волині для боротьби з Польщею – Волинська дивізія (полк Наливайка, Галицький полк, чесько-український полк та кілька куренів) та сірожупанники, подільські частини – Подільська дивізія (полки Кармелюківців, Залізняка, Черношличників, Богунівців та Гонти); також кадри Київської інструкторської та юнацьких шкіл, майже всі знищені впродовж бойових дій 1919 року). 3 етап – Зимовий похід (Запорізька дивізія, Волинські сірожупанники, Залізна, Селянська київська, Січова (у пам'ять про формування Січових стрільців) та Херсонська дивізії). 4 етап – польсько-український союз 1920 року (вищевказані 6 дивізій із Зимового походу та 6 запасових бригад)³⁰⁷.

Всеволод Петрів розглядав і суспільно-політичне життя доби Директорії, фокусуючи увагу на подіях 1919 року. Він підкреслював, що попри проголошення Акту злуки між УНР та ЗУНР, уряди цих державних утворень по-різному трактували подальше майбутнє. Зокрема, в середовищі керівництва УНР було кілька бачень ситуації: орієнтація на блок Антанти, орієнтація на

³⁰⁶ Петрів В. Військово-історичні праці. Листи. Київ, Українська Видавнича Спілка. 2004. С. 380.

³⁰⁷ Петрів В. Армія УНР 1917-21. Організація. *Українська Загальна Енциклопедія: Книга Знання. В 3-х т.* Т. 3: С–Я. Львів; Станіславів; Коломия: Рідна школа, 1933. С. 765-766.

укладення миру з більшовиками з перспективами союзу та орієнтація суто на власні сили, що здебільшого являли собою політично строкату «Отаманію». В керівництві ЗУНР, в свою чергу, фігурували думки як щодо того, що сама ЗУНР вже апріорі є незалежною державою за маніфестом останнього австро-угорського Імператора Карла I, так і стосовно необхідності встановлення прямих контактів з Антантою (котра, буцімто, мала підтримати ЗУНР в рамках права на самовизначення народів) чи навіть з більшовиками. Всеволод Петрів підкреслював, що у вказаних колах політикуму ЗУНР злука з УНР та співпраця з Дієвою армією УНР вважалися неправильними та небезпечними діями. На користь даних думок генерал-хорунжий наводив той факт, що корпус Січових стрільців був демобілізований полковником Євгеном Коновальцем саме напередодні Зимового походу. Разом з тим він підкреслював, що серед керівництва ЗУНР були й політики, послідовно направлені на злуку та єдину Україну. За твердженнями Всеволода Петріва, період перебування урядів УНР і ЗУНР в Кам'янці та створення спільного командування обох армій на певний час привели до консенсусу та стабілізації ситуації, коли в українському питанні зацікавилися навіть представники Антанти, а керівництво УНР визнала низка впливових «отаманів». В той же час, саме розбіжності в політичній орієнтації і призвели в майбутньому УГА до сепарації³⁰⁸.

Проблематику взаємовідносин між УНР та ЗУНР у контексті доби Директорії підіймали й інші автори. Зокрема сотник Василь Кучабський у своїй монографії «Західна Україна у боротьбі з Польщею та більшовизмом у 1918-1923 роках» зосереджував увагу на розбіжностях суспільно-політичного та ідеологічного напрямків. Він зазначав, що західноукраїнські політики перебували на позиціях неприйняття соціальної революції, були ідеологічно поміркованими, а саме західноукраїнське суспільство ґрунтувалося на цінностях «дисципліни та порядку, права та справедливості». На думку Василя Кучабського, витоки розбіжностей між умовно наддніпрянцями та галичанами

³⁰⁸ Петрів В. Військово-історичні праці. Листи. Київ, Українська Видавнича Спілка. 2004. С. 358-362.

були спричинені різними соціокультурними та ментальними умовами, що панували на теренах Російської та Австро-Угорської імперій відповідно. Проте основну проблему він вбачав у ліворадикальній соціалістичній ідеології, котру сповідувала більшість керівництва Директорії, проте категорично відкидало керівництво ЗУНР: «Після численних пертурбацій східноукраїнські народні маси у 1919 році вже стали виразно недовірливими, готовими будь-якої миті розпочати партизанську війну проти будь-якої офіційної влади, що їм не догодила. Серед східноукраїнського війська витав дух непокірних отаманів, навіть Симон Петлюра до кінця від нього не звільнився... Західна Україна відмежувалася від Східної й особливо суворо слідкувала за тим, щоб на її територію не проникла жодна пропаганда соціального бунту. Однак цей східноукраїнський вплив все ж просочувався. Різноманітні східноукраїнські радикально-соціалістичні фракції, очевидно натхненні дивовижним успіхом ураження Східної України, намагалися тепер поширити свою діяльність також на Західну Україну. Звідтіля гостей випроводили, що дозволило їм обурюватися з приводу цілковитої нездатності західних українців пристосуватися до справжньої прогресивності»³⁰⁹.

За подібних умов, на думку Василя Кучабського, попри спільні дії урядів УНР та ЗУНР в напрямках військової, фінансової сфери, сфери народного господарства та зовнішньої політики (остання, зокрема, виражалася в делегуванні спільної дипломатичної місії на Паризьку мирну конференцію), фундаментальні розбіжності між урядами стосувалися не лише ідеологічних питань, але й питань перспектив державницької боротьби: якщо для Симона Петлюри, що представляв інтереси Директорії, вагомим чинником стояла необхідність примирення з Антантою через Францію та подальша боротьба з більшовиками й денікінцями, то для керівників ЗУНР – боротьба з Польщею³¹⁰.

³⁰⁹ Кучабський В. Західна Україна у боротьбі з Польщею та більшовизмом у 1918-1923 роках. Львів: Дослідно-видавничий центр Наукового товариства ім. Шевченка. 2015. С. 164-167.

³¹⁰ Там само. С. 168.

Проблематику бойових дій 1919 року Василь Кучабський розглядав у статті «Зовнішньо-політичне положення об'єднаних українських армій у «Чотирикутнику Смерти» в липні-серпні 1919». Він підкреслював, що військове керівництво на чолі з Головним отаманом Симоном Петлюрою намагалося заручитися підтримкою Антанти, укласти перемир'я з Польщею, отримати визнання української державності, після чого армія УНР мала зайняти Київ та Одесу і вийти на лінію Ніжина-Чернігова на північному Лівобережжі таким чином, аби польські війська зайняли білоруські території, а війська Денікіна, відповідно, зайняли б Москву та знищили більшовиків. Проте сам Кучабський називав такий план «фантастичним», оскільки він, буцімто, не враховував справжніх намірів поляків та денікінців стосовно України. Більше того, він критикував політиків УНР за надмірні сподівання щодо Польщі³¹¹.

Також у контексті періоду Директорії Василь Кучабський репрезентував діяльність Корпусу Січових стрільців. Він зазначав, що керівництво корпусу було невдоволене швидким занепадом ситуативно створеної «селянської армії», виступало проти перемовин з Антантою та навіть підіймало питання стосовно повернення на терени ЗУНР та боротьби проти Польщі³¹². Попри це, корпус було реорганізовано та збільшено чисельно.

Історії Корпусу Січових стрільців за часів Директорії торкалися й інші представники військової еміграції. Зокрема, генерал-хорунжий Марко Безручко у своїй праці «Січові стрільці в боротьбі за державність» аналізував структуру Корпусу (піхота з 5 полків, артилерія із 6 гарматних полків, кіннота з 1 кінного дивізіону та технічні частини – технічна сотня, панцерний дивізіон, автоколони і т.д.), котрий із березня 1919 року був реорганізований, а згодом і перейменований у групу Січових стрільців. Генерал-хорунжий зазначав, що

³¹¹ Кучабський В. Зовнішньо-політичне положення об'єднаних українських армій у «Чотирикутнику Смерти» в липні-серпні 1919. *Літопис Червоної Калини*. Число 10. 1931. С. 14-16.

³¹² Його ж. Від первопочинів до Проскурівського періоду. *Корпус Січових стрільців. Воєнно-історичний нарис*. Чикаго, 1969. С. 232-233.

дане формування було найкраще організованою частиною армії УНР, оснащеною потужною артилерією, проте підкреслював і недоліки реорганізації – відсутність зведення полків у бригади чи дивізії та малу чисельність корпусної кінноти³¹³.

Період доби Директорії та проблематику взаємовідносин між її керівництвом та Корпусом Січових стрільців розглядав полковник Євген Коновалець. У праці «Причинки до історії Української революції» він стверджував, що саме Січові стрільці стали рушійною силою збройного виступу проти Гетьмана Павла Скоропадського, надали потужну збройну підтримку Директорії, з 14 грудня 1918 року по 29 січня 1919 року перебували в Києві та фактично були головним дієвим військовим формуванням у столиці, проте згодом керівники Директорії, передусім Володимир Винниченко, звинуватили Січових стрільців у диктатурі та отаманщині. Відповідаючи на ці звинувачення, Євген Коновалець зазначав, що Січові стрільці суто фізично не мали змоги вирішити всі ті питання, котрі делегувала їм Директорія у вказаний період. Окрім того, він підкреслював, що загальна мобілізація, проти якої так виступали стрільці, призвела до наповнення армії нестабільним елементом, котрий не мислив державницькими категоріями, породив, власне, явище отаманщини та швидко розкладався під дією пропаганди більшовиків. На думку Євгена Коновальця, отаманщині несвідомо потурало керівництво Директорії, між яким абсолютно не було консенсусу та чіткого бачення зовнішньої політики в плані взаємовідносин з Антантою і більшовиками. Також він підкреслював деструктивну діяльність лівих есерів, що свідомо направляли режим на союзницькі взаємовідносини з більшовиками³¹⁴.

У тотожному ключі процеси формування армії Директорії оцінював сотник Осип Думін. Він стверджував, що дві третини «революційного війська», піднятого Директорією для антигетьманського виступу, «вже тоді як по

³¹³ Безручко М. Січові стрільці в боротьбі за державність. Каліш. 1932. С. 3-8.

³¹⁴ Коновалець Є. Причинки до історії Української революції. Прага, Накладом Проводу Українських Націоналістів. 1928. С. 15-19.

своєму організаційному степені так і лояльності оказалось дригльстим тілом, на яке не можна було спертися ані поставити його в рахунок пляну державного будівництва як певну позицію». Окрім того, на думку сотника, була проблема і в керівництві самої Директорії, котра не лише не мала консенсусу щодо зовнішньополітичної орієнтації, але й і у внутрішній політиці вагалася між прихильністю до більшовицького напрямку та не мала сил опанувати «розбурхану революційну стихію»³¹⁵.

Перебіг бойових дій за доби Директорії у контексті аналізу військової політики 1917-1921 років подавав у статті «Визвольні змагання 1917-23. Армія УНР 1917-21» підполковник Олександр Доценко. Розглядаючи період 1919 року, він зазначав, що в умовах одночасного протистояння з більшовиками, добровольчими формуваннями та Польщею війська Директорії були поділені на лівобережний фронт (очолював полковник Болбочан), правобережний фронт (очолював отаман Оскілко), дністровський фронт з окремим фронтом УГА та південну групу отамана Грекова, а згодом – реорганізовані в єдину армію, куди входили Запорізька, Волинська групи, Січові стрільці та низка дивізій. Олександр Доценко в своєму аналізі зупинявся на протистоянні з більшовиками, переході на сторону більшовиків отаманів Махна та Зеленого, специфічній ситуації з пошуком союзників, за якої в травні 1919 року штаб армії УНР уклав перемир'я з Польщею, проте Начальна Команда УГА відмовилася виконувати це рішення, що призвело до поступового розходження між арміями. Також автор розглядав рейд армії УНР до Києва та Одеси, її протистояння з денікінцями, Зимовий похід, союз із Польщею та другий Зимовий похід, котрий відбувся вже після інтернування³¹⁶. Фактично, можна зазначити, що ця схема Олександра Доценка відображає сучасну вітчизняну історіографію військових дій доби Директорії.

³¹⁵ Думін О. (Антін Крезуб) Дещо про стан Армії УНР на переломі 1918-19 р. *Літопис Червоної Калини*. Число 3. 1934. С. 5.

³¹⁶ Доценко О. Визвольні змагання 1917-23. Армія УНР 1917-21. *Українська Загальна Енциклопедія: Книга Знання. В 3-х т. Т. 3: С–Я*. Львів; Станіславів; Коломия: Рідна школа, 1933. С. 695-703.

Загальний концептуальний аналіз суспільної-політичної та військової сфер за доби Директорії в 1919-1920 роках підполковник Доценко розкрив у праці «Літопис Української революції. Матеріали й документи до історії Української революції» (книги 4 та 5 тому II). Зокрема, він зупиняв увагу на проблематиці наступу військ Директорії на Київ та Одесу в 1919 році, внутрішньополітичних протистояннях в керівництві Директорії та в стосунках між політиками УНР та ЗУНР, зовнішній політиці та взаємовідносинах з Антантою, денікінцями та більшовиками. Аналізуючи політичну складову періоду 1919-1920 років, Олександр Доценко підкреслював, що керівництво Директорії не мало єдності, проте стверджував, що за умов революційного хаосу саме есери та соціал-демократи мали реальну можливість впливати на події. На думку підполковника, виключно ці ідеологічні розбіжності між соціалістичним керівництвом УНР та помірковано-ліберальним «буржуазним» керівництвом ЗУНР призвели до того, що УГА згодом перейшла на сторону Денікіна³¹⁷.

Велику увагу в своєму дослідженні підполковник Доценко відводив взаємовідносинам керівництва Директорії з Польщею: від мирних перемовин із жовтня 1919 року до військового українсько-польського союзу в 1920 році. Крізь призму цих взаємовідносин він розглядав суперечності між Симоном Петлюрою та рештою членів Директорії, котрі поступово здавали свої повноваження. Велику увагу автор відводив суперечностям із галицькими політиками через налагодження дипломатичних контактів із Польщею, та, відповідно, обговоренням місії Директорії з польським керівництвом питання належності Галичини. Також він розцінював Декларацію від 2 грудня 1919 року з підготовки до майбутнього польсько-українського союзу як позитивний та вірний за поточних обставин крок, а виступи галицьких політиків і преси проти даної Декларації називав «ганебними»³¹⁸.

³¹⁷ Його ж. Літопис Української революції. Матеріали й документи до історії Української революції. Том II, книга 4. 1917-1922. Київ-Львів, 1923. С. 353-354.

³¹⁸ Його ж. Літопис Української революції. Матеріали й документи до історії Української революції. Том II, книга 5. 1917-1923. Київ-Львів, 1923. С. 198.

Низка представників української військової еміграції в своїх дослідженнях підіймала питання діяльності окремих складових армійської структури та збройних формувань у загальному контексті доби Директорії. Зокрема, лейтенант Святослав Шрамченко описував військово-морську політику того часу. Він зазначав, що на самому початку режиму Директорії до Морського міністерства було призначено політичного комісара Акиміва, котрий почав «реформу» цього міністерства «на демократично-соціалістичний лад» - тобто, звільнив низку флотських старшин. Лейтенант Шрамченко стверджував, що така реорганізація викликала гостре неприйняття в багатьох фахових та національно свідомих вищих морських старшин. Він також оцінював дану політику негативно, підкреслюючи, що вона містила помилки, ідентичні помилкам доби Центральної Ради, коли кадри в Морському міністерстві призначали не за фаховим, а суто за партійним принципом³¹⁹.

Позитивним поворотом у військово-морській політиці Директорії Святослав Шрамченко вважав відсторонення комісара Акиміва та початок роботи на посаді Морського міністра Михайла Білінського – старшого лейтенанта флоту. Саме Білінський, як зазначав автор, за короткий період своєї діяльності (до квітня 1919 року) зумів провести Закон про флот, що обумовлював питання структурних складових флоту, процедуру використання діючих військових суден та можливості їх ремонту, постачання й будівництва нових кораблів, специфіку підготовки фахових кадрів, укомплектування цими кадрами військових суден та загальні аспекти діяльності військово-морської інфраструктури. Також було підготовлено Закон про штати центральних установ Морського міністерства та Закон про Гардемаринську Школу³²⁰. Святослав Шрамченко підкреслював, що незважаючи на окупацію військами Антанти чорноморського узбережжя, Михайло Білінський подав навіть Закон

³¹⁹ Сидоренко А. Військово-морська політика 1917-1920 років у науковому доробку лейтенанта Святослава Шрамченка. *Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць*. Випуск 69. Київ, 2023. С. 102.

³²⁰ Шрамченко С. Закон про державну українську флоту та його виконавці. Варшава. Накладом Українського воєнно-історичного т-ва. 1935. С. 9-11.

про організацію військово-морських сил на побережжю Чорного моря, згідно якого частина цього побережжя разом з містами Очаковом, Миколаєвом та Херсоном оголошувалася Приморським фронтом і мала підпорядковуватися безпосередньо Морському міністру³²¹.

Аналізуючи військово-морську політику після відставки Михайла Білінського, Святослав Шрамченко серед її досягнень відзначав створення Кам'янець-Подільської Гардемаринської школи і розбудову Дніпровської воєнної флотилії. У той же час, він констатував, що за умов захоплення Чорноморського флоту та окупації Криму й півдня України військами Антанти, а згодом і Добровольчою армією Денікіна, військово-морська політика доби Директорії як така за великим рахунком зводилася лише до розробки нормативно-правової документації та підготовки відповідних фахових кадрів, проте військові дії на теренах УНР у 1919-1920 роках не дали змоги повноцінно втілити навіть ці аспекти³²².

Бойові дії Сірожупанників у лютому 1919 року розглядав у статті «Бої Сірих за Коростень» генерал-хорунжий Антін Пузицький. Він зосереджував увагу не лише на самому описі протистоянь, але й підіймав проблему отаманщини, а також негативно відгукувався про боєздатність групи Січових стрільців у боях за Коростень, ґрунтуючись на даних старшин сірожупанників³²³.

Значну увагу в контексті опису доби Директорії представники військової еміграції відводили аналізу Першого Зимового походу Дієвої армії УНР під керівництвом генерал-поручика Михайла Омеляновича-Павленка. Зокрема, у першу чергу варто виділити працю самого Командарма «Зимовий похід (6. XII.

³²¹ Його ж. Український Морський Міністр Старший Лейтенант фльоти М.І. Білінський. *Літопис Червоної Калини*. Число 9. 1932. С. 18.

³²² Його ж. Закон про державну українську флоту та його виконавці. Варшава. Накладом Українського воєнно-історичного т-ва. 1935. С. 14.

³²³ Пузицький А. Бої Сірих за Коростень. *За державність. Матеріали до історії війська українського*. Збірник 2. Каліш, Українське воєнно-історичне товариство. 1930. С. 96.

1919 – 5. V. 1920)». У ній автор не лише описував хронологічний перебіг подій, а й фокусував увагу на таких проблемних питаннях як перехід УГА до Добровольчої армії Антона Денікіна, взаємостосунки Дієвої армії УНР та частин УГА в процесі Зимового походу, ставлення Директорії до більшовиків, отаманський рух. Зокрема, отаманському руху Михайло Омелянович-Павленко приділяв особливу увагу: він підкреслював військовий таланти низки отаманів у локальних збройних сутичках, проте загалом розцінював їх військово-політичну діяльність як деструктивну й таку, що сприяла більшовикам. Ідеологічно строкатій отаманщині генерал-поручик протиставляв злагоджену Дієву армію, котра за вкрай несприятливих умов Зимового походу зуміла зберегтися й втілити в собі національно-державницькі стремління. Сам же похід, на думку автора, фактично став «політичною демонстрацією, що й підготувала весняні події 1920 р.»³²⁴.

Зимовому походу присвятив однойменне ґрунтовне дослідження і підполковник Олександр Доценко. Він детально аналізував бойові операції Дієвої армії УНР, діяльність військових формувань, що входили до її складу, а також загальний перебіг Зимового походу, виокремлюючи низку проблемно-хронологічних питань (підготовка, аналіз складу та чисельності Дієвої армії, бойові дії в грудні 1919 року, взаємовідносини з Добровольчою армією, ситуація з УГА, політична ситуація та акція прем'єр-міністра Ісаака Мазепи, бойові дії на Уманщині, ситуація з отаманом Волохом, взаємовідносини з більшовиками, оперативні дії армії в січні – березні 1920 року, взаємовідносини армії з повстанськими групами). Розглядаючи в контексті Зимового походу протистояння більшовиків та денікінців, між якими маневрувала українська армія, автор зазначав, що обидві сторони, проводячи боротьбу з Дієвою армією УНР, паралельно з тим намагалися заручитися її підтримкою в протистоянні одне з одним. Цей факт впливав на коливання у середовищі вищих старшин стосовно зовнішньополітичної орієнтації армії: в окремих частинах з'явилися

³²⁴ Омелянович-Павленко М. Зимовий похід (6. XII. 1919 – 5. V. 1920). Каліш. 1934. С. 48.

прорадянські настрої, котрі підсилювали боротьбисти. В той же час, на думку Олександра Доценка, саме принципова позиція Командарма Михайла Омеляновича-Павленка та його заступника Юрія Тютюнника дозволила втримати Дієву армію виключно на національно-державницьких позиціях, без схиляння до більшовицького чи денікінського таборів³²⁵. Аналогічні твердження висловлював у своїй праці «Зимовий похід 1919-20 рр.» і сам Юрій Тютюнник. Він, зокрема, зазначав, що делегати Добровольчої армії Денікіна, фактично знищеної на січень 1920 року, виходили на контакт зі штабом Дієвої армії УНР та пропонували спільні дії проти більшовиків (так званий «союз без політики»), у чому їм було відмовлено через невизнання денікінцями української державності³²⁶.

Перебіг Зимового походу крізь призму бойового шляху Чорних Запорозжців розглядав Борис Монкевич. Він в деталях описував бойові дії, які вело дане формування в складі Дієвої армії УНР проти денікінців та більшовиків. За твердженнями Бориса Монкевича, саме Запорозжці були тією частиною, котра особливо відзначилася в рейді Північної групи та неабияк підняла авторитет Дієвої армії на Лівобережжі³²⁷.

Характерні спогади про бойові дії в 1917-1920 роках загалом та про Зимовий похід зокрема лишив Кость Смовський. Розглядаючи ситуацію на фронті напередодні походу, в листопаді 1919 року, він підкреслював, що такі фактори як постійний наступ більшовиків і денікінців, перехід УГА на сторону Добровольчої армії та стрімке поширення тифу призвели до фізичного та морального виснаження Армії УНР, відтоку з її складу значної частини вояків та старшин. В результаті цього, 26 листопада на нараді в Старокостянтинові тривалий час панували дуже різні думки щодо продовження збройної боротьби,

³²⁵ Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 - 6.V.1920). Київ, Видавництво імені Олени Теліги. 2001. С. 47-48.

³²⁶ Тютюнник Ю. Революційна стихія. Зимовий похід 1919-20 рр. Львів. Універсум, 2004. С. 102-103.

³²⁷ Монкевич Б. Чорні Запорозжці. Зимовий похід й остання кампанія Чорних Запорозжців. Львів. Добра книжка, 1929. С. 33-34.

і лише за наполяганням керівництва УНР ця боротьба була продовжена. Разом з тим, Смовський підкреслював, що жодна з військових частин, за винятком Січових Стрільців, не прийняла рішення про самоліквідацію, всі зрештою погодилися із необхідністю продовжувати боротьбу, а сам наказ про похід у тили ворога «викликав у частинах надзвичайне оживлення і піднесення духа»³²⁸.

Детально розглядав Зимовий похід у контексті Національно-визвольних змагань у своїй праці «Українська Армія в боротьбі за державність» Лев Шанковський, безпосередній учасник походу та в подальшому військовий історик. Зокрема він називав епідемію тифу, яка стрімко поширювалася восени 1919 року, «першим прикладом застосування бактеріологічної війни в історії людства» та аргументував це тим, що тиф лютував виключно на українських теренах, а ліки від хвороби, котрі знаходилися в Румунії, не завозилися цілеспрямовано, під впливом політиків (вірогідно – представників Антанти), зорієнтованих на великоросійський денікінський напрям. Окрім того, торкаючись контрверсійної суперечливої проблеми переходу УГА на бік Денікіна, Лев Шанковський стверджував, що хоч формально Галицька армія і уклала з денікінцями союз, однак фактично це була капітуляція. Загалом автор високо оцінював Зимовий похід у першу чергу в державницькому плані. Він підкреслював, що Дієва армія УНР під час походу «стала знову фактором політичної сили»: до неї надсилали парламентарів з пропозиціями спільних дій як денікінці, так і більшовики, представники Антанти пропонували генералу Олександру Удовиченку організувати оборону Одеси, існувала перспектива створення антибільшовицького фронту на півдні України, однак через непоступливість денікінського командування її не вдалося втілити у життя³²⁹.

Українсько-польський союз 1920 року також був широко висвітлений на сторінках праць представників української військової еміграції. Зокрема його

³²⁸ Смовський К. Моя служба Батьківщині. К.: ПП Сергійчук М.І., 2020. С. 157-159.

³²⁹ Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність. Мюнхен. «Дніпрова хвиля», 1958. С. 174-181.

аналізував генерал-хорунжий Микола Капустянський. Він дуже негативно розцінював жовтневий Договір про перемир'я між Польщею та більшовиками, стверджуючи, що цей мир було укладено сепаратно від УНР, більше того, в досить непідходящий момент, адже більшовицькі війська вже готувалися покинути Правобережжя України, а на російських теренах, підконтрольних радянській владі, виникали масові заворушення: «На загал, червона влада здавалось мусіла впасти. В цей мент рішучої мілітарної перемоги протисовітського блоку, поляки в Ризі складають сепаратний мир з червоною Москвою, цілковито ігноруючи свого спільника, уряд УНР. Поляки й червона Москва, порозумівшись між собою, любесенько поділили Українські Землі»³³⁰.

Аналогічні вельми критичні оцінки польсько-більшовицькому замиренню (та й загалом самому українсько-польському союзу як такому) надавав полковник Євген Коновалець. У своїй праці «Причинки до історії української революції» він зазначав, що представники Січових стрільців із самого початку поставилися скептично до даного союзу. Описуючи перебіг військових дій у 1920 році, Євген Коновалець стверджував, що особисто пропонував Головному отаманові Симону Петлюрі відвести українські війська з правого крила фронту в район Карпат таким чином, аби більшовицька армія змогла здійснити наступ на Польщу і, цим самим, створити небезпеку як Польщі, так і решті держав Європи – щоб ті, в свою чергу, запропонували українському війську знову виступити проти більшовиків та докорінно переглянули питання української державності на міжнародному рівні. Однак Симон Петлюра відкинув цю пропозицію, апелюючи до вірності польському союзнику – таке рішення Євген Коновалець сприйняв негативно, зазначаючи, що Головний отаман надто

³³⁰ Капустянський М. Українська Збройна Сила й Українська національна революція. Саскатун, Саскачеван, Видавництво «Новий Шлях», 1936. С. 24-25.

переймався домовленостями з Польщею і цим навіть іноді ставав на заваді утилітарних потреб суто українського війська³³¹.

Проблематики українсько-польського союзу 1920 року торкався в статті «Матеріали до історії 2-ої кулеметної бригади» полковник Гнат Порохівський. Він детально описував організаційні аспекти, специфіку матеріального забезпечення бригади з боку польської інтендантури, підкреслюючи при цьому, що передача зброї, боєприпасів та одягу інтендантурою відбувалася дуже повільно й недоброякісно. До того ж, за твердженнями Порохівського, на низовому рівні польських жовнірів, офіцерів та частково польської преси українсько-польський союз дуже часто інтерпретувався не як організація мирного співжиття двох країн, що мають добросусідські стосунки, а саме в контексті перспектив примусового роззброєння українських частин після вигнання більшовиків та подальшого розширення кордонів Польщі на рівень до 1772 року з виходом до Чорного моря за рахунок приєднання українського Правобережжя³³².

Українсько-польський союз 1920 року розглядав генерал-хорунжий Олександр Удовиченко. Зокрема в книзі «Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917-1921» він торкався проблеми недопущення української делегації на польсько-радянські ризькі переговори, наголошував, що за умов критичного становища Червоної армії на той момент та повного вирішення польських інтересів обидві сторони були налаштовані на замирення і трактував ці переговори як вирішення подальшої долі української армії в залежності від польських та радянських інтересів без урахування інтересів українських³³³.

³³¹ Коновалець Є. М. Причинки до історії української революції. Прага: Накладом Проводу українських націоналістів, 1928. С. 36.

³³² Порохівський Г. Матеріали до історії 2-ої кулеметної бригади. *За державність. Матеріали до історії війська українського*. Збірник 1. Каліш, 1929. С. 138-139.

³³³ Удовиченко О.І. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917-1921. Вінніпег, 1954. С. 153-154.

Опосередковано українсько-польський союз розглядав генерал-поручик Михайло Омелянович-Павленко. Аналізуючи процес розташування польських військ на території Наддніпрянщини, він підкреслював, що саме польські представники намагалися заповнити всі інституції – посади комендантів, агентів дефензиви, жандармерію. Генерал-поручик описував як позитивні, так і негативні сторони співпраці з поляками. Серед позитивних він підкреслював переведення українського війська на інтендантське задоволення згідно норм польського законодавства, що убезпечувало цивільне населення від поборів, серед негативних – періодичні сутички між українськими військовими та польськими інтендантами за армійські вогнеприпаси, майно. Загалом же Михайло Омелянович-Павленко перебування польської армії на українській території розцінював як окупацію³³⁴.

Таким чином, польсько-український союз 1920 року викликав дуже контroversійні та здебільшого негативні оцінки в середовищі української військової еміграції. На початку він розглядався як «крок необхідності», сама Польща, відповідно, як «менше зло», до того ж, ситуацію ускладнювали конфлікти між польським і українським командуванням та проблеми матеріального забезпечення. Проте, укладення польсько-радянського перемир'я представниками українського старшинського складу однозначно розцінювалося як зрада союзницьких домовленостей³³⁵. В той же час, цікавим є зауваження дослідника А. Руккаса: «Якщо білогвардійці прийшли під гаслами відновлення «єдиної і неподільної Росії», то поляків формально «запросили» самі ж українці. Це дало змогу в умовах польської військової окупації зберегти тут

³³⁴ Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917—1920 рр.). К.: Темпора, 2007. С. 411-422.

³³⁵ Сидоренко А. Українсько-польський союз 1920 року в працях представників української військової еміграції міжвоєнного періоду. *В ім'я свободи. Станіславів та Станіславівщина як простір міжнародної співпраці в 100-річчя союзу Пiлсудський-Петлюра*. Том 1. Варшава – Івано-Франківськ, 2020. С. 98-99.

органи цивільної адміністрації та державне майно УНР, а також забезпечити захист прав українського населення»³³⁶.

Низка представників української військової еміграції в своїх військово-теоретичних та мемуарно-публіцистичних працях приділяла увагу подіям рейду 1921 року (Другого Зимового походу) під керівництвом генерал-хорунжого Юрія Тютюнника. Зокрема, його аналізував у статті «Базар (1921 р. – 1931 р.)» сотник Олександр Шпилинський. Він зазначав, що дана акція готувалася безпосередньо Головним командуванням армії УНР, для чого була створена Українська Повстанча Армія з добровольців під керівництвом генерал-хорунжого Юрія Тютюнника, котра, в свою чергу, складалася з Волинської, Подільської та Бессарабської груп. Передбачалося, що ця армія пройде маршем терени Правобережжя і розгорне повстання саме на Лівобережжі, знищуючи ворожі частини та перешкоджаючи вивезенню з України продподатку. Сотник Шпилинський розглядав бойовий шлях кожної з груп. Він відзначав, що Бессарабська група під керівництвом генерал-хорунжого Гулого-Гуленка була найслабшою, найменш чисельною і тому її операція фактично зірвалася. Характеризуючи Подільську групу, яка була організована у вигляді Відділу Окремого Призначення під командуванням полковника Палія, автор звертав увагу на її неякісну комплектацію амуніцією та зброєю, проте підкреслював, що вже в перших боях відділ зумів захопити у противника оснащення й коней та загалом за період 25 жовтня – 29 листопада провів успішний рейд Правобережжям, знищуючи ворога та його інфраструктуру, після чого повернувся до польських таборів³³⁷.

Оцінюючи організацію Волинської групи як головної в складі Повстанчої армії, сотник Шпилинський акцентував увагу на особистій участі в процесі

³³⁶ Руккас А. «Разом з польським військом»: Армія Української Народної Республіки 1920 р. (структура, організація, чисельність, уніформа). Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2013. С. 8.

³³⁷ Шпилинський О. Базар (1921 р. – 1931 р.). *За державність. Матеріали до історії війська українського*. Збірник 3. Каліш, Українське воєнно-історичне товариство. 1932. С.112-113.

генерал-хорунжого Юрія Тютюнника та стверджував, що генерал-хорунжий припустився стратегічної помилки, коли замість створення низки невеликих мобільних маневрових бойових загонів почав розбудовувати велику армію з численною громіздкою структурою, котра в подальшому лише ускладнювала сам похід та унеможливлювала простір для маневру. До того ж автор наголошував на низькому матеріальному забезпеченні групи. Сотник Шпилинський в деталях аналізував перебіг походу, спробу захопити місто Коростень, вважаючи, що її успіх підняв би на повстання все Правобережжя, а саму Волинську групу забезпечив би ворожою зброєю та амуніцією; визначав чинники поразки під Коростенем: переважаючі сили більшовицьких формувань та неузгодженість дій Київської дивізії і групи полковника Ступницького³³⁸.

Перехід Волинської групи 13 листопада в район м. Радомишля автор вважав поворотним моментом для всього Другого Зимового походу, після якого командування Повстанчої армії прийняло рішення про припинення подальшого просування вглиб українських територій та повернення до польського кордону. Сотник Шпилинський визначав наступні чинники, котрі вплинули на ухвалення такого рішення: Волинська група не зустріла в районі Радомишля Відділу Окремого Призначення полковника Палія та групи генерала Нельговського, як це передбачалося за попередньою домовленістю, і тому не була підкріплена їх силами; Волинська група практично не мала кінноти, тоді як противник оперував значними бойовими кінними частинами; піхота Волинської групи не мала достатньо зброї, одягу, амуніції та набоїв, була обтяжена обозами з пораненими, що робили її маневреність фактично мінімальною³³⁹.

Аналізуючи процес відвороту Волинської групи до кордонів з Польщею, автор зупиняв увагу на бойових діях біля с. Леонівка в ніч з 14 на 15 листопада, коли це село одночасно та несподівано одне для одного атакували Відділ

³³⁸ Там само. С. 114-122.

³³⁹ Там само. С. 124-125.

Окремого Призначення та Волинська група, проте через нічну темряву та хаотичність не змоги об'єднати зусилля під час самої атаки та сполучитися в єдине збройне формування у подальшому – що, на його думку, також опосередковано призвело до майбутньої катастрофи під Базаром. Описуючи бій біля села Малі Миньки, що завершився розгромом та розділенням Повстанчої армії, та роблячи загальний підсумок Другого Зимового походу, сотник Шпилинський наголошував на героїзмі українських старшин та рядових воїнів, котрі здійснили значний рейд та завдали ударів чисельнішому й краще оснащеному противнику, а також підкреслював значення походу для всього українського народу³⁴⁰.

Організаційний аспект Другого Зимового походу висвітлював у публікації «До рейду 1921 року» сотник Петро Ващенко. Він відзначав, що сталі наміри до продовження збройної боротьби з'явилися в старшин і рядових вояків під час перебування в польському таборі при м. Олександрові-Куявському. Саме там навесні 1921 року було утворено Повстанчий Штаб під керівництвом Юрія Тютюнника, з якого на територію України надсилалися військові для організації повстанських груп. Описуючи цей процес, сотник Ващенко загострював увагу на таких негативних факторах як проникнення до Штабу більшовицької агентури та провокаторів, що в подальшому посприяли ліквідації низки повстанських осередків, та запізнення з практичною організацією повстання (на його думку, розпочинати варто було не у вересні-жовтні, а в серпні)³⁴¹.

Організацію та перебіг Другого Зимового походу детально описував у спогадах підполковник Іван Ремболович. Він як безпосередній учасник даної операції зазначав, що кілька груп вояків та старшин з табору для інтернованих в м. Каліші під офіційним приводом участі в «рубці лісу» були переміщені на прикордонні з більшовиками терени, де 27 жовтня 1921 року з цих військових

³⁴⁰ Там само. С. 127-134.

³⁴¹ Ващенко П. До рейду 1921 року. *За державність. Матеріали до історії війська українського*. Збірник 3. Каліш, Українське воєнно-історичне товариство. 1932. С.135-137.

було сформовано Київську повстанчу дивізію. Дивізія мала лише харчове забезпечення на кілька діб, а зброю, боєприпаси та коней планувалося здобути у противника. Характерною деталлю автор виділяв зустріч дивізії з генерал-хорунжим Юрієм Тютюнником, начальником штабу, полковником Юрієм Отмарштайном та кількома іншими військовими та цивільними особами, котрі, як передбачалося, мали очолити цивільну владу на звільнених повстанцями територіях. Сам Юрій Тютюнник стверджував, що повстання матиме всеукраїнський характер, а вже наявні на українських теренах повстанські групи чекають лише прибуття дивізії³⁴². Детально описуючи перебіг бойових дій, Іван Ремболович зупиняв увагу на спробі повстанців захопити Коростень та стверджував, що рішення Юрія Тютюнника припинити наступ і відійти від цього міста було помилковим. Також він критикував генерал-хорунжого Юрія Тютюнника за неналежні дії під час наступу більшовицької кінноти 17 листопада 1921 року біля села Малі Миньки, коли генерал-хорунжий не лише проігнорував завчасні рапорти про наступ противника, але й пізніше фактично втік з поля бою в напрямку польсько-більшовицького кордону разом з частиною командного складу³⁴³.

Грунтовний документальний опис рейду генерал-хорунжого Юрія Тютюнника у вигляді доповіді на ім'я Головного отамана Симона Петлюри залишив полковник Юрій Отмарштайн. Він детально охарактеризував підготовку до повстання та перебіг бойових дій. Відхід з Коростеня полковник Отмарштайн пояснював загрозою підходу на допомогу більшовикам броньовика з гарматами, котрих не мали повстанці, та замалою кількістю набоїв у самих повстанців для продовження затяжного бою³⁴⁴. Стосовно зіткнення з більшовицькою кіннотою біля села Малі Миньки 17 листопада, то відступ генерал-хорунжого Юрія Тютюнника та частини командного складу й

³⁴² Ремболович І. Рейд 1921 року. *За державність. Матеріали до історії війська українського*. Збірник 3. Каліш, Українське воєнно-історичне товариство. 1932. С.156-157.

³⁴³ Там само. С.167-168.

³⁴⁴ Отмарштайн Ю. До історії повстанчого рейду ген. хор. Ю. Тютюнника в листопаді 1921 р. *Літопис Червоної Калини*. Число 6. 1930. С. 13.

бійців автор розцінював як результат замішання, а не втечу, коли піхота повстанців, будучи відрізаною від командуючих ворожою кіннотою та піхотою, відійшла до лісу. Загалом, Юрій Отмарштайн позитивно оцінював даний рейд, підкреслюючи, що він показав населенню України продовження боротьби за незалежність, підштовхнув його до подальших виступів, вніс дезорієнтацію в ряди більшовиків й частково зірвав збір продподатку, продемонстрував українській еміграції практичну роботу Повстанчого штабу, а світовій громадськості – наочну боротьбу проти більшовицької окупації та вагомість українського питання³⁴⁵.

Отже, вищезазначені автори, характеризуючи період Директорії УНР, зосереджували увагу на політичній діяльності Директорії, розгортанні бойових дій в 1919 році, проблемі зовнішньополітичної орієнтації, українсько-польському союзи 1920 року та висвітленні перебігу Першого і Другого Зимових походів Дієвої армії УНР.

Торкаючись у своїх працях періоду існування Західноукраїнської Народної Республіки, представники української військової еміграції фокусували увагу на її суспільно-політичному житті та військовій сфері, репрезентованій діяльністю Української Галицької Армії. Зокрема, генезу західноукраїнського державотворення детально розглядав у монографії «Західна Україна у боротьбі з Польщею та більшовизмом у 1918-1923 роках» сотник Василь Кучабський. Він зазначав, що галицькі політики до жовтня 1918 року діяли виключно в руслі австро-угорського парламентаризму, прагнучи саме таким шляхом вирішити питання з належністю Східної Галичини, та розцінював цю політику, а також очікувальну позицію Української Національної Ради досить скептично. Сотник Кучабський детально розглядав взяття влади у Львові військовим формуванням майора Дмитра Вітовського в ніч із 31 жовтня на 1 листопада 1918 року (підкреслюючи, що воно було вдалим тактичним кроком, проте абсолютно

³⁴⁵ Його ж. До історії повстанчого рейду ген. хор. Ю. Тютюника в листопаді 1921 р. (Частина II). *Літопис Червоної Калини*. Число 7-8. 1930. С. 19-20.

непродуманим у плані створення єдиної військової структури), подальший перебіг польського повстання у Львові та польсько-українську війну за терени Східної Галичини. Аналізуючи ухвалення Тимчасової конституції 13 листопада 1918 року, автор зазначав, що вона проголошувала Західноукраїнську Народну Республіку суверенною державою, а це, на його думку, закладало подальші підвалини до протиріч із Наддніпрянщиною. Крім того, оцінюючи структуру законодавчої та виконавчої влади, сотник Кучабський стверджував, що західноукраїнські політики брали курс на радикальну революційну демократію, яка майже не відповідала соціальному та культурному стану Східної Галичини³⁴⁶. Описуючи польсько-українське протистояння восени 1918 року, автор дуже критично відгукувався про дії вказаних політиків. Василь Кучабський стверджував, що вони звикли протистояти польським опонентам виключно в австрійському парламенті, опираючись на австро-угорські закони, і тепер же таким «третейським суддею» розглядали вже Антанту, не мали власної ініціативи, відчували слабкість перед польськими дипломатами – тоді як, на думку сотника, варто було негайно зайнятися національною консолідацією всієї Східної Галичини та не втрачати військову ініціативу, роблячи основний ухил саме на неї³⁴⁷. Автор детально аналізував парламентсько-законодавчу діяльність Української Національної Ради, територіальні питання (реалізація яких ставила ЗУНР в конфронтацію не лише з Польщею, але й із Румунією та Угорщиною), аграрну сферу, спроби вирішити польсько-українські суперечності на Паризькій мирній конференції, проблематику взаємовідносин ЗУНР та УНР після проголошення злуки, а також ЗУНР та більшовиків. Загалом він відзначав здобутки керівництва ЗУНР, котре, на його розсуд, було ефективнішим за керівництво Директорії, проте стверджував, що «справжньої обдарованості державних мужів, які здатні обирати та формувати оригінальні, відповідні до заданої самобутності окремого

³⁴⁶ Кучабський В. Західна Україна у боротьбі з Польщею та більшовизмом у 1918-1923 роках. Львів: Дослідно-видавничий центр Наукового товариства ім. Шевченка. 2015. С. 96-103.

³⁴⁷ Там само. С. 109-112.

народу та його істинних потреб державні рішення та правові форми, Українській Національній Раді все ж бракувало. Вона в усьому дотримувалася схематичних міжнародних радикально-демократичних уявлень. Внаслідок цього слабким був загалом увесь механізм західноукраїнської держави, отож і її не оминула конституційна криза, яка пізніше охопила всі новоутворені у 1919 році національні держави»³⁴⁸.

Проблематику історії Західноукраїнської Народної Республіки, діяльності Української Галицької Армії та Українських Січових стрільців підіймав у своїх працях сотник Осип Думін. Зокрема, у книзі «Нарис історії українсько-польської війни 1918-1919» він фокусував увагу на таких базових аспектах як перебування Галичини та Польщі в складі Австро-Угорської імперії, розпад імперії восени 1918 року та Листопадовий здвиг, бойові дії між галицькими українцями та поляками з листопада 1918 року по літо 1919 року, організація структури державного управління ЗУНР та її армії, проблема приєднання до ЗУНР Буковини і Закарпаття, взаємовідносини між ЗУНР та Антантою. Основна увага праці була спрямована на детальне висвітлення перебігу військового протистояння між УГА та польською армією. У цьому контексті сотник Думін аналізував і взаємовідносини між керівництвом ЗУНР та Директорією, підкреслюючи, що остання допомагала зброєю, амуніцією та фінансами Східній Галичині, проте на кінець 1919 року ця допомога фактично припинилася через загрозливе становище самої Директорії. До того ж, мало місце загострення відносин між Головним Отаманом Симоном Петлюрою та галицьким Державним Секретаріатом через питання підпорядкування УГА та зовнішню політику: Петлюра стояв на позиціях прийняття всіх умов Антанти, зокрема стосовно польсько-галицького конфлікту, котрі, відповідно, не влаштовували Державний Секретаріат³⁴⁹. Сам Осип Думін вкрай негативно відгукувався стосовно політики Антанти відносно українського питання,

³⁴⁸ Там само. С. 124.

³⁴⁹ Думін О. (Антін Крезуб) Нарис історії українсько-польської війни 1918-1919. Львів, «Червона Калина». 1933. С. 114-116.

підкреслюючи, що керівництво Антанти навіть після розпаду Російської імперії стояло на великодержавницьких російських позиціях (згодом і на польських), а Україну розглядало виключно як потенційний плацдарм для боротьби з Центральними Державами та більшовиками³⁵⁰.

Концептуальний аналіз формування та діяльності Української Галицької Армії сотник Думін подав у статті «Армія ЗОУНР (УГА)». Витоки УГА він визначав із діяльності Центрального Військового Комітету під керівництвом сотника Дмитра Вітовського, котрий мав у розпорядженні 60 старшин та 1200 стрільців і саме цими силами в ніч на 1 листопада 1918 року зумів узяти під контроль Львів. Осип Думін фокусував увагу на боях під Львовом, коли галицькою армією керували отаман Григорій Коссак та полковник Гнат Стефанів, бойових діях на лініях Львів-Перемишль та Рава Руська-Ярослав, другій Львівській офензиві в січні 1919 року³⁵¹. Автор підкреслював, що наступ УГА було перервано виключно дипломатичною місією Антанти під керівництвом генерала Жозефа Бертелемі, котра намагалася схилити український уряд до перемир'я з Польщею та вимагала відвести саму УГА (якою на той момент керував уже генерал-поручик Михайло Омелянович-Павленко) за так звану демаркаційну лінію Бертелемі з перспективою вирішення питання Східної Галичини на Паризькій мирній конференції. Осип Думін зазначав, що в силу об'єктивних причин Начальна Команда УГА погодилася на цей ультиматум, проте польська сторона не дотримувала домовленостей та продовжувала наступ. Характеризуючи продовження бойових дій навесні-влітку 1919 року, автор виділяв успіхи червневої офензиви генерала Грекова та підкреслював, що у зв'язку з безперспективністю продовження збройної боротьби проти польської армії генерала Галлера, котра переважала чисельно та в плані оснащення, а також в силу підписання Головним отаманом Симоном Петлюрою 16 червня перемир'я з Польщею вже

³⁵⁰ Там само. С. 158-161.

³⁵¹ Думін О. Армія ЗОУНР (УГА) *Українська Загальна Енциклопедія: Книга Знання. В 3-х т. Т. 3: С-Я*. Львів; Станіславів; Коломия: Рідна школа, 1933. С. 709-711.

16-18 липня 1919 року УГА перейшла за Збруч та долучилася до допомоги Дієвій армії УНР в боротьбі з більшовиками³⁵². Визначаючи діяльність УГА на так званому «східному фронті», Осип Думін зосереджувався на аналізі бойових дій на лінії Ярмолинці-Михалпіль, в районах Старокостянтинова, Нової Ушиці, а також детально описував участь УГА у загальному наступі Дієвої армії УНР на Київ у серпні 1919 року, котрий було фактично перервано несподіваним захопленням Добровольчою армією Денікіна Києва після відступу більшовиків. На думку автора, саме поразка в наступі на Київ, велика кількість втрат у вигляді поранених та вбитих, а також загальне виснаження особового складу УГА привели її командування до укладення в листопаді 1919 року контрверсійного договору з Добровольчою армією, внаслідок якого УГА ввійшла в склад «Збройних сил Півдня Росії». Аналогічно об'єктивні причини, що мало залежали від волі командування УГА, автор визначав, характеризуючи укладення договору УГА вже з більшовиками в лютому 1920 року, після якого вона була трансформована в ЧУГА. Завершуючи аналіз бойового шляху Української Галицької Армії, сотник Думін підсумовував, що її залишки у квітні 1920 року перейшли до Дієвої армії УНР та були згодом інтерновані в польських таборах, проте значна кількість старшин та командування стала жертвами більшовицьких репресій³⁵³.

В контексті історії ЗУНР Осип Думін торкався проблематики формації Українських Січових стрільців. Зокрема в праці «Історія Легіону Українських січових стрільців 1914-1918» він детально описав генезу Січових стрільців, зупиняючись на таких аспектах як їх участь у суспільно-політичному житті Галичини до 1917 року, участь у Першій світовій війні, українсько-польських протистояннях та в політичному житті УНР в 1917-1918 роках. Сотник Думін наголошував, що вже в травні 1917 року в середовищі Стрільців виникали таємні гуртки, на яких підіймалося питання про силове від'єднання західноукраїнських земель від Австро-Угорщини та їх подальше приєднання до

³⁵² Там само. С. 715-718.

³⁵³ Там само. С. 719-722.

Наддніпрянщини, готувалися відповідні відозви, а з грудня 1917 року – звернення до Центральної Ради в Києві, проте політичний провід Стрільців та окремі старшини виступили проти такого задуму, до того ж, за чутками, у відповідь на звернення керівництво Центральної Ради заявило, що УСС мають залишитися «на своєму місці»³⁵⁴.

Низка представників української військової еміграції, звертаючись до історії ЗУНР, фокусувала свою увагу виключно на описі бойового шляху УГА, не оминаючи стороною проблемні та дискусійні питання. Зокрема, генерал-поручик Михайло Омелянович-Павленко, котрий був Начальним вождем УГА з грудня 1918 року по травень 1919 року, у книзі «Українсько-польська війна 1918-1919» детально проаналізував перебіг вказаної війни. Він зупиняв увагу на організаційному аспекті УГА в грудні 1918 року, розробці оперативних комбінацій та проведенні контрнаступу, переговорах з місією Антанти та на бойових діях УГА навесні 1919 року. На думку автора, саме фактор Антанти став визначальним у всій військовій кампанії, оскільки її представники (передусім – французький) не лише безпосередньо в процесі перемовин лобіювали інтереси Польщі, але й дослухалися до польських дипломатів, котрі репрезентували так звану «історичну місію Польщі» стосовно українських теренів, на які вона претендувала, та заявляли, що «весь український нарід вже захоплений заразою большевизму». Крім того, генерал-поручик висував небезпідставні припущення, що перші спроби перемовин між більшовиками та поляками відбувалися вже саме тоді – в лютому 1919 року³⁵⁵.

Також Михайло Омелянович-Павленко зазначав, що коли представники Антанти висунули пропозицію демаркаційної «лінії Бартелемі», за якою Польщі діставався Львів та Дрогобицько-Бориславський нафтовий басейн, то Головний отаман Симон Петлюра підтримав це рішення, тоді як представники ЗУНР та сам Омелянович-Павленко виступили проти. З цього приводу в них

³⁵⁴ Думін О. Історія Легіону Українських січових стрільців 1914-1918. Львів, «Червона Калина».1936. С. 242-243.

³⁵⁵ Омелянович-Павленко М. Українсько-польська війна 1918-1919. Прага. 1929. С. 45-47.

навіть виникнув конфлікт інтересів, у результаті якого, за свідченнями автора, Симон Петлюра пізніше звинувачував у зриві даної домовленості саме галицьких політиків та Начального вождя УГА³⁵⁶.

Проблему союзу УГА та Добровольчої армії Антона Денікіна опосередковано підіймав полковник Євген Коновалець. Він зазначав, що чутки про цей союз з'явилися ще в жовтні 1919 року, зокрема їх підіймали на нараді командирів частин армії УНР під керівництвом Головного отамана Симона Петлюри, проте Євген Петрушевич, котрий був присутній на цій нараді, запевняв, що УГА не здійснюватиме ніяких кардинальних кроків без погоджування з урядом та керівництвом Директорії. Коли ж таки стало відомо про галицько-денікінський договір, то командування Дієвої армії УНР дало наказ за умов зіткнення з галицькими частинами обеззброювати їх, проте, як свідчив Коновалець, Січові стрільці не виконували цього наказу, оскільки «рахувалися тільки з корисністю самого існування яких-небудь українських військових частин навіть під чужою владою». Більше того, полковник Коновалець стверджував, що подальші події після оприлюднення договору між УГА та денікінцями напряду зашкодили соборницьким настроям не лише на політичному рівні, але й на рівні простого вояцтва, адже урядові кола Директорії, на його думку, почали надто гіпертрофовано змальовувати катастрофу переходу УГА до добровольців, що дуже скоро переросло в заклики про «зрадників-галичан» та обвинувачення як Євгена Петрушевича, так і навіть Січових стрільців і викликало значне занепокоєння серед старшин і солдат³⁵⁷.

Генерал-хорунжий Микола Капустянський, аналізуючи загальний перебіг бойових дій в 1919 році, стверджував, що союз УГА та Добровольчої армії став результатом низки розходжень між наддніпрянськими та галицькими політиками й військовими як у сфері зовнішньополітичної орієнтації, так і в сфері внутрішньої організації. Керівництво Дієвої армії УНР та особисто

³⁵⁶ Там само. С. 48-49.

³⁵⁷ Коновалець Є. Причинки до історії Української революції. Прага, Накладом Проводу Українських Націоналістів. 1928. С. 31-32.

Головний отаман Симон Петлюра на той момент розглядали більшовиків та денікінців як ворогів, а Польщу – як потенційного союзника, в той час як для УГА саме поляки були основним противником і, відповідно, задля боротьби з цим противником галичани були готові йти навіть на контрверсійні союзи. Також Микола Капустянський зазначав, що до союзу з денікінцями, а згодом і з більшовиками УГА значним чином підштовхнула позиція Польщі та Антанти, котрі виявилися непоступливими щодо компромісного вирішення питання Східної Галичини³⁵⁸.

Вагомі спогади і роздуми про союз УГА з Добровольчою армією залишив сотник Дмитро Паліїв. Він зазначав, що цей союз сприймався вояками виключно як тактична передишка і аж ніяк не як політичний акт. Оцінюючи ретроспективно сам союз, сотник Паліїв стверджував, що він був політичним промахом, а також невдачею навіть суто з військової точки зору, оскільки на момент його укладення в командуванні УГА розцінювали денікінців як впливову мілітарну силу, хоча фактично вони вже перетворювалися на деморалізовану солдатську масу. На думку автора, Диктатор Євген Петрушевич вчинив правильно, коли на першому етапі переговорів висловився проти союзу з Добровольчою армією, однак згодом цей союз уклали генерал-хорунжий Осип Микитка та полковник Густав Ціріц, котрі діяли за довіреністю Євгена Петрушевича, і, отже, той також ніс відповідальність за це рішення³⁵⁹.

Дуже промовисті спогади про політичні настрої серед старшин УГА залишив хорунжий Іван Вислоцький. Він стверджував, що всі старшини, котрі належали до етнічних українців, мали праві погляди, дуже симпатизували ідеї відродження гетьманства та були прихильними до постатей Павла Скоропадського і полковника Василя Вишиваного. Більше того, після раптового від'їзду Диктатора Євгена Петрушевича в Начальній Команді УГА навіть точилися дискусії стосовно можливості запрошення самого Гетьмана

³⁵⁸ Капустянський М. Похід Українських Армій на Київ-Одесу в 1919 році. Книга друга (частина III). Мюнхен, 1946. С. 17-28.

³⁵⁹ Паліїв Д. На чисту воду (Частина I). *Літопис Червоної Калини*. Число 6. 1930. С. 15.

Павла Скоропадського. В той же час, Іван Вислоцький стверджував, що постать Головного отамана Директорії Симона Петлюри сприймалася старшинами УГА дуже критично через його орієнтацію за союз із Польщею³⁶⁰.

Період перебування УГА під керівництвом більшовиків описав у своїх спогадах сотник Микола Алиськевич. Він стверджував, що союз із більшовиками став для багатьох солдат і старшин несподіванкою, оскільки до цього вони розглядали варіант боротьби проти червоноармійців у злуці з денікінцями та Дієвою армією УНР, або ж перехід через кордон до Румунії. На перших етапах вимушеного союзу з більшовиками останні мало втручалися в справи УГА й існувала навіть надія, що цей союз, за аналогією з попереднім союзом з Добрармією, принесе галичанам виключно перепочинок та матеріальне забезпечення. Тим не менш, ці сподівання швидко розвіялися – Микола Алиськевич визначав деструктивну діяльність підхорунжого Порайка, котрий за протекцією більшовиків став начальником штабу, дав розпорядження заарештувати генерал-хорунжого Осипа Микитку та генерал-майора Густава Ціріца і розпочав перетворення УГА на ЧУГА з посиленою більшовизацією. Разом з тим, сотник Алиськевич підкреслював, що старшинський і солдатський склад УГА у своїй більшості протистояв цим нововведенням та намагався зберегти національну ідентичність³⁶¹.

Отже, вищевказані автори фокусували свою увагу на проблемах політичної діяльності ЗУНР, бойових діях УГА в контексті українсько-польської війни, дипломатичній проблематиці українсько-польської війни та на питаннях союзу УГА з Добровольчою армією і більшовиками.

Таким чином, представники української військової еміграції у своїх військово-теоретичних та мемуарно-публіцистичних працях комплексно окреслили добу Національно-визвольних змагань 1917-1921 років, визначаючи

³⁶⁰ Вислоцький І. Політичні настрої і течії серед старшин УГА. *Літопис Червоної Калини*. Число 11. 1934. С. 4.

³⁶¹ Алиськевич М. Пів року під більшовиками (Частина І). *Літопис Червоної Калини*. Число 9. 1933. С. 22-23.

її хронологічні етапи, детально розглянули політичні режими Центральної Ради Української Народної Республіки, Української Держави Павла Скоропадського, Директорії Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки. Вказані праці підіймали політичні та військові питання загальнодержавного і локального рівнів та фокусували увагу на таких вузлових проблемах як зародження українізаційного руху в російській армії в 1917 році, діяльність Центральної Ради та Генерального Секретаріату в суспільно-політичній сфері та сфері військового будівництва, українсько-більшовицьке збройне протистояння в грудні 1917 – березні 1918 року, суспільно-політична діяльність Павла Скоропадського і розбудова українського війська, суспільно-політична діяльність Директорії та військові дії в 1919 році, Перший та Другий Зимовий походи, українсько-польський союз 1920 року, суспільно-політична діяльність ЗУНР та діяльність УГА. В той же час, автори по-різному оцінювали перебіг Національно-визвольних змагань 1917-1921 років: частина військової еміграції розглядала їх в національно-державницькому ключі та визначала роль у розбудові української державності, інша ж частина військової еміграції розглядала Національно-визвольні змагання в контексті ідеологічного спектру лівих поглядів від соціал-революційних до соціал-демократичних та фактично оцінювала події не з державницьких позицій, а з партійно-ідеологічних.

3.2. Організаційно-теоретичні аспекти та аналіз перспектив розбудови національної армії в дослідженнях українського старшинства

Представники української військової еміграції значну увагу відводили військово-теоретичним розробкам та аналізу перспектив організації Збройних Сил в еміграції з метою подальшого продовження боротьби за відновлення української державності. Це, відповідно, вилилося в низку військово-наукових концептуальних праць.

Проблематику організації українського війська у своїй концептуальній праці «Еволюція в формуванні військової еліти» підіймав генерал-поручик Михайло Омелянович-Павленко. У преамбулі цієї праці «Управління війни та воєнного діла» він зазначав, що війни є постійним супутником історії людства та прямим чином впливають на його технічний розвиток та культуру, а також розглядав низку вкрай важливих аспектів не лише військової справи, але й історії та частково політології і навіть філософії, котрі характерно ретранслюють світоглядні засади самого автора. Звертаючись ретроспективно до подій світової історії, Михайло Омелянович-Павленко підкреслював усю помилковість судження про те, що нібито поширення республікансько-демократичних ідей та знищення або обмеження монархічної форми правління на межі XVIII-XIX століть припинить будь-які війни, адже в XIX і XX столітті держави, що перейшли до нових соціально-політичних поглядів та апелювали до ідей народних мас, почали вести ще більш масштабні та жорсткі збройні протистояння³⁶². На думку генерал-поручика, у цьому плані звернення соціал-демократів та інших ідеологів лівого спектру до пацифістських ідей не відповідало їх реальним позиціям, адже у часи Першої Світової війни німецька соціал-демократія також голосувала за воєнні кредити, обґрунтовуючи це рішення партійними принципами, та й різні соціально-політичні моделі, що ґрунтувалися на лівих ідеологічних засадах, також впроваджувалися в життя збройним шляхом: «Історія – ця книга буття народів – каже нам також, що ідея щоби пробити собі шляхи до широкого світу завжди вимагала співробітництва меча; так було за великої французької революції, а наше покоління – наочний свідок того, що медовим місяцем комунізму була доба войовничого комунізму. Так було, так буде! І немає різниці, чи ту ідею несуть багнети французьких гренадерів, чи вершники Буденного, чи, зрештою, тачанки словутного батька Махна (степовий анархізм)»³⁶³.

³⁶² Омелянович-Павленко М. Еволюція в формуванні військової еліти. Українське воєнно-наукове товариство, 1931. С. 6.

³⁶³ Там само. С. 6-8.

Відповідно, Михайло Омелянович-Павленко надавав високого значення підготовленій армії та воякам, підкреслюючи на прикладі результатів Першої Світової війни, що держави-переможці у першу чергу обмежили переможені держави у праві мати власну армію. Розглядаючи національне значення війська в першу чергу у визвольних битвах, в якості ілюстрації до своїх слів генерал-поручик звертався до вітчизняної історії доби козаччини та акцентував увагу, що в походах козаків (за визволення полонених бранців, оборону козацьких прав і т.д.) брали участь не лише бідні прошарки населення, але й заможні³⁶⁴. Таким чином, константою військових протистоянь у контексті історії України зокрема та світової історії загалом автор вбачав не соціально-економічні причини, а саме причини національні.

Розкриваючи далі на сторінках праці власне концептуальне бачення засад війська майбутнього, Михайло Омелянович-Павленко аналізував складові цього війська. Він зосереджував увагу на посиленні ролі авіації, формувань територіальної оборони за методикою ополчення, виділяв 2 перспективні моделі армій – дієву та територіальну (мала ліквідовувати спроби противника дезорганізувати центри управління дієвої армії та її забезпечення), підкреслював роль техніки та механізації зброї у веденні бойових дій³⁶⁵.

Проте основну увагу свого дослідження генерал-поручик спрямовував на висвітлення підготовки військових кадрів. Розглядаючи дивізію як тактичну одиницю, котра сполучає в собі різні засоби до збройної боротьби, Михайло Омелянович-Павленко вагому роль відводив штабовій старшині, котра повинна була керувати військовими операціями під час бойових дій та мати достатню компетентність щодо всіх родів військ, представлених у дивізії. Генерал-поручик акцентував увагу на тих алгоритмах, котрі дозволили б підвищити кваліфікацію вузького спеціаліста (старшин піхоти, артилерії, кінноти та ін.) до рівня універсального професіонала – штаб-старшини. Такий професіонал, на

³⁶⁴ Там само. С. 5.

³⁶⁵ Там само. С. 11-15.

думку автора, повинен був постійно покращувати свою компетентність шляхом ознайомлення з військовою літературою, практичним вивченням функціоналу інших родів зброї, опануванням тактики малих відділів мішаного характеру та вивченням морально-психологічного аспекту військової справи. Саме такого підготовленого штаб-старшину генерал-поручик називав елітою старшинського корпусу³⁶⁶. Окрім того, Михайло Омелянович-Павленко акцентував увагу на вишколі старшини через спеціалізоване навчання у військових академіях (генштабу, гарматних та технічних) та пропонував у перспективі відродити штаб-старшинські школи (стрілецьку, гарматну, технічну, кіннотну). Узагальнюючи свою концепцію, генерал-поручик зазначав, що кадри у війську майбутнього гратимуть провідну роль, а сама «армія будучого – це озброєна нація»³⁶⁷. Таким чином, погляд Михайла Омеляновича-Павленка ґрунтувався на утвердженні елітарності старшинського прошарку, мав національно-державницьке спрямування, а його автор оцінював історичну генезу і роль війська з правоконсервативних позицій.

Концептуальні засади розбудови нового українського війська у своїх військово-історичних статтях розглядав генерал-хорунжий Всеволод Петрів. Так, у публікації «Головні засади для утворення соціально доцільної збройної сили на Україні» він зазначав, що в сучасних арміях існує прошарок професіоналів-старшин, котрі бачать у військовій службі не обов'язок, а самоціль, і війна для них, відповідно, не суспільна катастрофа, а мета професійної самореалізації. Ці старшини, на думку Всеволода Петріва, створюють замкнуту соціальну групу, відособлену від решти армії зокрема та всього суспільства загалом, котра по факту служить керівництву держави. Автор запевняв, що армія є інструментом примусу та використовується в державі для підтримки існуючого ладу, політичного устрою, тому у випадку класових протиріч «верства, яка провадить таку політику в армії, є чужою, ворожою, зненавидженою для представників народних мас, які складають і

³⁶⁶ Там само. С. 16-26.

³⁶⁷ Там само. С. 28-30.

масу армії, а це є верства старшинська»³⁶⁸. Стверджуючи, що військо може ефективно функціонувати лише тоді, коли забезпечені інтереси «якнайширших політично-активних мас нації», генерал-хорунжий пропонував провести «усуспільнення старшини» шляхом її підготовки не в професійних військових школах, а в «загальногромадських школах», усуспільнюючи військові знання, проводити практичні військові вправи не на спеціальних вишколах, а здебільшого в міліційних територіальних об'єднаннях, залишивши на фаховий вишкіл лише суто технічну підготовку за схемою паланок як міліційних територіальних об'єднань та козацьких полків як технічних вишколів для одних і тих самих паланок, куди б громадяни відправлялися за вказівкою саме громадської влади³⁶⁹.

Дану концепцію Всеволод Петрів продовжив у публікації «Старшинський склад української демократичної армії». В ній він також критикував старшинство за закритість як соціального прошарку, його роль опори державного режиму і за його привілейоване становище та висував ідею побудови так званої «демократичної армії». На думку генерал-хорунжого, старшина такої армії мала професійно формуватися на принципах загальної освіти зі скасуванням кадетських корпусів та симбіозом освіти в загальній школі й отриманням спеціалізованих знань з військової науки на відповідних фахових факультетах загальних університетів³⁷⁰. Наступним вагомим аспектом створення нового типу старшини Всеволод Петрів убачав залучення до старшинства представників селянства. Він обґрунтовував це тим, що населення України здебільшого складається саме із селянства, і, отже, така старшина буде соціально близькою народним масам. Відповідно, задля приваблення на військову службу дітей селян, генерал-хорунжий пропонував надавати їм певні стимули: звільняти їх родини від податків на час цієї служби, дозволити

³⁶⁸ Петрів В. Військово-історичні праці. Листи. Київ, Українська Видавнича Спілка. 2004. С. 34-35.

³⁶⁹ Там само. С. 36-38.

³⁷⁰ Там само. С. 55-58.

старшині вихід зі служби до демісії за бажанням після досягнення посади сотенного командира чи іншої, більш вищої посади, надавати такій старшині після звільнення зі служби унормований земельний наділ у пожиттєве користування³⁷¹. Важливим аспектом старшинської служби Всеволод Петрів визначав питання платні. Він пропонував фіксовану систему оплати, за якої хорунжий отримував би еквівалент 1 прожиткового мінімуму, поручник – 1,5 прожиткового мінімуму, старшина поручник – 1,75 прожиткового мінімуму з додатками на сім'ю, сотенний – еквівалент 3-х прожиткових мінімумів з додатками на сім'ю, осавул та підполковник – 3,25 та 3,5 прожиткового мінімуму відповідно з невеликими додатками на родину, полковник – 6, бригадир – 6,5, командир дивізії – 8, командуючий армією – 9 прожиткових мінімумів з додатками³⁷². Нарешті, підвищення старшини в ранзі Всеволод Петрів пропонував здійснювати лише після складання цією старшиною кваліфікаційного іспиту та за системою балотування, коли об'єднання старшин певного рангу таємним голосуванням висуває низку кандидатур, котрих вважає достатньо підготовленими та компетентними для отримання вищого рангу, і далі об'єднання старшин цього самого вищого рангу також таємним голосуванням погоджує чи відхиляє запропоновані кандидатури³⁷³. Саме ці принципи генерал-хорунжий вважав базовими для побудови нового прошарку старшин так званої «демократичної армії».

Аспекти концептуального бачення Всеволодом Петрівим розбудови українського війська наявні і в його публікації «Нотатки про розвиток української збройної сили». На її сторінках генерал-хорунжий визначав моделі армії, створені за добровольчим принципом, за принципом примусу та за принципом обов'язку. Добровольчий принцип Всеволод Петрів критикував за те, що вояки-добровольці, отримуючи привілеї за свою службу, не мають абсолютно ніякої спорідненості з народом. Принцип примусу генерал-

³⁷¹ Там само. С. 60-62.

³⁷² Там само. С. 65-66.

³⁷³ Там само. С. 66-67.

хорунжий диференціював на систему вербування та систему рекрутства, які критикував за насильницьке ставлення до солдат, їх експлуатацію та розрив із суспільством³⁷⁴. Службу за принципом обов'язку Всеволод Петрів розглядав у історичній ретроспективі Середньовіччя та ранньомодерного часу, виділяючи ленні та класові війська, котрі в більшості держав Європи склалися з представників шляхетсько-дворянського походження, а також поселені війська у вигляді громад, розселених в певних регіонах, котрі мали військовий обов'язок. До поселених військ, зокрема, автор відносив Військо Запорізьке раннього періоду та Слобожанщину. Серед негативних якостей поселених військ Всеволод Петрів визначав світоглядну відокремленість цих регіонів від решти населення та його суспільних проблем, складність розмежування громадського життя та військової служби і ризику перетворення такої служби виключно на здобування матеріальних благ. Серед позитивних якостей поселених військ генерал-хорунжий визначав спорідненість військових одиниць з громадою, звідки їх було залучено на службу, підготовку молоді до служби заздалегідь та вишкіл тих, хто не потрапив на діючу службу, а також солдат-резервістів, проведення мобілізації на службу силами громади та військово-цивільної влади, що в комплексі укріплює міць таких вояків³⁷⁵.

Таким чином, концепція розбудови українського війська генерал-хорунжого Всеволода Петріва ґрунтувалася на ідеях тісного взаємозв'язку військових старшин з іншими представниками суспільства, їх навчання з ухилом в цивільну освіту, вишколу у міліційному форматі та залучення до старшинських кадрів передусім селянського стану. Фактично, ця концепція мала на меті розмиття елітарності старшинського прошарку, а сам Всеволод Петрів постулював ідею вищості класових взаємовідносин та так званих «інтересів народних мас» над національно-державницькими інтересами, виступаючи із соціал-демократичних, а подекуди й відверто ліворадикальних позицій.

³⁷⁴ Там само. С. 39-41.

³⁷⁵ Там само. С. 41-46.

Перспективи створення українського війська та продовження збройної боротьби аналізував генерал-хорунжий Микола Капустянський. Так, у книзі «Українська Збройна Сила й Українська національна революція» він розкривав специфіку суспільно-політичного життя українських теренів, котрі входили на той момент до складу СРСР та Польщі, та давав розгорнуті характеристики цим двом державам на тлі геополітичних трансформацій 1920-1930-х років. Оцінюючи політику та військову сферу в СРСР, генерал-хорунжий зупиняв увагу на домінуванні централізованої партійної вертикалі над рештою владних установ, котрі формально репрезентували різні гілки влади, а також над всіма напрямками життя, включаючи армію. Микола Капустянський робив акцент на тому, що більшовицьке керівництво декларувало шлях до світової революції та готувалося до продовження подальших воєнних дій – у цьому контексті він розцінював колективізацію, котра допомогла більшовикам зокрема знищити суспільний прошарок традиційних селян-хліборобів, що належали до середньої заможності, та неабияк пролетаризувати село загалом, та індустріалізацію, яка за короткий період часу дозволила створити важку та військову промисловість³⁷⁶.

Аналізуючи імовірні дії СРСР в найближчій перспективі з огляду на вищевказані факти, генерал-хорунжий припускав, що більшовицьке керівництво буде розбудовувати низку підпільних організацій ліворадикального характеру на територіях європейських держав, аби потім подати їх створення та політичну діяльність у контексті розгортання класової боротьби «самоорганізованих» представників «революційних мас». При цьому, автор стверджував, що ідею світової соціалістичної революції радянська влада почала маскувати під фіктивний псевдоросійський патріотизм та з його допомогою створила рух «зміновіхівства» у середовищі російської білої еміграції. На думку Миколи Капустянського, саме даний вектор – створення та підтримка різноманітних ідеологічно лівих рухів – був домінуючим у

³⁷⁶ Капустянський М. Українська Збройна Сила й Українська національна революція. Саскатун, Саскачеван, Видавництво «Новий Шлях», 1936. С. 36.

фактичній зовнішній політиці СРСР. На підтвердження цього автор наводив приклад з Німеччиною: коли до влади там прийшли представники НСДАП та припинили спільну промислову радянсько-німецьку співпрацю, то керівництво СРСР у відповідь розпочало критику нової німецької влади та вжило низку ворожих заходів стосовно неї, зокрема опосередковано посприяло тому, аби у Франції переміг «Народний фронт», відомий своєю ліворадикальною ідеологією, та за його сприяння встановило франко-радянський військово-політичний союз³⁷⁷.

Радянську армію Микола Капустянський розцінював як кадрово-міліційну та змішану. Він зазначав, що ця армія складалася з кадрових частин, служба в яких проходила 2 роки та поєднувала власне вишкіл із ідеологічною обробкою, міліційних (територіальних) частин, що комплектувалися з населення, на територіях проживання якого розташовувалися ці частини, та позавійськового вишколу, мала ухил у розбудову авіації, хімічної промисловості, а головне – в тотальну мілітаризацію населення. Разом тим, генерал-хорунжий підкреслював, що радянська військова машина ефективна у короткотривалій війні проти держав зразка Польщі та Румунії, однак для затяжної війни вона не є ефективною, до того ж значно поступається німецькій військовій силі, а поширення атмосфери терору, доносів та партійного тиску (як у середовищі армії, так і серед громадянського населення) не додає лояльності та вірності режимові³⁷⁸.

Характеризуючи військово-політичне становище Польщі, Микола Капустянський підкреслював, що вона зуміла отримати багато матеріальних та територіальних преференцій після Світової війни, адже її політичні кола, співпрацюючи на початку війни як з державами Четвертного союзу, так і з Антантою, згодом переорієнтувалися суто на Антанту та отримали її повну підтримку в процесі облаштування архітектури повоєнного світу. В той же час,

³⁷⁷ Там само. С. 37-43.

³⁷⁸ Там само. С. 37-45.

генерал-хорунжий зазначав, що на середину 1930-х років Польща опинилася в стані економічної кризи, оскільки її керівництво не зуміло грамотно використати вкладений у державу ресурс, мала велику, проте неготову до тривалих боїв за сучасними методиками армію, а головне – соціальну нестабільність всередині. Політика пацифікації та терор українського населення викликали різко негативне ставлення до самої ідеї польської державності з боку українців, що за умов імовірних воєнних дій призвело б до цілковитої відсутності лояльності та навіть до національно-визвольного вибуху. Автор зазначав, що основну загрозу для Польщі становила як Німеччина сама по собі, так і гіпотетична радянсько-німецька війна, адже за умов її розгортання Польща швидко б отримала поразку безвідносно того, яку б зі сторін підтримала³⁷⁹.

Розглядаючи в ключі вищезазначених воєнно-політичних умов перспективи відновлення збройної боротьби за державність, Микола Капустянський виділяв негативні та позитивні чинники до цього. До негативних він відносив відсутність єдиної стратегії боротьби в середовищі української еміграції та прояви взаємопоборювання між її течіями. До позитивних – поступове розгортання національно-визвольного руху на українських територіях під владою СРСР та Польщі. На думку генерал-хорунжого, необхідно було консолідувати еміграційні сили, кадри української армії, що також опинилися в еміграції, знайти матеріально-технічне забезпечення та почати відновлювати регулярне військо, наповнене новими старшинськими кадрами та спеціалістами в царині новітньої зброї. Як приклад подібного війська, Микола Капустянський згадував армію генерала Галлера, сформовану у Франції з польських емігрантів. Для реалізації даних задумів автор пропонував залучити в першу чергу потенціал української еміграції в Канаді та США і спиратися на діяльність Проводу Українських Націоналістів³⁸⁰.

³⁷⁹ Там само. С. 29-34.

³⁸⁰ Там само. С. 45-50.

Концептуальні засади розбудови нового українського війська містить і стаття Миколи Капустянського «Модерна війна й наші завдання». У ній автор зазначав, що розбудова нової системи міжнародних відносин за результатами світової війни, підписання низки мирних договорів та поширення ідей пацифізму аж ніяк не знімали суспільно-політичну напругу в світі, адже дискриміновані Версальською системою переможені держави бажали реваншу, серед держав-переможниць існували суттєві розбіжності, а системна економічна криза та соціальні конфлікти в контексті класової боротьби створювали умови для нових великих бойових дій. Микола Капустянський аналізував еволюцію військової думки від 1918 до 1930 року, диференціюючи її на теорію статичної війни (ґрунтувалася на механізації, домінуванні ролі техніки з відповідним позбавленням самого війська рухливості, переходом до позиційної війни й на ідеях, що в наступних збройних зіткненнях перемога буде суто за тією стороною, котра накопичить більше військової техніки) та теорію динамічної війни (ґрунтувалася на тому, що військова техніка є лише додатком до самого війська і в перспективі не позбавлятиме його рухливості, а навпаки – сприятиме їй)³⁸¹.

Також генерал-хорунжий зосереджував увагу на зростанні ролі авіації у сучасній війні (підкреслюючи, що вона надаватиме військовим діям масового характеру, адже загрожуватиме не лише армії противника, але і його цивільному населенню, переводитиме самі бойові дії з фронтів на театри військових дій та з морів на океанічні простори та посиляючись на авіаційну доктрину італійського генерала Джуліо Дуе), появі мотомеханізованих військ (котрі б мали як механічну зброю та броню, так і можливості для швидкого маневру за відповідною доктриною англійського генерала Джона Фуллера), моторизованих частин в складі піхоти, котрі б збільшили її маневреність, та невеликих мобільних ударних армійських груп (котрі б у симбіозі з авіацією

³⁸¹ Капустянський М. Модерна війна й наші завдання. *Воєнно-науковий журнал «За збройну Україну»*. Париж, 1938. С. 1-3.

мали розбивати фронт противника за доктриною німецького генерала Ганса фон Зекта)³⁸².

Визначаючи базові аспекти української воєнної доктрини, Микола Капустянський наголошував, що в кадровому плані вона повинна опиратися як на еміграційні військові сили, так і на українське населення під владою СРСР та Польщі, котре спрямоване в національному ключі та готове до боротьби. У стратегічному плані генерал-хорунжий пропонував вести потужний наступ проти ворога без переходу в тотальну оборону чи позиційний фронт, підкреслюючи, що такий наступ спровокує масовий повстанський рух на українських землях, дозволить збільшити регулярні українські сили та надасть виразного політичного характеру ситуації. У тактичному плані автор звертав увагу на комбінування наступальних та оборонних дій, маневрування, широке використання новітньої технічної зброї. Підсумовуючи зміст української воєнної доктрини, генерал-хорунжий зазначав: «Мілітаризація українського народу є одною з передумов для успішного виконання наших завдань»³⁸³.

Таким чином, концептуальні засади Миколи Капустянського ґрунтувалися на вивченні сучасних методик ведення воєнних дій, планах створення нового українського війська у вигляді симбіозу військових кадрів еміграції та національно зорієнтованого українського населення, що знаходилося під владою СРСР і Польщі, стратегії ведення військових дій проти СРСР та Польщі. Політико-ідеологічний аспект концептуальних засад генерал-хорунжого виражався в його негативних оцінках процесу поширення в Європі ліворадикальних ідеологій, котрі здебільшого лобіювали інтереси СРСР та ставали виразниками гасла «світової соціалістичної революції».

Питання організаційної діяльності українських вояків на еміграції опосередковано підіймав у праці «Завдання вояків Армії УНР на еміграції» підполковник Василь Прохода. Виступаючи з позицій оцінки Уряду УНР як

³⁸² Там само. С. 3-7.

³⁸³ Там само. С. 9-14.

єдиної легітимної політичної течії української еміграції, він підкреслював, що армія має виконувати накази уряду без жодних міркувань та критики (за винятком так званих злочинних наказів чи наказів, направлених проти законного уряду), ґрунтуватися на поняттях військової етики та дисципліни. Відповідно, ідеолого-політичним орієнтиром для військових Василь Прохода вважав режим Української Народної Республіки, історичні витoki якого він вбачав у козацькому Запоріжжі, законодавчу легітимацію – в 4-му Універсалі Центральної Ради, а персоніфікацію – в особі Головного отамана Симона Петлюри (котрий на момент написання публікації вже був убитий)³⁸⁴.

Підполковник підкреслював, що вояки мають стояти на національному світоглядному підґрунті, бути аполітичними, проте вважати ворогами української державності не лише окупаційні держави, але й ті течії української еміграції, погляди яких суперечать діяльності Державного Центру УНР. Самі ж українські вояки, на думку автора, в жодному разі не мають права ставати в опозицію до Уряду УНР. В цьому плані Василь Прохода однаково критикував Український союз хліборобів-державників, що займав гетьмансько-монархічні позиції, групу соціалістів-революціонерів Микити Шаповала, УВО-ОУН, котра ґрунтувалася на принципах націоналізму, та ідентифікував їх усіх як ворогів УНР³⁸⁵. Аналізуючи концептуальні засади автора, можна зробити висновок, що підполковник Прохода формально декларував національно-державницький принцип розбудови війська, проте фактично стояв на позиціях лише однієї з політичних груп української еміграції, відкидаючи можливість гіпотетичного консенсусу та об'єднання усіх еміграційних таборів. До того ж, давало про себе знати критичне ставлення підполковника до УВО та ОУН і симпатія до соціал-демократичної ідеології³⁸⁶.

³⁸⁴ Прохода В. Завдання вояків Армії УНР на еміграції. Каліш, 1929. С. 10-14.

³⁸⁵ Там само. С. 18-23.

³⁸⁶ Кравець Н. Військова і громадська діяльність Василя Проходи (1891 – 1971): дис... канд. іст. наук: 20.02.22. Львів, 2021. С. 131-132.

Таким чином, представники української військової еміграції в своїх працях розглядали перспективи відновлення української армії із впровадженням новітніх видів військ та озброєння, тактики масової війни, залученням до армії ветеранів Національно-визвольних змагань 1917-1921 років, що опинилися в еміграції, та вишколом нових кадрів. Симбіоз перелічених аспектів являв собою доктринальні засади в підході до створення якісного нового війська. У той же час, автори ретранслявали різні концепції створення старшинського прошарку (передусім – концепція військової еліти генерал-поручика Михайла Омеляновича-Павленка та концепція демократизації й «усуспільнення» старшин генерал-хорунжого Всеволода Петріва), загострювали увагу на політичному аспекті формування війська та геополітичних трансформаціях в світі в 1920-1930-ті роки.

3.3. Проблематика вітчизняної державності в публікаціях військової еміграції

Проблематика української державності широко висвітлювалася на сторінках публікацій представників української військової еміграції. Автори фокусували свою увагу на генезі українського народу та його держави в історичній ретроспективі, політологічних, географічних та соціальних складових цього питання. Зокрема, вказані аспекти широко висвітлював у своїх працях генерал-хорунжий Всеволод Петрів. Так, у книзі «Суспільство й військо. Соціально-історичний нарис» він давав ґрунтовне авторське бачення витоків українського народу та розвитку його державності. Розпочинаючи виклад матеріалу з опису доби скіфів на теренах степової зони сучасних українських територій, генерал-хорунжий критикував їх суспільно-політичний устрій за деспотизм монархічної влади, називав їх військові порядки

«дикунськими» та безапеляційно стверджував, що українцям не варто вважати скіфів своїми, хай і далекими, родичами, як це, буцімто, роблять росіяни³⁸⁷.

Витоки ж самого українського народу Всеволод Петрів виводив із IV століття з появи антів, ґрунтуючись на свідченнях давньогрецьких авторів та історичних розвідках професора Михайла Грушевського, і підкреслював, що анти мали демократичний устрій, жили громадами, їх дорослі представники чоловічої статі виконували військовий обов'язок, збираючись у невеликі збройні відділи, а не в армії масового порядку. Наступною ланкою генези українського народу генерал-хорунжий визначав племена полян, котрі, на його думку, під впливом агресії кочових племен перемістилися зі степової в лісостепову зону та провели реорганізацію громадсько-військового порядку, внаслідок якої громади ділилися на десятки, зібрані з десяти родів, з десятків складалася сотня, а з сотні – тисяча. Тисяча поєднувала адміністративні та військові функції: міське управління у вигляді ради найавторитетніших мужів та військове керівництво, котре очолював князь чи воєвода, окрім того існувала можливість скликати віче. Всеволод Петрів надавав дуже позитивні оцінки такій моделі устрою та переконував, що вона, буцімто, була більш вдосконаленою за державні моделі античних Спарти, Афін, Македонії та Риму, а також за середньовічну феодальну систему³⁸⁸.

Характеризуючи військово-політичну систему безпосередньо доби Русі, генерал-хорунжий визначав появу княжої дружини, котру поділяв на старшу дружину («княжі огнищани», представники якої розташовувалися в різних містах та перебирали на себе військове управління в тисячах і сотнях) та молодшу дружину (була постійним військом для оборони від степових набігів, її складали отроки, що згодом переходили в стан огнищан, і гритьба, представники якої або ставали отроками, або поверталися назад у громаду). Всеволод Петрів схвально відгукувався про княжу дружину, проте

³⁸⁷ Петрів В. Суспільство й військо. Соціально-історичний нарис. Прага – Берлін, Видавництво «Нова Україна». 1924. С. 23.

³⁸⁸ Там само. С. 24-27.

стверджував, що успішні походи проти половців та печенігів підвищили авторитет князів, дали змогу зосередити їм у своїх руках військову та громадську владу, зменшити вплив віча, перетворити дружинників на виразників князівських інтересів. Генерал-хорунжий дуже негативно розцінював ці перетворення, вважав, що саме вони призвели до міжусобної боротьби та не дали змоги пізніше об'єднатися проти монгольської навали, вказував, що інтереси дружини відокремилися від інтересів народу, засуджував появу найманих військ (передусім – із числа варягів), критикував династичний характер князівської влади та появу боярської аристократії, називаючи це негативним впливом феодальної Європи «з її тяж ворожими населенню лицарськими відділами й бандами найманців»³⁸⁹.

Аналізуючи період перебування українських земель в складі Великого Князівства Литовського, Королівства Польського, а згодом і в складі об'єднаної Речі Посполитої, Всеволод Петрів зазначав, що українське населення за соціальною стратифікацією поділялося на службових бояр (були військовими вершниками та постачали до війська разом із собою ще по 2 вершників і 4 піхотинців кожен), путьних бояр (не йшли до війська, проте платили військовий податок), панцирних слуг (йшли до війська особисто в повному обладунку), ординських слуг (йшли до війська особисто в легкому обладунку), смердів (давали у військо 1 озброєного піхотинця на 8 родів) та тяглих (платили податки). Всі військовозобов'язані стани мали отримати шляхетські привілеї, але польська влада з метою збереження власних інтересів надала ці привілеї лише боярам, перевівши решту населення в стан тяглих холопів. На думку генерал-хорунжого, саме це соціальне протиріччя народило в подальшому низку козацьких повстань³⁹⁰.

Описуючи період козаччини, Всеволод Петрів велику увагу надавав Запорізькій Січі, підкреслюючи її демократичний устрій та проводячи паралелі

³⁸⁹ Там само. С. 28-31.

³⁹⁰ Там само. С. 32-34.

між Січчю й ранньою князівською дружиною. Разом з тим, генерал-хорунжий визнавав наявність серед керівників Січі представників шляхетських та княжих родів і зазначав, що в основі козацьких повстань лежали вимоги отримання прав на одному рівні зі шляхтою. Високо оцінюючи повстання Гетьмана Богдана Хмельницького, результатом якого стала поява козацької держави Війська Запорізького (Гетьманщини), Всеволод Петрів, у той же час, критикував його за укладення Зборівського договору з обмеженням козацького реєстру 40 000 осіб, а також критикував сам устрій Гетьманщини, підкреслюючи появу привілейованих прошарків реєстрованого козацтва, та стверджував, що це реєстрове козацтво відійшло від інтересів мас та не стало повноцінним фаховим військом³⁹¹.

Оцінюючи ситуацію в Гетьманщині після укладення Андрусівського перемир'я та її поділу між Річчю Посполитою й Московським царством, генерал-хорунжий зазначав, що коли на Правобережжі під владою Польщі істотних суспільних змін не сталося, то на Лівобережжі Московський уряд всіляко заохочував протистояння між привілейованими реєстровими козаками та Запоріжжям. В результаті цього, значна кількість реєстровців, отримавши дворянство, увійшла до соціальної системи вже Російської імперії, а запорожці після знищення Січі опинилися на Дунаї (Задунайська січ), а згодом в Азовському війську та на Кубані³⁹². Узагальнюючи викладений матеріал книги, автор фіксував увагу на громадських основах українського суспільного ладу і війська, називаючи їх ідеальними.

Історичний контекст української державності Всеволод Петрів підіймав і в низці статей. Зокрема, його публікація «Стратегічні операції Богдана Хмельницького під час війни 1648-1649 років» містить військово-теоретичний аналіз першого етапу Національно-визвольної війни Богдана Хмельницького. Всеволод Петрів зазначав, що козацьке військо, сформоване Гетьманом за

³⁹¹ Там само. С. 34-39.

³⁹² Там само. С. 39-42.

принципом загального військового обов'язку, було більш боєздатним та ефективним, аніж армія Речі Посполитої, зібрана за феодальною методикою зі значною кількістю найманих солдат. Окрім того, автор вважав Богдана Хмельницького справжнім новатором військового мистецтва, підкреслюючи, зокрема, що той першим увів тактику широкого маневрування під час бойових дій на теренах великого фронту, до якої лише в XVIII-XIX століттях дійшли Наполеон I, Фрідріх II Великий та Олександр Суворов³⁹³. Аналізуючи битви під Жовтими Водами та під Збаражем, Всеволод Петрів зазначав, що Гетьман Хмельницький внаслідок перемоги під Жовтими Водами не лише залучив на свій бік велику кількість козаків-реєстровців та спровокував антипольські масові виступи на українських теренах, але й використовував тактику розташування війська на широкому відрізку фронту з метою деморалізації поляків, котру значно пізніше застосовував Наполеон Бонапарт в боях з пруським військом під Єною та Ауерштедтом. Що ж до битви під Збаражем, то в ній, на думку генерал-хорунжого, Богдан Хмельницький застосовував тактику етапної лінії, ідентичну тій, котра з'явилася в теоретичній думці західноєвропейського військового мистецтва лише в 1780-х³⁹⁴. Також Всеволод Петрів віддавав належне проведенню Гетьманом демобілізації козацтва в кінці 1648 року та новій мобілізації навесні 1649 року, зазначаючи, що вони пройшли за методиками, близькими до методик мобілізаційних планів початку XX століття. В цілому ж, генерал-хорунжий порівнював Богдана Хмельницького як стратега з Наполеоном Бонапартом, Гаєм Юлієм Цезарем, Олександром Македонським та Олександром Суворовим³⁹⁵. Фактично, Всеволод Петрів репрезентував Гетьмана Хмельницького не лише як військового стратега, але й

³⁹³ Петрів В. Військово-історичні праці. Спомини. Київ, Поліграфкнига. 2002. С. 145.

³⁹⁴ Там само. С. 157-172.

³⁹⁵ Там само. С. 183.

як справжнього новатора та вибудував у своїх публікаціях повноцінну військову концепцію його доби³⁹⁶.

Всеволод Петрів детально висвітлював саму битву під Жовтими Водами. Так, його публікація «Жовті Води» описувала тактичну комбінацію Хмельницького, в результаті якої той зумів перетягти на свій бік реєстрових козаків та розбити польські сили на чолі зі Стефаном Потоцьким³⁹⁷. Окрім того, в рамках власних студій з історії козацтва генерал-хорунжий у статті «Московсько-українська війна (1708-1711)» аналізував діяльність Гетьмана Івана Мазепи в контексті його переходу на бік шведського Короля Карла XII, розцінюючи це не як зраду московського Царя Петра I, а як складову повноцінної московсько-української війни. Приводом до цієї війни Всеволод Петрів називав систематичні порушення Москвою військово-політичного договору з Гетьманщиною та сепаратне Андрусівське перемир'я 1667 року³⁹⁸. Генерал-хорунжий детально аналізував військові сили обох сторін, у негативному ключі підкреслюючи соціальне розшарування в самій Гетьманщині, появу привілейованої старшинської аристократії та критикуючи самого Мазепу за конфлікти із Запорожжям напередодні московсько-української війни, описував перебіг бойових дій, взяття московською армією Батурина, виступ запорожців на чолі з Костем Гордієнком, битву під Полтавою та Прутський похід з укладенням миру в 1711 році. Підсумовуючи, автор стверджував, що московсько-українська війна не спровокувала всенародного українського виступу, адже не підіймала соціальних питань, котрі б відповідали настроям народних мас³⁹⁹.

³⁹⁶ Сидоренко А. Військова діяльність Богдана Хмельницького в оцінках генерал-хорунжого Всеволода Петріва. *Одинадцяті Богданівські читання: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції: збірник наукових праць*. Черкаси: ЧНУ, 2021. С. 19.

³⁹⁷ Петрів В. Військово-історичні праці. Листи. Київ, Українська Видавнича Спілка. 2004. С. 336-340.

³⁹⁸ Петрів В. Військово-історичні праці. Спомини. Київ, Поліграфкнига. 2002. С. 188.

³⁹⁹ Там само. С. 203.

Окрім історичної проблематики, Всеволод Петрів торкався краєзнавчих, географічних, соціально-економічних питань української державності. Так, у публікації «Військова географія України» він детально аналізував географію українських теренів у контексті перспектив ведення бойових дій, визначаючи умови для маневрування, підготовки операцій, характеризуючи рельєф⁴⁰⁰. У праці «Значення самостійної в етнографічних межах України для військової рівноваги Європи» генерал-хорунжий визначав етнографічні кордони України та підкреслював, що саме вона може стати місцем найбільш вірогідного розгортання нових масштабних бойових дій після Першої Світової війни⁴⁰¹. У статті «Стратегічно-політичне значення України» автор розглядав українські терени, починаючи з доби варязького проникнення та появи Русі, як своєрідний фронтір та місце не лише геополітичних, але й цивілізаційних зіткнень європейської та азійської культур⁴⁰².

Таким чином, у своїх працях генерал-хорунжий Всеволод Петрів ґрунтовно аналізував проблематику української державності, її історичну генезу та сучасні перспективи, демонструючи глибоке володіння матеріалом не лише фахового військового, але й історичного, соціологічного та політологічного плану. Також можна стверджувати, що низка праць генерал-хорунжого мала виражену краєзнавчу направленість, розглядала історичну протяжність українських територій та визначала географічні й етнографічні фактори в ключі військової справи⁴⁰³. В той же час, історичні концептуальні засади автора дуже часто ґрунтувалися на стереотипах народницької історіографії, що виражалося в негативному сприйнятті української аристократії, применшенні ролі еліт у вітчизняному державотворенні,

⁴⁰⁰ Петрів В. Військово-історичні праці. Листи. Київ, Українська Видавнича Спілка. 2004. С. 71-79.

⁴⁰¹ Там само. С. 79-82.

⁴⁰² Петрів В. Військово-історичні праці. Спомини. Київ, Поліграфкнига. 2002. С. 56-57.

⁴⁰³ Сидоренко А. Краєзнавча проблематика у науковій спадщині генерал-хорунжого Всеволода Петріва. *Матеріали XXXVIII-ї Міжнародної краєзнавчої конференції молодих учених «Краєзнавство та краєзнавці: досвід минулого та сьогоденні завдання (до 120-річчя від дня народження професора А. Г. Слюсарського)»*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. С. 113-114.

ігноруванні династичного і консервативно-монархічного чинників, та були спричинені, вочевидь, його особистими ідеологічно лівими поглядами.

Період Гетьманщини в контексті історії української державності опосередковано розглядав у праці «Українська Збройна Сила й Українська національна революція» генерал-хорунжий Микола Капустянський. Зокрема, визначаючи передумови до появи козацького руху, він підкреслював, що центральною передумовою була політика Польщі стосовно українських земель після укладення Люблінської унії 1569 року, яка виражалася в спольщенні та примусовому впровадженні римо-католицизму. Микола Капустянський зазначав, що ця політика кардинально відрізнялася від політики мирного співіснування Литви та України за доби Великого Князівства Литовського. На його думку, уклавши Люблінську унію, Польща опинилася перед дилемою розбудовувати триєдину міцну державу, забезпечивши національні права Литви та України, або ж почати спольщувати їх, отримуючи національні, соціальні та релігійні преференції. Польща обрала другий варіант, і якщо колонізація Литви відбувалася досить успішно, то на теренах України представники середньої та дрібної української шляхти й магнатів, духовенства, міщанства й селянства почали рішучий опір даним процесам, котрий, в свою чергу, і вилився в появу козацтва⁴⁰⁴.

В цьому ключі автор вагому роль відводив релігійному питанню, підкреслював деструктивну роль Берестейської релігійної унії 1596 року, котра розділила багатьох українців за віросповіданням, однак зазначав, що греко-католицизм на західноукраїнських землях із плином часу еволюціонував від інструменту колонізації до ролі захисника української культури перед польським римо-католицизмом. Микола Капустянський стверджував, що ця релігійна розбіжність між західними українцями та наддніпрянцями в подальшому не відігравала суттєвої ролі та в якості прикладу наводив події

⁴⁰⁴ Капустянський М. Українська Збройна Сила й Українська національна революція. Саскатун, Саскачеван, Видавництво «Новий Шлях», 1936. С. 3-4.

Національно-визвольних змагань 1917-1921 років, зазначаючи: «В часи визвольної боротьби ніхто не питав, - хто ти є: греко-католик чи православний, досить того, що ти є українець»⁴⁰⁵. Дана рефлексія є красномовним свідченням того, що ідеї української державності генерал-хорунжого ґрунтувалися на принципах етнічності та соборності.

Микола Капустянський детально аналізував процес формування козацтва, диференціював його на низових (запорожців) та городових, частину яких складали реєстровці. Характеризуючи запорізьких козаків, генерал-хорунжий стверджував, що вони боронили інтереси не котрогось із соціальних прошарків українства, а інтереси всього українського народу загалом, проте самі запорожці складалися з різноманітного соціального елементу, а гетьманами та полковниками могли стати як представники міщан та селян, так і представники української шляхти чи діти духовенства⁴⁰⁶. Микола Капустянський характеризував структуру та керівний склад (старшину) козацького війська, підкреслював, що його основою була кіннота, відзначав стратегічні й тактичні вміння Гетьмана Петра Сагайдачного в обороні українських земель від османських нападів. Проте автор зауважував, що Петро Сагайдачний часто йшов на поступки Польщі в сподіванні, що та оцінить військове мистецтво козаків та надасть їм необхідні права, і, відповідно, схилив на поступки саме козацтво та підписував домовленості, котрі суттєво шкодили його інтересам. Однак Польща, на думку генерал-хорунжого, не лише не віддячила за ці кроки, а навпаки – ще більше зміцніла та посилила вплив на українські землі⁴⁰⁷.

Позитивно оцінюючи низку козацьких повстань за період 1622 – 1648 років, Микола Капустянський виділяв постаті Сулими, Павлюка, Скидана і т.д., проте констатував, що саме на цей час припадало загострення польського тиску на козацтво зокрема та на українські землі загалом. Описуючи початок виступу Гетьмана Богдана Хмельницького, генерал-хорунжий проводив порівняльну

⁴⁰⁵ Там само. С. 5.

⁴⁰⁶ Там само. С. 6-7.

⁴⁰⁷ Там само. С. 8-11.

характеристику його військових сил та військових сил Польщі й констатував, що польські сили перебільшували козацькі більше ніж у 10 разів, а сама Польща на той момент була економічно потужною державою та мала власних васалів. Відповідно, Микола Капустянський фокусував увагу на ретельній підготовці Богдана Хмельницького до війни та відзначав такі її напрямки як політичний, що виражався в укладенні договору з Османською імперією й Кримським ханатом та запевненні польського короля, котрий саме мав конфлікт зі шляхтою, у виключно антишляхетському спрямуванні майбутнього козацького походу; стратегічний, що виражався в зібранні військ саме на Запоріжжі, а не на кордонах з польськими землями (аби зберегти таємницю та не виявити скупчення сил раніше запланованого часу), та домовленостях з реєстровим козацтвом; революційно-психологічний, що виражався в проведенні пропаганди серед українства та залученні широких прошарків населення до козацького походу⁴⁰⁸.

Генерал-хорунжий аналізував сам перебіг початку походу Богдана Хмельницького та визначав такі чинники його успіху як ефект несподіванки, вдалий бій під Жовтими Водами, коли Гетьман зумів залучити на свій бік більшість реєстрових козаків, розбити польську армію Стефана Потоцького і створити сприятливі умови для всезагального антипольського повстання, вдалий бій під Корсунем та запровадження на звільнених землях козацького адміністративного устрою з метою впорядкувати цивільне життя та повстанський рух, аби той не переходив у деструктивне русло та не шкодив українській шляхті православного віросповідання⁴⁰⁹. Микола Капустянський вагому роль відводив битві під Пилявцями, стверджуючи, що вона мала національний характер та призвела до розгрому більшої частини всього польського війська, і зазначав правильність стратегії Богдана Хмельницького, коли той вийшов на кордон з етнічними польськими землями, проте далі не рушив, аби не наражатися на опір всього польського населення, а повернув до

⁴⁰⁸ Там само. С. 12-16.

⁴⁰⁹ Там само. С. 16-18.

Києва. Саме тут, на думку генерал-хорунжого, повстання остаточно набуло рис національно-визвольної війни, а сам Гетьман отримав міжнародне визнання від послів османського султана, молдавського та волоського господарів, семигородського князя і т.д.⁴¹⁰.

Микола Капустянський надавав високі оцінки Богдану Хмельницькому як політику та як військовому стратегу. Він переконував, що Гетьман мав потенціал боротися з набагато потужнішим противником, проте підкреслював низку негативних факторів, котрі склалися станом на 1653 рік (передусім – ненадійність татарських військ як союзників) та змушували Хмельницького шукати нових однодумців для антипольського об'єднання. Характеризуючи союз Гетьманщини та Московського царства, Микола Капустянський зазначав, що саме царство на той момент не було окупантом українських земель, а тільки сусідом-єдиновірцем, до того ж стратегічні інтереси обох держав супроти Польщі збігалися. Відповідно, на думку автора, Богдан Хмельницький організував тимчасовий військово-політичний альянс із Московським царством, аби за його допомогою відвоювати в Речі Посполитої всі українські терени та утворити на них Київське князівство без подальшого входження в склад Московської держави, однак Гетьманщина була дуже ослаблена тривалою війною, і Москва просто цим скористалася⁴¹¹.

Питання історії українського війська підіймав у статті «Армія в перспективі історії нації (минулого й майбутнього)» сотник Олександр Шпилинський. Він виводив генезу української армії з мілітарних традицій Русі, зосереджував увагу на походах князівської дружини до Царгороду, на Каспій, у половецькі степи та відзначав постать Князя Святослава⁴¹². Наступним етапом піднесення українського війська сотник називав козацький період. Олександр

⁴¹⁰ Там само. С. 18-20.

⁴¹¹ Там само. С. 22-23.

⁴¹² Шпилинський О. Армія в перспективі історії нації (минулого й майбутнього). *За державність. Матеріали до історії війська українського*. Збірник 2. Каліш, Українське воєнно-історичне товариство. 1930. С. 97.

Шпилинський давав загальний аналіз армійських структур від доби козацтва й аж до 1917 року та визначав такі історичні українські збройні формації тих часів як городові або реєстрові полки (витоки яких, на думку автора, сягали ще залишків князівської дружини, самі ж реєстрові полки стали основою Війська Запорізького), сердюцькі та охочекомонні полки (здійснювали функції охорони міст і гетьманського конвою), Запорізьке військо, слобідські полки (дислокувалися на Слобожанщині, склалися здебільшого з вихідців із Правобережжя), чугуївські полки (дислокувалися в Чугуєві у вигляді Чугуївського Козацького Корпусу), полки Українського ляндрміліційного корпусу (дислокувалися на лінії між Дніпром та Доном, виконували охоронні та фортифікаційні функції), українські регулярні полки російської формації (склалися з українського козацтва та утворювали російську Катеринославську Кінноту) та козацькі війська першої української еміграції (кубанські, терські козаки)⁴¹³.

Характеризуючи перспективи українського війська після доби Національно-визвольних змагань 1917-1921 років, сотник Шпилинський пропонував узгодити реєстр армії УНР та реорганізувати полки на основі козацьких (городових, реєстрових) та княжих (дружинних) історичних полків, надавши їм відповідні назви. У цьому плані автор також підкреслював, що з точки зору історії буде логічно присвоювати цим полкам імена видатних Князів, Гетьманів та полковників⁴¹⁴.

Питання української державності в контексті українсько-російських взаємовідносин опосередковано підіймав у статті «Історичний похід Москви на знищення України» полковник Володимир Кедровський. Зокрема, він відзначав витоки цієї державності з Русі, підкреслював, що Москва не входила до складу Київського князівства та тривалий час не мала з ним ніяких взаємовідносин, і лише в XII столітті Володимиро-Суздальське князівство, центром якого була

⁴¹³ Там само. С. 101-116.

⁴¹⁴ Там само. С.116-119.

Москва, почало тиск на Київ, скориставшись його ослабленням, а в 1169 році взагалі зруйнувало руську столицю. Після цього, на думку полковника, історичні шляхи Києва та Москви розходилися: українська держава пережила монгольську навалу, включення до Великого Князівства Литовського, Речі Посполитої, спольщення та козацькі війни, апогеем яких став похід Богдана Хмельницького. І лише в 1654 році Гетьман Хмельницький у зв'язку з політичною ситуацією та необхідністю пошуку нового союзника ухвалив договір про перехід під протекторат московського Царя⁴¹⁵.

Володимир Кедровський зауважував, що спершу стосунки між Гетьманщиною та Московським царством були рівноправними та знаходилися в дипломатичній площині, проте згодом Москва почала перетягувати суспільно-політичне та економічне життя українських земель під свій контроль. Визначаючи особливості спротиву Гетьманщини (укладення Богданом Хмельницьким союзу зі шведським Королем Карлом X, Гадяцький договір Гетьмана Івана Виговського з Річчю Посполитою, союз Гетьмана Петра Дорошенка з Османською імперією, союз Гетьмана Івана Мазепи зі шведським Королем Карлом XII), полковник окреслював кроки Московського царства, а згодом і Російської імперії, у плані повного знищення української державності (скасування Гетьманщини в 1764 році, ліквідація окремого козацького війська, фінансово-економічна політика на українських теренах, котру автор кваліфікував як колоніальну і т.д.). Володимир Кедровський при цьому стверджував, що Московське царство у власному державному будівництві користувалося спадщиною монгольських ханів (до якої він відносив централізовану державну систему та абсолютну владу царя, тотожну, буцімто, абсолютній владі хана), а також підкреслював, що в подальшій завойовницькій політиці московські царі та російські імператори спиралися саме на українську

⁴¹⁵ Кедровський В. Історичний похід Москви на знищення України (частина I). *Свобода*. 1933. № 286. С. 2.

збройну силу⁴¹⁶. Досить контрверсійно звучали оцінки автором політики радянської Росії зокрема та Радянського Союзу загалом: він погоджувався з тим, що більшовики намагалися створити соціальні заворушення в світі та поширити ідеї «світової революції», проте стверджував, що в основі цієї політики лежав імперіалізм, прагнення до розширення кордонів, а витoki більшовицького Третього Інтернаціоналу виводив з історіософської концепції «Третього Риму»⁴¹⁷. Вочевидь, в силу власних соціал-демократичних поглядів полковник намагався публічно дистанціюватися від негативних рис ліворадикальної ідеології, котру репрезентували більшовики.

Окремих історичних аспектів української державності торкався в публікації «За крашанку – писанка» підполковник Варфоломій Євтимович. Заочно полемізуючи з книгою Герцога Георгія Лейхтенбергського «Воспоминания объ Украинѣ», він підкреслював витoki української державності з Русі та зазначав, що саму назву «Україна» вказував у XVII столітті в своїй знаменитій праці «Description d'Ukraine, qui sont plusieurs provinces du Royaume de Pologne. Contenues depuis les confins de la Moscovie, iusques aux limites de la Transilvanie» французький інженер Гійом Левассер де Боплан, даючи історичний, географічний та етнографічний опис її теренів⁴¹⁸. Варфоломій Євтимович проводив розгорнуту порівняльну характеристику суспільного, економічного, культурного життя українського та російського народів, визначаючи відмінності між ними, проте основну увагу спрямовував саме на питання державності. Так, аналізуючи період Гетьманщини, підполковник стверджував, що в 1654 році в Переяславі вона прийняла не московське підданство, а лише перейшла під протекцію царської династії Романових, зберігаючи при цьому за офіційним договором з Царем Олексієм

⁴¹⁶ Його ж. Історичний похід Москви на знищення України (частина II). *Свобода*. 1933. № 287. С. 2.

⁴¹⁷ Його ж. Історичний похід Москви на знищення України (частина III). *Свобода*. 1933. № 288. С. 2.

⁴¹⁸ Євтимович В. «За крашанку – писанка». Рефлекси з приводу «Воспоминаний объ Украинѣ» герцога Лейхтенбергського. Каліш, «Чорномор». 1928. С. 4.

Михайловичем власну законодавчу та адміністративну владу, що належала гетьманському уряду та не передбачала втручання уряду царського, власне самостійне військо, право на обрання Гетьмана без втручання з боку царського уряду, право на самостійні міжнародні відносини і т.д. Відповідно, після зречення Імператора Миколи II в 1917 році завершилася й сама протекція, а українські військові почали створювати власні національні збройні частини⁴¹⁹.

Таким чином, українську державність представники військової еміграції в своїх працях виводили з часів Русі та загалом репрезентували її в рамках наративної схеми «Русь – Гетьманщина – Національно-визвольні змагання 1917-1921 років», підкреслюючи риси спадкоємності (передусім у військовій сфері) Гетьманщини від Русі та Національно-визвольних змагань від Гетьманщини. При цьому періоди перебування українських теренів у складі Речі Посполитої та Московського царства (а згодом і Російської імперії) розглядалися в контексті національних, соціальних, релігійних утисків з боку вказаних держав. Разом з тим, автори по-різному оцінювали соціальну складову вітчизняної державності. Представники військової еміграції, котрі стояли на національно-державницьких позиціях, визначали роль всіх прошарків українського суспільства в державному будівництві, а ті представники військової еміграції, котрі займали ідеологічно ліві позиції, фокусували увагу саме на соціальних розбіжностях та всіляко заперечували позитивну роль вітчизняних еліт в українській історії.

⁴¹⁹ Там само. С. 12-13.

ВИСНОВКИ

В процесі виконання поставлених дисертаційних завдань вдалося отримати наступні висновки:

1. Культурно-просвітня та наукова діяльність української військової еміграції Армії УНР у період інтернування складалася з наступних аспектів: 1) робота Культурно-освітньої управи Генерального штабу, котра відповідала за національно-громадянське, культурне та моральне виховання вояків та старшин, що знаходилися в таборах, складалася з культурно-освітніх відділів по таборах, які, в свою чергу, організовували відповідні товариства, гуртки, секції; 2) навчальна підготовка старшин на Скорочених та Академічних курсах, котрі мали стати підґрунтям для створення Академії Генштабу, а також підготовка вояків у спеціалізованих юнацьких школах, курсах і на Військовому факультеті Українського Народного Університету; 3) видавнича діяльність, яка полягала у функціонуванні як локальних таборових видавництв, часописів, так і таких великих видавництв як «Чорномор», де друкувалися представники української військової еміграції, а також часопису «Табір», що став виразником військової думки Державного Центру УНР; 4) діяльність Військово-історичного відділу при Генеральному штабі Армії УНР, котрий займався питаннями зібрання та впорядкування документального спадку доби Української революції та був реорганізований у Військово-історичну управу при Генеральному штабі. Остання, в свою чергу, ініціювала план створення Головного Військово-Історичного Архіву (Головного Військово-Історичного Музею-Архіву), котрий згодом втілювався у життя у вигляді Музею-Архіву Визволення України; 5) формальне створення Українського Військово-Історичного Товариства в 1920 році. Окрім того, в 1920-1923 роках також відбувалася культурно-просвітня робота в таборах інтернованих вояків Армії УНР в Румунії, однак вона не отримала такого широкого масштабу, який був у польських таборах, і мала локальний характер.

2. Культурно-просвітня та наукова діяльність української військової еміграції Армії УНР у 1924-1939 роках була втілена у роботі Українського Воєнно-Історичного Товариства, котре фокусувалося на видавничій, лекційній справі та військово-теоретичних розробках, а також у вигляді низки часописів концептуального характеру («Табір», «Тризуб», «Гуртуймося»). На сторінках даних журналів публікувалися праці представників української військової еміграції та інформація щодо еміграційного життя, світової політики і військової справи у світі. Перелічені об'єднання та часописи перебували у підпорядкуванні Державного Центру УНР. У той же час, низка представників української військової еміграції займалася культурно-просвітньою та науковою роботою поза орбітою Державного Центру, ситуативно співпрацюючи з іншими групами української еміграції (гетьманською, шаповалівською, націоналістичною). У цьому плані варто відзначити Українське Військово-Наукове Товариство, котре займалося лекційною, культурною діяльністю та розробкою доктринальних засад розбудови армії, а також лекційну та музейно-архівну працю Всеволода Петріва при УГК, лекційну та наукову роботу Миколи Капустянського при ПУН і лекційну та культурну діяльність Михайла Омеляновича-Павленка.

3. Тематика Національно-визвольних змагань 1917-1921 років стала магістральним напрямком для всього інтелектуального доробку української військової еміграції. У своїх військово-теоретичних і мемуарно-публіцистичних працях представники старшинського складу вибудували цілісну концепцію вказаного історичного періоду, виокремили його хронологічні рамки (від зародження українських військових та політичних рухів у 1917 році до Другого Зимового походу 1921 року), надали розгорнуту характеристику державно-політичним утворенням, ідеологічним партіям та громадським рухам, а також окремим персоналіям. У контексті загальної картини Національно-визвольних змагань 1917-1921 років, автори детально висвітлили специфіку українізації військових частин російської армії в 1917 році, проблематику створення війська та політичних інституцій за доби Центральної Ради, військові дії проти

більшовиків у грудні 1917 – березні 1918 року, державно-політичне життя і специфіку створення війська за часів Української Держави 1918 року, перебіг встановлення влади Директорії, її політичну та військову діяльність в контексті бойових дій кінця 1918 – 1919 року, організацію та проведення Першого і Другого Зимового походу, проблематику союзу з Польщею в 1920 році, політичну, військову та суспільну діяльність режиму ЗУНР та бойовий шлях УГА. Варто підкреслити, що в своїх працях представники української військової еміграції не оминали дискусійних тем, а самі праці можна диференціювати за світоглядно-ідеологічним принципом.

4. Організаційно-теоретична сфера розбудови війська та його перспектив була реалізована на сторінках концептуальних праць представників старшинського складу, котрі торкалися аспектів новітніх методик військового мистецтва, його технічної складової, розглядали принципи модерної війни та її масовий характер. Окрім того, вони ретранслявали власні бачення української військової доктрини, принципів формування війська та його старшинського прошарку. В цьому плані найбільш показовою є різниця концептуальних поглядів генерал-поручика Михайла Омеляновича-Павленка, котрий вбачав у старшинському прошарку повноцінну військову еліту, та генерал-хорунжого Всеволода Петріва, який виступав за «усуспільнення» старшинства і був принципово проти його елітарності.

5. Проблематика вітчизняної державності в працях представників української військової еміграції охоплювала хронологічний період від доби Русі й до сучасності. Фактично, вона повністю відповідає наративній концепції «Русь – Гетьманщина – Національно-визвольні змагання 1917-1921 років». У своїх працях представники старшинського складу розглядали специфіку військової спадкоємності, котра перетікала від доби Русі до Гетьманщини й від доби Гетьманщини до новітньої визвольної боротьби. Відповідно, період перебування українських територій в складі Королівства Польського (Речі Посполитої) та Московського Царства (і, відповідно, Російської імперії) подавався в ключі національних, соціальних, релігійних переслідувань

українського населення з боку цих держав і, відповідно, визвольною боротьбою проти такого гноблення. У той же час, представники української військової еміграції по-різному оцінювали державні режими та соціальну стратифікацію суспільства в різні періоди української державності. Так, відповідно, старшини, що знаходилися на національно-державницьких позиціях, підкреслювали роль усіх прошарків суспільства доби Русі та Гетьманщини в розбудові державності та війська, в той час як ті представники старшинського складу, котрі сповідували ліві соціалістичні погляди, відкидали будь-яку позитивну діяльність вітчизняних еліт та взагалі їх роль в історії та загострювали увагу на соціально-класових протистояннях в різні епохи.

Таким чином, в ході проведення дисертаційного дослідження вдалося комплексно дослідити культурно-просвітню та наукову діяльність української військової еміграції Армії УНР, визначити генезу, структуру та функціонування її військово-наукових, освітніх, видавничих, культурних та музейно-архівних осередків упродовж періодів інтернування та політичної еміграції, проаналізувати військово-теоретичні та мемуарно-публіцистичні праці концептуального характеру. Симбіоз вказаних аспектів репрезентує нам внесок представників української військової еміграції Армії УНР в царину історії України, військового мистецтва, культурної, музейної та архівної справи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

Архівні документи

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України)

Фонд 1078. Головне управління Генерального штабу Української Народної Республіки, м. Київ; з лютого 1919р. – м. Жмеринка, м. Ровно, з червня 1919р. – м. Кам'янець-Подільський

Опис 2.

1. Справа 129. Копії наказів Військового міністра дієвої армії УНР по управлінню Генерального штабу. Листування про перевірку та вилучення військово-історичних документів, передачу їх на охорону військово-історичному відділу музею-архіву. 39 арк.

2. Справа 130. План роботи військово-історичної управи, доповіді і рапорти про їх діяльність. 21 арк.

3. Справа 226. Проекти положення про курси підготовки командного складу Армії УНР, доповідь 3-го Генерал-квартирмейства та звіт про роботу курсів з підготовки старшин до праці в оперативних штабах УНР. 128 арк.

Фонд 1429. Канцелярія Директорії Української Народної Республіки, м. Київ, м. Кам'янець-Подільський, територія Польщі, Чехословаччина

Опис 2.

4. Справа 32. Доповіді Головного Отамана військ УНР С. Петлюри про відступ Армії УНР з України до Польщі, стан польської армії, переговори з Врангелем. Листування з Радою Міністрів УНР та Міністерством закордонних справ УНР про економічний стан Армії УНР тощо. 124 арк.

Фонд 3947. Петрів Всеволод Миколайович (1883-1948)- військовий діяч , військовий міністр УНР, дійсний член НТШ

Опис 1.

5. Справа 17. Листування з Українським комітетом, Українським педагогічним інститутом, Українським інститутом громадознавства, Українським академічним комітетом, Українським національним музеєм-архівом та іншими установами про проведення загальних зборів, про участь в Українському науковому з'їзді тощо. 55 арк.

Фонд 4005. Видавництво "Чорномор" в м. Каліш (Польща)

Опис 1.

6. Справа 1. Загальні інструкції щодо провадження видавництва «Чорномор». 12 арк.

7. Справа 6. Листування з установами, організаціями та окремими особами про друкування, надсилку книжок, відомостей про видавництво та інше. 36 арк.

Фонд 4007. Шаповал Микола Юхимович (05.12.1886-1948) – генерал-хорунжий Армії УНР, голова Українського товариства Ліги націй у м. Каліші

Опис 1.

8. Справа 10. Протоколи засідань Тимчасової конференції по організації академічних курсів для старшин Армії УНР; накази Головної команди війська УНР; положення про курси курінних командирів та курси підготовки адміністративних старшин Армії УНР; доповіді начальника Генерального штабу УНР (копії) тощо. 51 арк.

Фонд 4026. Управа товариства «Музей визвольної боротьби України» в м. Празі (Чехословаччина)

Опис 1.

9. Справа 1. Статут Товариства «Музей визвольної боротьби України». 2 арк.

10. Справа 2. Заклики та обіжники Товариства 1925-1944. 23 арк.

Опис 2.

11. Справа 3. Правильник військового відділу Музею Визвольної Боротьби України. 5 арк.

Фонд 4383. Українське військово-історичне товариство у Чехословаччині (м. Прага)

Опис 1.

12. Справа 1. Статут Українського воєнно-історичного товариства в Польщі. 3 арк.

13. Справа 2. Статут товариства. 10 арк.

14. Справа 3. Українське воєнно-історичне товариство в Польщі. Протоколи засідань Наукової ради товариства від 5-12 вересня 1933 р. з питань наукової діяльності та програма наукової діяльності товариства на 1933-1934 рр. 10 арк.

15. Справа 7. Українське воєнно-історичне товариство в Польщі. Список членів товариства. 12 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки (ЦДАГОУ України)

Фонд 269. Колекція документів «Український Музей в Празі».

Опис 1.

16. Справа 467. Чернетки листів та інших матеріалів Управи Музею ВБУ. 143 арк.

Опис 2.

17. Справа 120. Анкета, листи та поздоровлення на адресу Генерал-поручика М. Омеляновича-Павленка від українських емігрантських організацій, генерал-хорунжих М. Безручка, М. Удовиченка, П. Шандрука, інших осіб. Конспекти реферату полковника М. Крата «Партизанський Зимовий похід 6 грудня 1919 р. – 6 травня 1920 р.». 119 арк.

18. Справа 121. Польова книжка наказного отамана військ УНР генерал-хорунжого О. Осецького, посвідчення Голови Української військової місії в Бельгії, інші особисті документи. Листування з колегами, рідними і знайомими

(у справі є записка полковника П. Шандрука про специфічні особливості боротьби з більшовиками). 125 арк.

19. Справа 125. Листування генерал-хорунжого В. Петріва з членами Українського Військово-історичного товариства у Варшаві, союзами бувших вояків української армії у Європі, США та Канаді, іншими українськими емігрантськими об'єднаннями, видавництвами, з військовими та політичними діячами щодо організації діяльності Українського військово-наукового товариства (УВНТ) в Празі, об'єднання зусиль українських військовиків за кордоном на випадок розвитку подій на Сході Європи та з інших питань. 97 арк.

20. Справа 126. Листування генерал-хорунжого В. Петріва. 72 арк.

21. Справа 127. Листування генерал-хорунжого В. Петріва з членами Українського Військово-історичного товариства у Варшаві, союзами бувших вояків українських армій у Європі, США та Канаді, іншими українськими емігрантськими об'єднаннями, видавництвами, з військовими та політичними діячами щодо організації воєнно-наукової роботи серед української еміграції, діяльності Українського Військово-наукового товариства (УВНТ) в Празі, об'єднання зусиль українських військовиків за кордоном на випадок розвитку подій на Сході Європи та з інших питань. 110 арк.

Опубліковані документи і матеріали

22. Лівницький Андрій. Листування (1919–1953 роки). Український інститут національної пам'яті. Київ: Фенікс, 2019. 688 с.

23. Петлюра С. Статті. Київ: Дніпро, 1993. 341 с.

24. Українська політична еміграція 1919-1945: Документи і матеріали. К.: Парламентське вид-во, 2008. 928 с.

Журнали, газети

25. Військовий факультет Українського народнього університету в таборі Ланцут-Стрілково (Частина І). *Літопис Червоної Калини*. Число 4. 1931. С. 19-20.

26. Військовий факультет Українського народнього університету в таборі Ланцут-Стрілково (Частина II). *Літопис Червоної Калини*. Число 5. 1931. С. 20-22.

27. Військовий факультет Українського народнього університету в таборі Ланцут-Стрілково (Частина III). *Літопис Червоної Калини*. Число 6. 1931. С. 18-19.

28. Вісті Музею визвольної боротьби України. Прага, 1925. Ч. 1. 4 с.

29. Вісті Музею визвольної боротьби України. Прага, 1925. Ч. 2. 4 с.

30. Вісті Музею визвольної боротьби України. Прага, 1935. Ч. 8. 16 с.

31. Вісті Музею визвольної боротьби України. Прага, 1936. Ч. 12-13. 16 с.

32. Гуртуймося. Неперіодичний журнал військово-громадської думки. № 9. 1932. 56 с.

33. Гуртуймося. Неперіодичний журнал військово-громадської думки. № 1-2 (17-18). 1936. 33 с.

34. За Державність. № 1. 1929. 206 с.

35. Табор: воєнно-літературний журнал. № 3. 1927. 75 с.

36. Табор: воєнно-літературний журнал. № 4. 1927. 104 с.

37. Тризуб. № 1. 1925. 32 с.

38. Тризуб. № 34. 1926. 8 с.

Військово-теоретичні та мемуарно-публіцистичні праці представників української військової еміграції Армії УНР

39. Алиськевич М. Пів року під більшовиками (Частина I). *Літопис Червоної Калини*. Число 9. 1933. С. 21-23.

40. Андрух І. Січові Стрільці у корпусі ген. Натіїва (Частина I). *Літопис Червоної Калини*. Число 4. 1930. С. 5-8.

41. Андрух І. Січові Стрільці у корпусі ген. Натіїва (Частина II). *Літопис Червоної Калини*. Число 5. 1930. С. 15-17.

42. Безручко М. Січові стрільці в боротьбі за державність. Каліш. 1932. 82 с.

43. Бутович М. Зі споминів Сірожупанника. *За державність. Матеріали до історії війська українського*. Збірник 9. Каліш, Українське воєнно-історичне товариство. 1938. С. 9-17.
44. Ващенко П. До рейду 1921 року. *За державність. Матеріали до історії війська українського*. Збірник 3. Каліш, Українське воєнно-історичне товариство. 1932. С.135-139.
45. Вислоцький І. Політичні настрої і течії серед старшин УГА. *Літопис Червоної Калини*. Число 11. 1934. С. 4-5.
46. Водяний Я. Українське Вільне Козацтво та його З'їзд в Чигирині 3.X. 1917. *Літопис Червоної Калини*. Число 10. 1930. С. 4-7.
47. Гнойовий І. З українського руху Січеславської залоги в році 1917. *За державність. Матеріали до історії війська українського*. Збірник 6. Каліш, Українське воєнно-історичне товариство. 1936. С. 110-118.
48. Гончаренко А. Бій під Крутами. *За державність. Матеріали до історії війська українського*. Збірник 9. Каліш, Українське воєнно-історичне товариство. 1938. С. 145-152.
49. Доценко О. Визвольні змагання 1917-23. Армія УНР 1917-21. *Українська Загальна Енциклопедія: Книга Знання. В 3-х т. Т. 3: С–Я*. Львів; Станіславів; Коломия: Рідна школа, 1933. С. 692-703.
50. Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 - 6.V.1920). Київ, Видавництво імені Олени Теліги. 2001. 376 с.
51. Доценко О. Літопис Української революції. Матеріали й документи до історії Української революції. Том II, книга 4. 1917-1922. Київ-Львів, 1923. 364 с.
52. Доценко О. Літопис Української революції. Матеріали й документи до історії Української революції. Том II, книга 5. 1917-1923. Київ-Львів, 1923. 400 с.
53. Думін О. Армія ЗОУНР (УГА) *Українська Загальна Енциклопедія: Книга Знання. В 3-х т. Т. 3: С–Я*. Львів; Станіславів; Коломия: Рідна школа, 1933. С. 708-722.

54. Думін О. (Антін Крезуб) Дещо про стан Армії УНР на переломі 1918-19 р. *Літопис Червоної Калини*. Число 3. 1934. С. 4-8.
55. Думін О. Історія Легіону Українських січових стрільців 1914-1918. Львів, «Червона Калина». 1936. 375 с.
56. Думін О. (Антін Крезуб) Між Білою Церквою і Мотовилівкою (Частина II). *Літопис Червоної Калини*. Число 2. 1930. С. 9-13.
57. Думін О. (Антін Крезуб) Нарис історії українсько-польської війни 1918-1919. Львів, Червона Калина. 1933. 179 с.
58. Думін О. Табор окремого загону С.С. в Білій Церкві. *Літопис Червоної Калини*. Число 3. 1935. С. 2-4.
59. Євтимович В. До історії кам'янецької спільної юнацької школи. *Літопис Червоної Калини*. Число 4. 1936. С. 4-6.
60. Євтимович В. «За крашанку – писанка». Рефлекси з приводу «Воспоминаній объ Украинѣ» герцога Лейхтенбергського. Каліш, Чорномор. 1928. 14 с.
61. Євтимович В. Здобуття «Праги» (Частина I). *Літопис Червоної Калини*. Число 3. 1938. С. 5-8.
62. Єрошевич П. З боротьби українського народу за свою незалежність (Частина I). *За державність. Матеріали до історії війська українського*. Збірник 8. Каліш, Українське воєнно-історичне товариство. 1938. С. 9-65.
63. Зубенко І. «Веселка» й «веселківці». *За державність. Матеріали до історії війська українського*. Збірник 9. Каліш, Українське воєнно-історичне товариство. 1938. С. 226-235.
64. Калюжний О. Із Саранська до Херсона (до українізації 753-го пішого Вінницького полку). *За державність. Матеріали до історії війська українського*. Збірник 9. Каліш, Українське воєнно-історичне товариство. 1938. С. 171-178.
65. Капустянський М. Військове знання. Частина I. Париж, 1931. 31 с.
66. Капустянський М. Модерна війна й наші завдання. *Воєнно-науковий журнал «За збройну Україну»*. Париж, 1938. С. 1-14.

67. Капустянський М. Похід Українських Армій на Київ-Одесу в 1919 році. Книга перша (частини I й II). Мюнхен, 1946. 132 с.
68. Капустянський М. Похід Українських Армій на Київ-Одесу в 1919 році. Книга друга (частина III). Мюнхен, 1946. 227 с.
69. Капустянський М. Українська Збройна Сила й Українська національна революція. Саскатун, Саскачеван, Видавництво «Новий Шлях», 1936. 50 с.
70. Кедровський В. Боротьба з погромами на Україні (частина IV). *Свобода*. 1933. № 147. С. 3.
71. Кедровський В. Історичний похід Москви на знищення України (частина I). *Свобода*. 1933. № 286. С. 2.
72. Кедровський В. Історичний похід Москви на знищення України (частина II). *Свобода*. 1933. № 287. С. 2.
73. Кедровський В. Історичний похід Москви на знищення України (частина III). *Свобода*. 1933. № 288. С. 2.
74. Кедровський В. 1917 рік. Вінніпег, Канада. Видавнича спілка «Тризуб», 1967. 526 с.
75. Коновалець Є. Причинки до історії Української революції. Прага, Накладом Проводу Українських Націоналістів. 1928. 39 с.
76. Корніїв В. Спогади про Українізацію 36 пішого Орловського полку (X корпусу російської армії) в році 1917. *За державність. Матеріали до історії війська українського*. Збірник 1. Каліш, 1929. С. 62-71.
77. Кучабський В. Від первопочинів до Проскурівського періоду. *Корпус Січових стрільців. Воєнно-історичний нарис*. Чікаго, 1969. С. 1-254.
78. Кучабський В. Західна Україна у боротьбі з Польщею та більшовизмом у 1918-1923 роках. Львів: Дослідно-видавничий центр Наукового товариства ім. Шевченка. 2015. 448 с.
79. Кучабський В. Зовнішньо-політичне положення об'єднаних українських армій у «Чотирикутнику Смерти» в липні-серпні 1919 (Частина I). *Літопис Червоної Калини*. Число 10. 1931. С. 13-17.

80. Левченко С. Інструкторська Школа Старшин. *За державність. Матеріали до історії війська українського*. Збірник 8. Каліш, Українське воєнно-історичне товариство. 1938. С. 119-139.
81. Михайлик М. Український національний рух в Криму в 1917 році (Частина I). *Літопис Червоної Калини*. Число 6. 1932. С. 12-14.
82. Михайлик М. Український національний рух в Криму в 1917 році (Частина II). *Літопис Червоної Калини*. Число 7-8. 1932. С. 22-26.
83. Монкевич Б. Слідами новітніх запорожців. Похід Болбочана на Крим. Нью-Йорк. Накладом Т-ва Запорожців ім. полк. Петра Болбочана в Америці, 1956. 288 с.
84. Монкевич Б. Чорні Запорожці. Зимовий похід й остання кампанія Чорних Запорожців. Львів. Добра книжка, 1929. 158 с.
85. Неклієвич М. На українській чорноморській флоті 20 років тому. *Літопис Червоної Калини*. Число 4. 1938. С. 3-4.
86. Омелянович-Павленко М. Еволюція в формуванні військової еліти. Українське воєнно-наукове товариство, 1931. 40 с.
87. Омелянович-Павленко М. Зимовий похід (6. XII. 1919 – 5. V. 1920). Каліш. 1934. 193 с.
88. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917-1920 рр.). К.: Темпора, 2007. 608 с.
89. Омелянович-Павленко М. Українсько-польська війна 1918-1919. Прага. 1929. 72 с.
90. Отмарштайн Ю. До історії повстанчого рейду ген. хор. Ю. Тютюника в листопаді 1921 р. (Частина I). *Літопис Червоної Калини*. Число 6. 1930. С. 12-13.
91. Отмарштайн Ю. До історії повстанчого рейду ген. хор. Ю. Тютюника в листопаді 1921 р. (Частина II). *Літопис Червоної Калини*. Число 7-8. 1930. С. 17-20.

92. Павленко М. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умов перебування (1919 – 1924 рр.). К. Інститут історії України НАН України, 1999. 352 с.
93. Паліїв Д. На чисту воду (Частина I). *Літопис Червоної Калини*. Число 6. 1930. С. 15-17.
94. Петрів В. Армія УНР 1917-21. Організація. *Українська Загальна Енциклопедія: Книга Знання. В 3-х т. Т. 3: С–Я*. Львів; Станіславів; Коломия: Рідна школа, 1933. С. 762-767.
95. Петрів В. Військово-історичні праці. Листи. Київ, Українська Видавнича Спілка. 2004. 628 с.
96. Петрів В. Військово-історичні праці. Спомини. Київ, Поліграфкнига. 2002. 640 с.
97. Петрів В. Суспільство й військо. Соціально-історичний нарис. Прага – Берлін, Видавництво «Нова Україна». 1924. 48 с.
98. Порохівський Г. Матеріали до історії 2-ої кулеметної бригади. *За державність. Матеріали до історії війська українського*. Збірник 1. Каліш, 1929. С. 135-164.
99. Прохода В. Вождь і військо. *Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1926)*. Прага: друкарня «Легіографія» (накладом Міжорганізаційного Комітету для вшанування пам'яті Симона Петлюри в Празі). 1930. С. 109-148.
100. Прохода В. Завдання вояків Армії УНР на еміграції. Каліш, 1929. 26 с.
101. Прохода В. Записки до історії Сірих (сірожупанників) *За державність. Матеріали до історії війська українського*. Збірник 1. Каліш, 1929. С. 72-117.
102. Проценко П. Українізація на Північному фронті російської армії. *За державність. Матеріали до історії війська українського*. Збірник 6. Каліш, Українське воєнно-історичне товариство. 1936. С. 229-233.

103. Пузицький А. Бої Сірих за Коростень. *За державність. Матеріали до історії війська українського*. Збірник 2. Каліш, Українське воєнно-історичне товариство. 1930. С. 73-96.

104. Ремболович І. Рейд 1921 року. *За державність. Матеріали до історії війська українського*. Збірник 3. Каліш, Українське воєнно-історичне товариство. 1932. С.156-171.

105. Ремболович І. 1918 рік на Чернигівщині. *За державність. Матеріали до історії війська українського*. Збірник 8. Каліш, Українське воєнно-історичне товариство. 1938. С. 86-98.

106. Савченко В. Спогади про український рух у XII російській армії в 1917 році *За державність. Матеріали до історії війська українського*. Збірник 1. Каліш, 1929. С.48-61.

107. Савченко В. Український рух у російських частинах у 1917 та 1918 р.р. *За державність. Матеріали до історії війська українського*. Збірник 4. Каліш, Українське воєнно-історичне товариство. 1934. С. 145-160.

108. Савченко В. Український рух у IX-ій російській армії. *За державність. Матеріали до історії війська українського*. Збірник 8. Каліш, Українське воєнно-історичне товариство. 1938. С. 81-85.

109. Середа М. Військова нарада в кабінеті генерального секретаря Порша дня 18. (5. ст. ст.) січня 1918 р. *Літопис Червоної Калини*. Число 5. 1937. С. 2-3.

110. Середа М. Сторінка з історії визвольної боротьби (Памяти генералів Гандзюка і Сафоніва). *Літопис Червоної Калини*. Число 11. 1931. С. 15-17.

111. Смовський К. Гайдамацький кіш Слобідської України та його артилерія в 1917-18 році. *За державність. Матеріали до історії війська українського*. Збірник 5. Каліш, Українське воєнно-історичне товариство. 1935. С. 137-157.

112. Смовський К. Моя служба Батьківщині. К.: ПП Сергійчук М.І., 2020. 348 с.

113. Смовський К. Окремий Чорноморський Кіш. *За державність. Матеріали до історії війська українського*. Збірник 8. Каліш, Українське воєнно-історичне товариство. 1938. С. 99-118.
114. Тарнавський А. Історія 4-го Запоріжського полку імені полковника Богуна (Частина II). *Літопис Червоної Калини*. Число 2. 1931. С. 18-20.
115. Тарнавський А. Історія 4-го Запоріжського полку імені полковника Богуна (Частина III). *Літопис Червоної Калини*. Число 3. 1931. С. 14-15.
116. Тютюнник Ю. Революційна стихія. Зимовий похід 1919-20 рр. Львів. Універсум, 2004. 192 с.
117. Удовиченко О.І. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917-1921. Вінніпег, 1954. 179 с.
118. Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність. Мюнхен. «Дніпрова хвиля», 1958. 319 с.
119. Шпилинський О. Армія в перспективі історії нації (минулого й майбутнього). *За державність. Матеріали до історії війська українського*. Збірник 2. Каліш, Українське воєнно-історичне товариство. 1930. С.97-119.
120. Шпилинський О. Базар (1921 р. – 1931 р.). *За державність. Матеріали до історії війська українського*. Збірник 3. Каліш, Українське воєнно-історичне товариство. 1932. С.109-134.
121. Шрамченко С. День свята Української Державної Фльоти. *Літопис Червоної Калини*. Число 6. 1933. С. 13-15.
122. Шрамченко С. Закон про державну українську флоту та його виконавці. Варшава. Накладом Українського воєнно-історичного т-ва. 1935. 15 с.
123. Шрамченко С. Командування Українською Державною Флотою в рр. 1918-1920. *Табір: воєнно-літературний журнал*. № 18. 1932. С. 115-118.
124. Шрамченко С. Лінійний корабель-дреднавт Чорноморської Фльоти «Воля». *Літопис Червоної Калини*. Число 5. 1939. С. 5-10.
125. Шрамченко С. На синьому Чорному Морі в рр. 1917-19. *Літопис Червоної Калини*. Число 3. 1935. С. 13-16.

126. Шрамченко С. Піднесення українського прапора в Чорноморській флоті. *За державність. Матеріали до історії війська українського*. Збірник 2. Каліш, Українське воєнно-історичне товариство. 1930. С. 120-124.
127. Шрамченко С. Повстання Центральних Установ Українського Морського Відомства у 1917 році. *Літопис Червоної Калини*. Число 1. 1938. С. 10.
128. Шрамченко С. Українська воєнно-морська політика на Кримі у 1917-18 рр. *Літопис Червоної Калини*. Число 5. 1932. С. 9-12.
129. Шрамченко С. Українська морська піхота в рр. 1917-21. *Літопис Червоної Калини*. Число 11. 1934. С. 13-17.
130. Шрамченко С. Український Головний Морський Штаб у 1917/21 рр. *Табір: воєнно-науковий журнал*. № 21. 1934. С. 47-49.
131. Шрамченко С. Український Морський Міністр Старший Лейтенант фльоти М.І. Білінський. *Літопис Червоної Калини*. Число 9. 1932. С. 17-20.
132. Шрамченко С. Український рух на Фльотилі Північно-Ледового Океану у 1917 році. *Літопис Червоної Калини*. Число 7-8. 1937. С. 11-13.
133. Шрамченко С. Українські морські міністри і керуючі морським відомством у рр. 1917-1921. *Літопис Червоної Калини*. Число 6. 1935. С. 2-3.
134. Янчевський М. Зі споминів. *За державність. Матеріали до історії війська українського*. Збірник 2. Каліш, Українське воєнно-історичне товариство. 1930. С.137-147.

Література

Монографії, статті, тези конференцій

135. Брайлян Н. Журнал «Гуртуймося» (Прага; Софія, 1929—1938 рр.) як джерело біографічної інформації. *Збірник праць Науково-дослідного інституту пресознавства*. 2012. Вип. 2. С. 194-203.
136. Вішка О. Преса української еміграції в Польщі (1920-1939 рр.): Історико-бібліографічне дослідження. Львів, 2002. 480 с.
137. Гозуватенко С. Військово-теоретична спадщина генерала Михайла Омеляновича-Павленка. *Військово-науковий вісник*. 2015. Вип. 23. С. 127-140.

138. Голубнича-Шленчак Ю. Видання часопису «Табір» українською військовою еміграцією в Польщі (1923-1939 pp.). *European philosophical and historical discourse*. Praha. Czech Republic. 2019. Vo. 5. Is. 4. P. 63-70.
139. Давидюк Р. Рівненський вектор розвідки Державного Центру Української Народної Республіки. *Військово-науковий вісник*. Випуск 31. 2019. С. 14-25.
140. Давидюк Р. Українська військово-політична еміграція в Польщі. *Українсько-польські відносини. Новітня доба*. Національна академія наук України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2017. С. 275-292.
141. Кентій А. Збройний чин українських націоналістів. 1920-1956. Історико-архівні нариси. К.: Державний комітет архівів України, 2005. Т. 1: Від Української Військової Організації до Організації Українських Націоналістів. 1920-1942. 2005. 332 с.
142. Кисіль З. Українське воєнно-історичне товариство (1920-1939). *Український історичний журнал*. 2001. № 2. С. 100-112.
143. Ковальчук М. Генерал Микола Капустянський: (1881-1969). К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. 128 с.
144. Ковальчук М. Симон Петлюра та військова опозиція в армії УНР у 1920-1921 pp. *Український історичний журнал*. 2005. № 1. С. 97-108.
145. Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі (1920-1939). НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, Наукове т-во ім. Т. Шевченка. Львів : б. в., 2000. 277 с.
146. Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань. Біографи генералів та адміралів українських військових формацій першої половини ХХ століття. Львів: Інститут українознавства, 1995. 283 с.
147. Кужільна О. До питання про заснування та діяльність Товариства «Музей визвольної боротьби України» в Празі (1925-1948 pp.). *Гілея: науковий вісник*. 2013. № 75. С. 85-88.

148. Любовець О. Українська народна громада – організатор державного перевороту 29 квітня 1918 р. *Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць*. Випуск 64. Київ, 2021. С. 52-56.
149. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Частина перша. Прага, 1942. 372 с.
150. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919-1939. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1999. 272 с.
151. Палієнко М. Архівні центри української еміграції: створення, функціонування, доля документальних колекцій. К.: Темпора, 2008. 688 с.
152. Палієнко М. Срібняк І. Музей визвольної боротьби України у Празі (1925–1948): створення, діяльність, доля архівної колекції. *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: міжвід. зб. наук. праць*. К., 2000. Вип. II. С. 35-47.
153. Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-ті роки ХХ століття). Київ: МП «Леся», 2006. 672 с.
154. Руккас А. «Разом з польським військом»: Армія Української Народної Республіки 1920 р. (структура, організація, чисельність, уніформа). Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2013. 480 с.
155. Руккас А. Українські старшини в польській Вищій Військовій Школі. *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. 2013. Вип. 23–24. С. 97-107.
156. Сергійчук В. Українські державники: Всеволод Петрів. К.: ПП Сергійчук М.І., 2008. 296 с.
157. Сидоренко А. Військова діяльність Богдана Хмельницького в оцінках генерал-хорунжого Всеволода Петріва. *Одинадцяті Богданівські читання: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції: збірник наукових праць*. Черкаси: ЧНУ, 2021. С. 16-20.
158. Сидоренко А. Військово-морська політика 1917-1920 років у науковому доробку лейтенанта Святослава Шрамченка. *Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць*. Випуск 69. Київ, 2023. С. 100-105.

159. Сидоренко А. Військово-теоретична діяльність генерала М. Капустянського (1920-1930-ті рр.). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. Випуск 2 (145). Київ, 2020. С. 73-79.

160. Сидоренко А. Керівник Української служби «Голосу Америки» полковник В. Кедровський: діяльність на еміграції (1921–1970). *Українська служба Голосу Америки: Американська історія для України і з Україною: збірник наукових статей та матеріалів, присвячений 70-річчю Української служби «Голосу Америки»*. Клівленд, 2020. С. 166-177.

161. Сидоренко А. Краєзнавча проблематика у науковій спадщині генерал-хорунжого Всеволода Петріва. *Матеріали XXXVIII-ї Міжнародної краєзнавчої конференції молодих учених «Краєзнавство та краєзнавці: досвід минулого та сьогоденні завдання (до 120-річчя від дня народження професора А. Г. Слюсарського)»*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. С. 113-114.

162. Сидоренко А. Культурна діяльність української військової еміграції 1920-1930-х рр.: організаційний аспект. *Шевченківська весна – 2021 (секція «історія»): Матеріали XIX міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених м. Київ, 26 березня 2021 року*. Київ: Історичний факультет КНУ імені Тараса Шевченка, 2021. С. 66-70.

163. Сидоренко А. Науково-організаційна діяльність генерал-хорунжого Всеволода Петріва (1920-1930-ті роки). *Часопис української історії*. Київ, 2021. Вип. 43. С. 37-46.

164. Сидоренко А. Українознавчий напрямок в культурно-науковій діяльності української військової еміграції міжвоєнного періоду XX століття. *Українознавство [Текст] = Ukrainian Studies: наук. журн*. Київ: НДІУ, 2021. № 1 (78). С. 179-187.

165. Сидоренко А. Українська військова еміграція в Чехословаччині (1920-1930-ті роки): наукова та культурна діяльність. *Одіссос. Актуальні проблеми всесвітньої історії. Матеріали VII всеукраїнської конференції «Одеські читання – 2020»*. Одеса, 2020. С. 105-110.

166. Сидоренко А. Українсько-польський союз 1920 року в працях представників української військової еміграції міжвоєнного періоду. *В ім'я свободи. Станиславів та Станиславівщина як простір міжнародної співпраці в 100-річчя союзу Пілсудський-Петлюра*. Том 1. Варшава – Івано-Франківськ, 2020. С. 189-200.

167. Срібняк І. З історії діяльності військово-освітніх закладів інтернованої в Польщі Армії УНР у 1921 р.: «Юнацька школа прискореного випуску для підготовки старшин військового часу в таборі Каліш». *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Історичні науки*. Чернігів, 2015. Вип.134. № 11. С.105-108.

168. Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі і Румунії (1921-1924 рр.). К.; Філадельфія: Видавництво імені Олени Теліги, 1997. 187 с.

169. Срібняк І. «Почуття великого обов'язку, покладеному на Генеральний штаб Батьківщиною...»: заснування та діяльність Академічних курсів штабних старшин у таборі Каліш (Польща) у 1921-1924 рр. *Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość. Zbiór prac naukowych dedykowanych profesorowi Emilianowi Wiszce (1940-2014)*. Toruń-Kijów: Consortium scientifico-éducatif international L.Febvre, 2017. T.1. S.24-32.

170. Срібняк І. Табір інтернованих Військ УНР у Щипіорно (1922-1923 рр.): гуманітарно-просвітня складова діяльності українського вояцтва. *Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917-1921 рр.): Матеріали Міжнар. наук. конф. (м. Київ, 1-2 червня 2017 р.)*. Київ-Чернігів, 2017. С.381-396.

171. Срібняк І. Умови перебування та культурно-освітня діяльність інтернованих вояків-українців у таборі Ланцут, Польща (січень-серпень 1921 р.) у світлі архівних документів. *Вісник Черкаського університету. Серія: «Історичні науки»*. Черкаси, 2017. № 3. С. 63-72.

172. Супронюк О. Збірники «За державність: матеріали до історії війська українського (Каліш–Варшава–Торонто, 1929–1966)»: атрибуція, використання, збереження. *Наука. Комунікація: актуальні тенденції у цифрову епоху: матеріали Міжнар. наук. конф. (8–10 жовтня 2019 р.)*: у 2 т. НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Асоц. б-к України, Рада дир. наук. б-к та інформ. центрів акад. наук – членів МААН. Київ, 2019. Т. 1. С. 230-234.

173. Трощинський В. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. Київ: «Інтел», 1994. 260 с.

174. Шанковський Л. Нарис української воєнної історіографії. Частина I. *Український історик*. № 4 (28). Нью-Йорк, Мюнхен. 1970. С. 67-75.

175. Шевченко В., Коцур А. Велика війна 1914-1918 рр. у спогадах рядових учасників та очевидців: український контекст. *Український історичний журнал*. 2021. № 6. С. 135-149.

176. Bruski J. J. Petlurowscy. Centrum Państwowe Ukrainiejskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919-1924). Kraków: Wydawnictwo Arcana, 2000. 600 s.

Дисертації

177. Голубнич-Шленчак Ю. Видавнича діяльність інтернованої армії УНР у таборах Польщі: дис... доктора філософії: 032 «Історія та археологія». Київ, 2021. 299 с.

178. Кравець Н. Військова і громадська діяльність Василя Проходи (1891 – 1971): дис... канд. іст. наук: 20.02.22. Львів, 2021. 234 с.

179. Кужільна О. Ідея української державності в науковій та суспільно-політичній діяльності Товариства «Музей визвольної боротьби України» в Празі (1925 – 1948 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2016. 185 с.

180. Фуртес О. Військово-історична проблематика у працях української еміграції 1920-1939 рр.: дис... канд. іст. наук: 20.02.22. Львів, 2009. 220 с.

181. Шандрівський І. Військово-політична та наукова діяльність Миколи Капустянського: дис... канд. іст. наук: 20.02.22. Львів, 2003. 209 с.

Автореферати дисертацій

182. Кисіль З. Створення та діяльність Українського воєнно-історичного товариства (1920–1939 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2002. 24 с.

183. Мельник Р. Українська військово-теоретична думка 20–30-их рр. XX ст.: автореф. дис... канд. іст. наук: 20.02.22. Львів, 2011. 19 с.

ДОДАТКИ

**Додаток 1. Список публікацій здобувача за темою дисертації та відомості
про апробацію**

Статті у виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України
категорії «Б»:

1. Сидоренко А.О. Військово-теоретична діяльність генерала М. Капустянського (1920-1930-ті рр.). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. Випуск 2 (145). Київ, 2020. С. 73-79. DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2020.145.13>.
2. Сидоренко А.О. Українознавчий напрямок в культурно-науковій діяльності української військової еміграції міжвоєнного періоду ХХ століття. *Українознавство [Текст] = Ukrainian Studies: наук. журн.* Київ: НДІУ, 2021. № 1 (78). С. 179-187. DOI: [https://doi.org/10.30840/2413-7065.1\(78\).2021.224214](https://doi.org/10.30840/2413-7065.1(78).2021.224214).
3. Сидоренко А.О. Науково-організаційна діяльність генерал-хорунжого Всеволода Петріва (1920-1930-ті роки). *Часопис української історії*. Київ, 2021. Вип. 43. С. 37-46. DOI: <https://doi.org/10.17721/2522-4611.2021.43.4>.
4. Сидоренко А.О. Військово-морська політика 1917-1920 років у науковому доробку лейтенанта Святослава Шрамченка. *Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць*. Випуск 69. Київ, 2023. С. 100-105. DOI: <https://doi.org/10.17721/2518-1270.2023.69.11>.

Матеріали наукових конференцій

5. Сидоренко А.О. Українська військова еміграція в Чехословаччині (1920-1930-ті роки): наукова та культурна діяльність. *Одіссос. Актуальні проблеми всесвітньої історії. Матеріали VII всеукраїнської конференції «Одеські читання – 2020»*. Одеса. 2020. С. 105-110.
6. Сидоренко А.О. Українсько-польський союз 1920 року в працях представників української військової еміграції міжвоєнного періоду. *В ім'я свободи. Станиславів та Станиславівщина як простір міжнародної співпраці в*

100-річчя союзу Пiлсудський-Петлюра. Том 1. Варшава – Івано-Франківськ, 2020. С. 189-200.

7. Сидоренко А.О. Краєзнавча проблематика у науковій спадщині генерал-хорунжого Всеволода Петріва. *Матеріали XXXVIII-ї Міжнародної краєзнавчої конференції молодих учених «Краєзнавство та краєзнавці: досвід минулого та сьогоденні завдання (до 120-річчя від дня народження професора А. Г. Слюсарського)»*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. С. 113-114.

8. Сидоренко А.О. Військова діяльність Богдана Хмельницького в оцінках генерал-хорунжого Всеволода Петріва. *Одинадцяті Богданівські читання: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції: збірник наукових праць*. Черкаси: ЧНУ, 2021. С. 16-20.

9. Сидоренко А.О. Культурна діяльність української військової еміграції 1920-1930-х рр.: організаційний аспект. *Шевченківська весна – 2021 (секція «історія»): Матеріали XIX міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених м. Київ, 26 березня 2021 року*. Київ: Історичний факультет КНУ імені Тараса Шевченка, 2021. С. 66-70.

Публікації, що додатково відображають результати досліджень

10. Сидоренко А.О. Керівник Української служби «Голосу Америки» полковник В. Кедровський: діяльність на еміграції (1921–1970). *Українська служба Голосу Америки: Американська історія для України і з Україною: збірник наукових статей та матеріалів, присвячений 70-річчю Української служби «Голосу Америки»*. Клівленд, 2020. С. 166-177.